

2023/2

HONISMERET

A HONISMERETI SZÖVETSÉG FOLYÓIRATA

LI. ÉVFOLYAM

Jubileum – Semmelweis Egyetem

1848–1849 emlékezete

Szerelmes földrajz – Tatai-medence

A természet csodái

HONISMERET

LI. évfolyam, 2. szám
2023. április

Kiadja a HONISMERETI SZÖVETSÉG
1088 Bp., Múzeum krt. 14–16.

FELELŐS KIADÓ:
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA
elnök

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
ANDRÁSFALVY BERTALAN
BAKSA BRIGITTA, BARTHA ÉVA
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA
FEHÉR JÓZSEF, GÁLNE JÁGER MÁRTA
HALÁSZ PÉTER, HÁLA JÓZSEF
KOVÁTS DÁNIEL, LŐRINCZ RÓBERT
SELMECZI KOVÁCS ATTILA
SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN

VERES GÁBOR

SZERKESZTI:

HÁLA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG:

Budapest V., Magyar u. 40.

Levelezési cím: 1370 Budapest, Pf. 364

Tel/fax: +36 1 327 7761

Internetes elérési cím: www.honismeret.hu

INDEX 25387

E-mail: honismeret25@gmail.com

Megjelenik

az **Emberi Erőforrások Minisztériuma,**
a **Magyar Művészeti Akadémia,**
a **Magyar Nemzeti Múzeum,**
a **Nemzeti Kulturális Alap**
és az **Anyanyelvpolók Szövetsége**
támogatásával.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az ország bármely

postáján, a hírlapot kézbesítőknél,

www.posta.hu WEBSHOP-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),

e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,

telefonon +36 1 767 8262 számon, levélben

a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető

a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu

WEBSHOP-ban ([https://eshop.posta.hu/](https://eshop.posta.hu/storefront/)

storefront/), 1900 Budapest, +36 1 767 8262,

hirlapelofizetes@posta.hu

Belföldi előfizetési díj egy évre 4500 Ft

Arculat: Farkas Anna

Technikai szerkesztő: Geiger Annamária

Nyomdai munkák:

Opticult Bt., Prime Rate Kft.

ISSN 0324-7627 (nyomtatott)

ISSN 1588-0672 (online)

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

- Antal László, PhD.** hidrobiológus, mikrobiológus, egyetemi adjunktus, Debrecen
- Barina Zoltán, PhD.** botanikus, Budapest
- Bársony László** ny. bányaiipari aknásztechnikus, okl. bányamérnök, mérnök tanár, Tatabánya
- Bartha Dénes, DSc.** erdőmérnök, erdészeti növényvédelmi szakmérnök, egyetemi tanár, Sopron
- Berczeliné Boldog Mária** elnök, Mezőtúri Települési Értéktár, Mezőtúr
- Bödő Krisztián, PhD.** történelem- és latintanár, Budapest
- Debreczeni-Droppán Béla** történész, főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
- Erdélyi Mónika Villó** néprajzkutató, Szeged
- Farkas Edit** helyismereti könyvtáros, Székesfehérvár
- Gelencsér József, Dr.** jogász, c. egyetemi docens, Székesfehérvár
- Hajdú Edina** egyetemi hallgató, ELTE IK, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet, Budapest
- Halász Péter** ny. főtanácsos, Gyimesközélpok
- Ifj. Gyúzi László** könyvtáros, helytörténész, József Attila Megyei és Városi Könyvtár, Tatabánya
- Juhász Katalin, PhD.** tudományos főmunkatárs, ELKH BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
- Juhász Zoltán** igazgató, Békés Megyei Könyvtár, Békéscsaba
- Kemecsi Lajos, DSc.** néprajzkutató, főigazgató, Néprajzi Múzeum, Budapest
- Komán János** ny. történelemtanár, helytörténész, költő, író, újságíró, Marosugra
- Lieber Tamás** barlangkutató, elnök, Benedek Endre Barlangkutató és Természetvédelmi Egyesület, Dorog
- Lilik Ferencné Badacsonyi Márta, Dr.** ny. pedagógus, néprajzi gyűjtő, Győrújbarát
- Móser Tamás** néprajzkutató, muzeológus, Néprajzi Múzeum, Budapest
- Nyeste Krisztián** hidrobiológus, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem TTK, Hidrobiológiai Tanszék, Debrecen
- Őrsi Julianna, Dr. habil. CSc.** etnográfus, ny. múzeumigazgató, címzetes főiskolai tanár, Túrkeve
- Pál Gabriella** régész, néprajzkutató, főmuzeológus, Tatabánya
- Pál Márton** doktorandusz, ELTE IK, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet, Budapest
- Pifkó Dániel** botanikus, muzeológus, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest
- Réthelyi Miklós, DSc.** orvos, ny. egyetemi tanár, rektor emeritus, Semmelweis Egyetem, Budapest
- Selmeczi Kovács Ádám** tájékgépezető, Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság, Ipolyvece
- Serdült Benke Éva** ny. tanár, Paks
- Somogyi Dóra** alapokleveles biológus, hidrobiológus mesterszakos egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem TTK, Hidrobiológiai Tanszék, Debrecen
- Stegmayer Máté** történész, muzeológus, Kuny Domokos Múzeum, Tata
- Számadó Emese** régész, történész, igazgató, Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom
- Száz György** elnök, Magyar Lovaregylet, Budapest
- Székely András Bertalan, Dr.** művelődésszociológus, nemzetiségkutató, Isaszeg
- Szél Győző, PhD.** entomológus, muzeológus, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest
- Szönyegi Hajnalka** ny. könyvtáros, Sárobgárd
- T. Városi Ágnes** néprajzkutató, muzeológus, Rómer Flóris Művészeti és Történelmi Múzeum, Győr
- Tóth Vilmos** történész, Győr
- Vágvölgyi Zoltán** könyvtáros, Szentcs Városi Könyvtár, Szentcs
- Valentíyk Ferenc** helytörténész, Dabas
- Vesztróczy Zolt, PhD.** történész, főkönyvtáros, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
- Viga Gyula, DSc.** etnográfus, ny. egyetemi tanár, Miskolc
- Wenger Tibor, DSc.** orvos, ny. egyetemi tanár, szaktanácsadó, Semmelweis Egyetem, Budapest

A borítón: *Vetővirág*

(A szerző felvétele, Barina Zoltán cikkéhez)

TARTALOM

ÉVFORDULÓK

125 éves a Semmelweis Egyetem anatómiai épülete (<i>Wenger Tibor</i>)	3
A Semmelweis Egyetem anatómiai épületében tevékenykedő jeles személyek (<i>Réthelyi Miklós–Wenger Tibor</i>)	10
125 éve született dr. Bugyi István sebészprofesszor. Egyénisége az anekdoták világában él tovább (<i>Vágvölgyi Zoltán</i>)	13

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanítómestereink

<i>Andrássy Gyula</i> : Magyarországot legyőzni lehetetlen	18
--	----

HAGYOMÁNY

Krisztus-keresés Győrújbaráton (<i>Lilik Ferencné Badacsonyi Márta</i>)	21
Fürdőzés a székesfehérvári Sóstón (<i>Gelencsér József</i>)	28
Orosz ellenség a magyar katonadalokban (<i>Juhász Katalin</i>)	34

KÖZ-GYŰJTEMÉNYEK

A BékésWiki. Békés vármegyei online helyismereti enciklopédia (<i>Juhász Zoltán</i>)	48
Kiállítás a budapesti Honvédménház történetéről (<i>Vesztróczy Zsolt</i>)	53

TERMÉS

Arcok a múltból

Eötvös József anyai nagyapja, Lilien József báró (<i>Bödő Krisztián</i>)	56
A selmecbányai akadémia tanárainak sírjai a mai Magyarországon (<i>Tóth Vilmos</i>)	59

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezete

Függetlenségi ünnepség Pest-Budán 1849-ben (<i>Erdélyi Mónika Villő</i>)	65
Honvédsorsok üzenete. Bíró Sándor emlékezete (<i>Serdült Benke Éva</i>)	73
Egy éjszaka a Darvay-kúriában. A szamoskrassói Bem-emlékház története (<i>Vesztróczy Zsolt</i>)	79
Lázár Zsigmond emléke. Kossuth hadnagyának sírja a dabasi református temetőben (<i>Valentyik Ferenc</i>)	84

Szerelmes földrajz

A Tatai járás mint a Tatai-medence központja (<i>Ifj. Gyúsi László</i>)	88
A Magas-Gerecse geoturisztikai értékelése (<i>Hajdú Edina–Pál Márton</i>)	93
A romjaiból restaurált barlang (<i>Lieber Tamás</i>)	100
Erdőssztyepp Komárom-Esztergom vármegyében (<i>Barina Zoltán</i>)	104
Régészeti kutatások Brigetióban (1992–2022) (<i>Számadó Emese</i>)	108
Szőlőtermesztés a tarjáni határban (<i>Móser Tamás</i>)	113
A tatai lóverseny (1886–1908) (<i>Szárász György</i>)	118
Bányász hagyományok Tatabányán (<i>Bársony László</i>)	121
A „tatai föld”-ről (<i>Kemecsi Lajos</i>)	124
„Magyarországban Tatai Éppető mesterhez hozzá fogható nincsen...” Fellner Jakab építőmester emlékére (<i>Stegmayer Máté</i>)	128
Az ifjú Jávorka Sándor Dorogon és Esztergomban (<i>Pifkó Dániel</i>)	136
Néhány gondolat a Tatabányai Múzeumról (<i>Pál Gabriella</i>)	141

KRÓNIKA

A természet csodái

Az Év Fája, a vénic-szil (<i>Bartha Dénes</i>)	146
Az Év Rovara, a közönséges temetőbogár (<i>Szél Győző</i>)	151
Az Év Hala, a fokozottan védett lápi póc (<i>Somogyi Dóra–Antal László–Nyeste Krisztián</i>)	153
Az Év Madara, a barkóscinege (<i>Selmeczi Kovács Ádám</i>)	155
A helyismeret beépítése az oktatási tananyagba (<i>Örsi Julianna</i>)	158
„Itt éltek előttünk...” Középiskolai honismereti vetélkedő Fejér vármegyében (<i>Farkas Edit</i>)	160
Látogatás a felújított dégi kastélyban (<i>Szönyegi Hajnalka</i>)	161
Arany családi körében (<i>Debreczeni-Droppán Béla</i>)	164

In memoriam

Föld, ember, törvény. Dr. Tolnay Gábor (Öcsöd, 1931–Mezőtúr, 2023) (<i>Berczeliné Boldog Mária</i>)	166
--	-----

KÖNYVESPOLC

„Homoródalmás iskolájának alig találjuk Székelyföldön párját” (<i>Halász Péter</i>)	169
Tanulmánykötet a magyarországi zsidó családok történetéről (<i>Ifj. Gyüszti László</i>)	172
Egy kisváros képekben (<i>Székely András Bertalan</i>)	174
Könyv „a csiki Gábor Áron”-ról, Bodor Ferencről (<i>Komán János</i>)	178
Régi leírások a Rábaközről, a Répce-vidékről és a Töközről (<i>T. Városi Ágnes</i>)	181
A Luby Könyvtár kötetéről (<i>Viga Gyula</i>)	183
HONISMERETI BIBLIOGRÁFIA (Összeállította: <i>Halász Péter</i>)	185

Tisztelt Szerzőink!

Kérjük, hogy a folyóiratunkba szánt írásaitak lehetőleg elektronikus úton egyszerű Word formátumban szíveskedjenek megküldeni a honismeret25@gmail.com címre. Továbbá kérjük, hogy a terjedelem kötöttségére való tekintettel a megküldött írás ne haladja meg a 4–5 oldalt (10–15 ezer leütést), az esetleges hivatkozások esetén lábjegyzetelést kérünk, a képmelléleteket szintén elektronikusan, lehetőleg 300 dpi felbontásban kérjük megküldeni. Aszerzői korrektúrákat szintén elektronikusan küldjük meg.

Lapzárta minden páratlan hónap 5-én, megjelenés minden páros hónap 10-én. A közlésre szánt cikkeket a szerző nevének, titulusanak és címének feltüntetésével tudjuk fogadni. Kérjük, hogy a lábjegyzeteket vagy irodalomjegyzéket tartalmazó írások esetében a hivatkozások, bibliográfiai adatok legyenek hiánytalanok, pontosak és azok a Honismeretben használt formában készüljenek! Ellenkező esetben a cikket nem áll módunkban elfogadni!
a Szerkesztőbizottság

A Honismeret folyóirat megvásárolható:

A Honismeret szerkesztősége (1053 Budapest, Magyar u. 40.),

A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvesboltja (1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.)

Litea – Budai Krónika Könyvesbolt (1014 Budapest, Hess András tér 3.)

A Néprajzi Múzeum könyvesboltja (1146 Budapest, Dózsa György út – Ötvenhatosok tere)

ÉVFORDULÓK

125 éves a Semmelweis Egyetem anatómiai épülete

Aminék/akinek nincsen múltja, annak jelene és jövője sincs.

Debreczeni-Droppán Béla, a Honismereti Szövetség elnöke a *Honismeret* című folyóiratban (2014. 4. sz.) sajnálkozását fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a klasszikus épületeket a városokban, különösen Budapesten lebontják a modern követelményekre hivatkozva, ahelyett, hogy az átalakításokat úgy végeznék, hogy régi, városképet meghatározó jellegüket megőriznék.

Hogy mennyire lehetséges megfelelni a fejlődés követelte kívánalmaknak, és ugyanakkor az épületek régi szépsége megmaradjon, erre kívánok az alábbiakban egy szép példát bemutatni a Semmelweis Egyetem anatómiai épületéről (továbbiakban épület) van szó.¹

Az épület építését 1898-ban fejezték be. Azóta, az elmúlt 125 évben, itt történik az orvostanhallgatók egyik legfontosabb alaptárgyának, az anatómiának az oktatása. Természetesen az oktatás rendszere, a követelmények, a bemutatások, előadások ezen idő alatt sokat változtak, de a változások, átalakítások az épület formáját, jellegét nem változtatták meg. A belső átépítések egy részének magam is tanúja voltam (vagyok), mivel az épület küszöbét elsőéves medikusként 1957-ben léptem át először, és azóta is ez a munkahelyem.

ELŐZMÉNYEK

Mária Terézia királynő 1769-ben írta alá a *Diploma Inaguralét* a Nagyszombati Egyetem Orvosi Fakultásának megalakításáról.² Az Anatómiai Tanszék azóta, tehát 1769 óta, az egyetlen, mely változatlanul megtartotta jogfolytonosságát. Az egyetemet 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre. a Hatvani utca és az Újvilág utca³ sarkán az üresen álló volt jezsuita kolostorba költöztették. Az Anatómia Tanszéket a földszinten helyezték el, boncolásra alig, de bemutatásokra a „*Theatrum Anatomicum*”-ban sor kerülhetett – elég kezdetleges körülmények között. Itt volt a tanszék egészen 1878-ig. Lenhossék József⁴ tervei alapján a Belső Klinika udvarában⁵ korszerű anatómiai épületet emeltek. Ebben 20 évig működött

1 Budapest, IX. ker. Tűzoltó utca 56–58. Az épület klasszikus külsőjének és részben belső szerkezetének XIX. századi hangulata megmaradt, amit bizonyít az is, hogy a 2023 tavaszán bemutatandó *Semmelweis* című film számos jelenetét itt készítették.

2 Ezt tekinthetjük a mai Semmelweis Egyetem jogelődjének. A 250. tanévet az egyetem 2019-ben ünnepelte meg.

3 Ma Kossuth Lajos utca és Semmelweis utca. (A továbbiakban a régi utcanevek mai megfelelőjénél *Ráday Mihály* (szerk.): *Budapesti utcanevek* (Corvina, Budapest, 2013) című kiadványt használom (továbbiakban: *Ráday*).

4 Lenhossék József Lenhossék Mihály Ignác, Magyarország protomedicusa (tisztí főorvosa) fia volt ekkor az Anatómia Tanszék igazgatója.

5 A Stáció (Baross) utca–Mária utca–Üllői út–Ősz (Szentkirályi) utca által határolt telken, ahol ez időben nagy kórházi-klinikai építkezések, fejlesztések történtek.

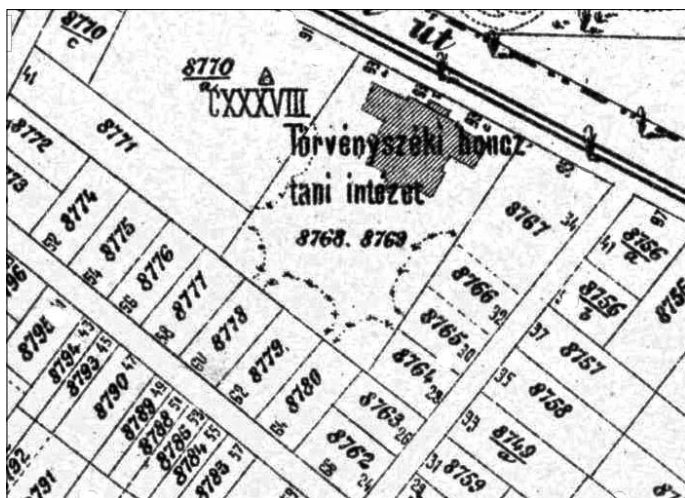
az intézet, amikor átalakult az épület egy kórbonctani (akkori elnevezésben morbid anatómiai) intézetté.⁶ Ezért tervbe vették egy új anatómiai épület megépítését.

Az új épület szükségességét a kormány is belátta. Trefort Ágoston⁷ a magyarországi felsőoktatásról elmondott beszédében többek között így nyilatkozott:

[...] Bármennyire szívemen viselem az ország pénzügyeit, mégis ki kell nyilatkoztatnom, hogy ha a pesti egyetemet azon niveaura akarjuk emelni, amelyen a külföldi nagyobb egyetemek állanak: a költségek a jövő években még növekedni fognak. És mindez igen sürgős, mert Törökországon kívül nincs olyan ország Európában, amely e tekintetben annyira elmaradt volna [...]. Minden tisztelet és becsület a népoktatásnak, a világosság mégis csak felülről jön [...] a szellemi élet felsőbb régióiban ápoltnak s ezért a felsőbb oktatás a legfontosabb [...].⁸

AZ ÚJ ANATÓMIAI ÉPÜLET HELYÉNEK KIJELELÉSE

1870–1875-ben elkezdődött a Budapesti Orvosi Kar külső tömbjének építése az Üllői út józsefvárosi oldalán, a Fűvészkert területén. A Fűvészkerttel szemben az Üllői út ferencvárosi részén a 8768–8769 hrsz. telkeken 1895-ben felépült a Törvényszéki Orvostan épülete.

Az épület helye 1895-ben (Arcanum)

A 8777–8779–8780 hrsz. telkek a törvényszéki épület mögött, a Tűzoltó utcában⁸ fővárosi tulajdonban voltak. Itt már akkor mezőgazdasági tevékenység nem folyt (a telkek környezetében még kertek voltak a század végén). Ez a terület akkor még Pest (Budapest) külterülete volt⁹ és fővárosi rendelet szabályozta azt, hogy tetemek tárolása belterületen tilos. A Tűzoltó utca a mai Haller utcánál¹⁰ végződött. Itt volt a Ferencvárosi temető is. Az ún. infrastruktúra adott volt az Üllői út, illetve a törvényszéki orvostani épület felől. (Megjegyzendő, hogy a külső

klinikai telepen már működött a II. sz. Kórbonctani Intézet, a Bókay-féle gyermekklinika udvarán.¹¹)

6 Az Orvosi Kar Tanácsának Jegyzőkönyvei, 1895. Hozzáférés: www.hungarkicana.com/leveltari_jegyzokonyvek.

7 Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter 1872–1888 között.

8 Előzőleg Flórián Gasse (1810-es évek), majd Nagy Flórián utca (1850 körül), az 1874-ben hozott Fővárosi Tanácsi rendelet óta Tűzoltó utca. (Ráday)

9 Ferencváros nevét I. Ferenc trónra lépésekor (1792) kapta. Felosztották Belső-, Középső- és Külső-Ferencvárosra. A kijelölt terület a Külső-Ferencvárosban volt.

10 Előzőleg Ferencvárosi Védgát (1870), majd gróf Haller utca (1900). (Ráday)

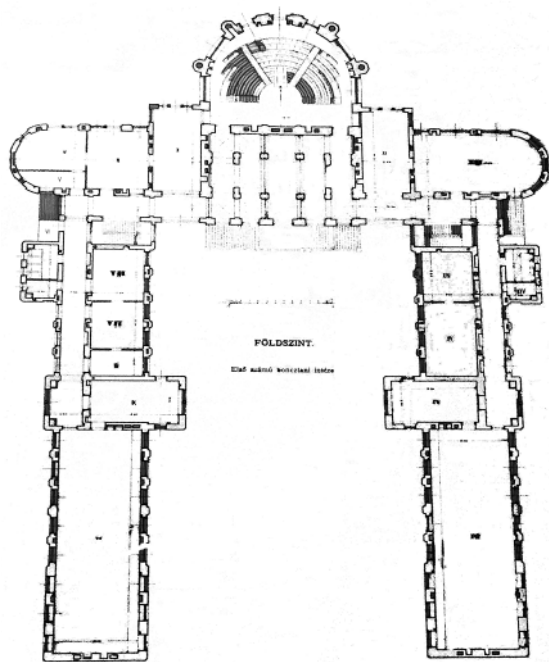
11 Ennek az intézetnek volt igazgatója Babeş Viktor, a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem egyik névadója. A Babeş család magyarországi, különösen albertfalvai kötődéséről ld. *Süsmegh László: Albertfalvai történetek*. Tinta kiadó, Bp., 2013.

1874-ben kezdte el oktatni az Anatómiai Tanszék a szövettant és a fejlődéstant, és két intézetet hoztak létre: az I. és II. Boncztani Tanszéket. Az új épületet már ennek megfelelően kívánták megtervezni. A tanszékek élére Lenhossék és Miháلكovics tanárokat nevezték ki. A minisztérium (Vallás- és Közoktatásügyi) Miháلكovics Gézátt és egy építészmeérnököt bízott meg azzal, hogy látogassanak meg külföldi anatómiai intézeteket és tapasztalataik alapján tervezzék meg az új épületet a már kijelölt helyre. A kormány előterjesztésére a Parlament 600 000 forintot szavazott meg a költségek fedezésére.

AZ ÚJ ÉPÜLET TERVEZÉSE, KIVITELEZÉSE, LEÍRÁSA

Miháلكovics¹² javaslatai és útmutatásai alapján Kolbenheyer Ferenc¹³ és Weber Antal¹⁴ műépítészek készítették el a részletes terveket és kezdődött el az építkezés 1896-ban¹⁵. Az építkezés 1898-ban befejeződött, tehát alig két év alatt készült el az akkori idők legmodernebb európai anatómiai épülete. Cél volt, hogy az épület elégítse ki a megnövekedett oktatási és kutatási feladatokat, és biztosítson helyet legalább 25–30 oktatónak (megelőzőleg mindössze 4–6 oktató volt az anatómián). Szükség volt arra is, hogy a szövettannak (mikroszkópos anatómia) is legyenek gyakorlóhelyiségei. Ugyancsak kívánivaló volt, hogy legyen hely a felszaporodott múzeumi preparátumoknak.

Az épület u alakú, közepén udvarral. A Tűzoltó utca felől az udvart kerítés zárja le.¹⁶ Az udvart tehát egy északi és egy déli szárny fogja közre, a kettő között a testesebb keleti összekötő résszel. A középső rész hátrafelé félkör alakban kibővül,¹⁷ itt helyezkednek el a tanterem (2 tanterem).¹⁸

A földszint alaprajza 1908-ban (The Buildings of the Royal Hungarian Universities, Vol. I.)

12 A megemlített személyekről részletesebben ld. a cikkhez kapcsolódó *Függelék*et.

13 Kolbenheyer Ferenc Bécsben és Charlottenburgban végezte tanulmányait, 1874-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium „*miniszteri építész*” lett, számos közintézményt tervezett.

14 Weber Antal műépítész az Orvosi Kar több épületét (II. Belklinika, Központi [Rektori] épület) tervezte. Egyik utolsó terve ez az épület volt. Meghalt 1898-ban.

15 A Kari Tanács 1896/761., III.12-i határozata alapján a tervezést elkezdték és májusban már elindult az építkezés. (Hungaricana, Orv. Levéltár)

16 Weber ötlete volt a forma, mely hasonlít a Franciaországban gyakori ún. renaissance kastély alaprajzaira (természetesen modernizálva).

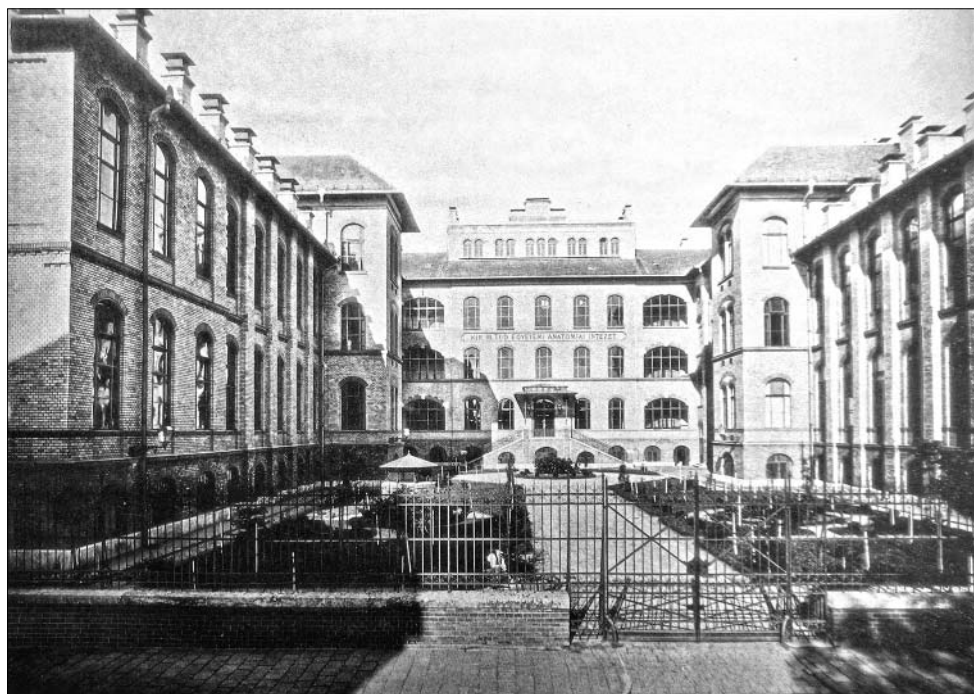
17 Részletes alaprajzok és a helyiségek leírása megtalálható: *The Buildings of the Royal Hungarian Universities*. Vol. I. Kiadta: Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1908.

18 Részletesebb leírást ld.: *Réthelyi Miklós: Anatómiaoktatás Nagyszombattól a 250 éves Semmelweis Egyetemig*. Semmelweis Kiadó, Bp., 2020. (Továbbiakban: *Réthelyi*)

A kerítésben három bejárat van. Középen a nagy kapu (főkapu) a hintóknak, szekereknek. Kétoldalt kétszárnyas kapuk személyeknek és tetemszállító járműveknek. Az északi szárnytól jobbra egy hosszanti melléképület: a kapus helyisége és lakása, valamint boncmesteri lakások¹⁹ találhatóak. Az udvarban nagyobb füves területek vannak (a változásokról a következő alfejezetben lesz szó).

Jelentős volt a villanyvilágítás bevezetése.²⁰ Az építkezés megkezdésekor az igazgató tanárok a Kari Tanácshoz fordultak azzal a kérésükkel, hogy elektromos meghajtású lift (liftek) beszerzéséhez járuljanak hozzá, és anyagilag is támogassák. Ez elutasításra került, de 1897-ben újbóli kérelmezésre jóváhagyták, és 1898-ban ezt a kerületi építési tanács is jóváhagyta, így az utolsó pillanatban két teherlift került felszerelésre.²¹

Az épület fűtését az akkor legkorszerűbbnek tartott levegőcserés (légbefúvásos) szerkezet biztosította.²² Az udvarban elhelyezett nagy teljesítményű ventilátor a levegőt a kazánokhoz továbbította, a meleg levegő szellőzőnyílásokon keresztül jutott el az egyes helyiségekbe.²³ A termekből kürtőkön távozott el a felhasznált levegő.²⁴

Az épület és az udvar 1905-ben a Tűzoltó utca felől (A szerző archívumából)

19 Ezek némelyikében még ma is laknak. A legrégebb lakó, Medvegy Istvánné, Teruska, 1937–2020 között élt itt, intézeti asszisztens volt. 2020-ban, 100 éves korában halt meg.

20 A régi bonctani épületben még 1895-ben sem volt villanyvilágítás.

21 Részletesen ld.: A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Anatómiai Épületének Centenáriumi Évkönyve 1898-1998. Szerk.: Donáth Tibor–Lakatos András–Szel Ágoston–Wenger Tibor. Szentágotthai János Alapítvány, Bp., 1998. (Továbbiakban: Cent.)

22 Ilyen fűtési rendszer volt az újonnan épült Országházban (Parlamentben) is.

23 Néhány helyen, pl. a tantermekben még a szellőzőnyílások rácsai látszanak.

24 A kürtöket a későbbi átépítések folyamán sittel teletöltték.

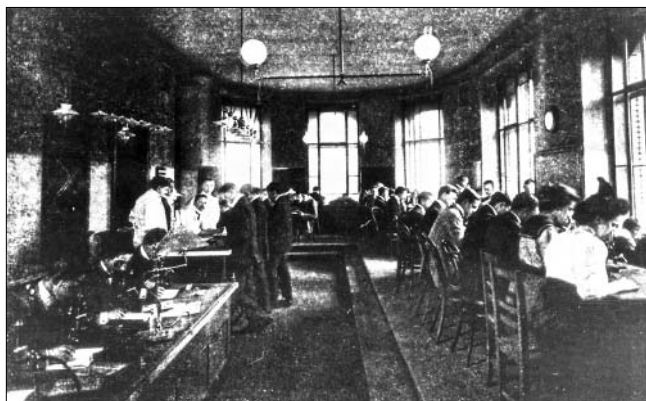
Az épület két emeletes, négy szintes (alagsor és földszint). A földszintet és a 2. emelet egy részét az I. sz., míg az 1. és a 2. emelet másik részét a II. sz. intézetet foglalta el. Két nagy befogadóképességű tanterem épült a középső szárnyban (bejáratok a földszintről és az 1., illetve a 2. emeletről és a tetőtérre felvezető lépcsőházból). Az ülőhelyek számozottak, termenként 150 hely + akár 20–25 állóhellyel a karzatokon. A padosorok amfiteátrum jellegűen lettek elhelyezve. Mindkét teremben ívlámpával működő, vetítésre alkalmas készülék (ún. epidiaszkóp), valamint a tantermi ábrák kifüggesztéséhez szükséges szerkezet állt az előadók rendelkezésére,

Az épület oldalsó szárnyai félkör alakban csatlakoznak a középső részhez és néhány tanári szoba, és laboratóriumok folytatásában a 2. emelet bezáródik. A földszinten és az

1. emeleten, az északi szárnyon egy-egy boncterem volt (van), amelyek 23 m hosszúak és 9 m szélesek.²⁵ A boncteremekben hideg-meleg vizes mosdók voltak, a szellőzést külön szellőzőrendszer biztosította. A hallgatók cinklemezekkel borított ovális, fémlábú asztaloknál boncolhattak. A déli oldalon a földszinten és az 1. emeleten múzeumi helyiségeket alakítottak ki (az emeleti helyiség többször átalakításra került az elmúlt több mint 100 év alatt).

Az 1. emeleti tanterem melletti jobb szárnyban szövettani gyakorló létesült Zeiss- és Leitz-mikroszkópokkal. Minden oktatóhelyiségben magasak az ablakok.

A 2. emelet bal (déli) szárnyában igazgatói lakást építettek. Több kisebb-nagyobb preparátumkészítő helyiséget és szövettani laboratóriumot hoztak létre, külön igazgatói bonteremmel.²⁶ Az udvar füvesítve volt, a már említett ventilátor mellett kialakítottak kocsibejáratot is. A fásítást később kezdték el. Az épület tudományos felszerelésére, bútorzatra Miháلكovics pótköltségvetést nyújtott be, melyet „előterjesztésünkben a bútorokra és felszerelésre pauskaliter 30-30.000

*Szövettani oktatóhelyiség mikroszkópokkal 1908-ban
(A szerző archívumából)*

*A földszinti boncterem 1908-ban
(A szerző archívumából)*

25 Ld. Cent.

26 Ld. Cent.

*frt irányoztunk elő. [...] van szerencsénk előterjeszteni részletezve a költségirányzatot, nem különben a világitásra, villamosjelzők, telephon, ablak redőnyök és a tudományos felszerelésre vonatkozólag, és a bútorzatra vonatkozó költségvetési előirányzatunkat. [...]*²⁷

A lakhatási engedélyt 1898. áprilisban a kerületi tanács megadta: „Lakhatási ill. használhatási engedély megadatik [...] oly kikötéssel azonban, hogy a 24449/96 III. 8. sz. áprilisi engedély értelmében, hogy a jobboldal szomszédos 66. számú három emeletes lakóháznak az intézet felőli [...] lakás és tűzfala utólagosan legkésőbb 1899. évi május hó 1-ig homlokzatszerű díszvakolattal ellátassék [...]”²⁸

ÁTALAKÍTÁSOK, ÉPÍTKEZÉSEK A KEZDETEKTŐL NAPJAINKIG

Az átalakítások, szerencsére csak igen kismértékben érintették az épület külső megjelenését.

Az épület megálmodója, sajnos, csak egészen rövid ideig élvezhette az új anatómiát. Az építkezés 1898-ban fejeződött be, Mihálkovics Géza 1899-ben meghalt. Emlékére szobrot állítottak 1909-ben az épület udvarán. A szobrot Lenhossék Mihály, az I. sz. Intézet igazgatója avatta fel, többek között a következő szavakkal: „Mihalkovics Gézának nagy hálával tartozunk, amiért misszióját, mint tudós és különösen, mint magyar tudós oly híven és oly fényes eredménnyel teljesítette. Hálával tartozunk neki azért az értékes ajándékért, amit nemzeti kultúránknak örökül hagyott [...]”

1994-ben, Mihálkovics születésének 150. évfordulóján emlékünnepeket rendeztek az épületben. A szobor előtt a rektor, dr. Réthelyi Miklós a következőket mondta: „93 év múlva sem tudnánk méltóbban emlékezni Mihálkovics Gézára [amint azt fentebb Lenhossék Mihály szavaival elhangzott] mindkét Anatómiai Intézet valamikori igazgatójára ezen szép épület megálmodójára és megvalósítójára [...]”²⁹

Elkezdődtek az udvaron a kertészeti munkálatok, melyek elsősorban fásítást jelentettek.

Az igazgatói lakást megszüntették és helyén laboratóriumok épültek. Kibővítették az oktatóhelyiségeket is a hallgatói létszám fokozatos növekedése miatt.³⁰

Az 1920-as években a légfűtést radiátoros központi fűtésre cserélték. A húszas évek végén (1928 vagy 1929-ben) az akkor igen divatos japonizmus jegyében két ginkófát (Ginko biloba) ültettek az udvarba. Ezek a fák ma már magasabbak, mint az épület, tudomásom szerint az egyetem területén csak a külső klinikai kertben van egy ginkófa, Budapesten is igen ritka. Ősszel (általában november közepén) a levelek egy-két nap alatt lehullanak és szépséges sárga szőnyegként terítik be az udvart.³¹

A 1930-as években tovább fejlődött az Anatómiai Múzeum (elsősorban Lenhossék Mihály igazgatása alatt)³² és a II.sz Intézetben szövettanyésztő laboratóriumot alakítottak ki Huzella Tivadar kezdeményezésére.³³

27 Idézve: a Kari Tanácsi Jegyzőkönyvekből, in Cent.

28 Idézve: Budapest Székesfőváros IX. Kerületének Előljárósága 30650/1898 sz. leiratából.

29 Ld. Réthelyi.

30 Ebben a korszakban Magyarországon két helyen volt orvostudományi képzés: Budapesten és Kolozsvárott. Az 1905/1906-os tanévre összesen 244 hallgatót vettek fel (ebből 49-et Kolozsvárra). Ebben a tanévben már 44 női hallgató is beiratkozott a két karra. Az adatok megtalálhatók: Percy, A. (szerk.): Hungary To-Day. Eveleigh Nash Publ., London, 1909. 300–312.

31 Ld. Wengler Tibor: A Semmelweis Egyetem épületeinek „rejtett kincsei”. Orvosi Hetilap 2022. 163.1326–1332. DOI: 10.1556650.2022.HO2711.

32 Az Anatómiai Múzeum majd kétszáz éves fejlődése külön leírást érdemelne. Részletek megtalálhatók: Réthelyi.

33 Huzella 1932 és 1948 között volt a II. sz. Intézet igazgatója.

1950-ben Törő Imrét nevezték ki a II.sz. Intézet igazgatójává (1950–1961). Az 1. emeleti, bal szárnyon (észak) a termet 1947-ben az Orvosi Kar kultúrtermévé alakították át. Ez Törő erélyes fellépésére megszűnt és szövettani gyakorló létesült a helyén, ahol 70–75 mikroszkóp állt a hallgatók rendelkezésére.³⁴

A II. világháborúban, 1944-ben egy kisebb bomba csapódott be az intézet udvarába. Szinte az összes ablak kitört, de az épületben nagyobb kár nem keletkezett (még a ginkófák sem sérültek). Az 1956-os eseményeket is „megúsza” az épület.³⁵

1958-ban a II. sz. Intézetben (akkori neve: Szövet- és Fejlődéstani Intézet) az országban elsőként elektronmikroszkópos biológiai kutatólaboratóriumot alakítottak ki Röhlich Pál vezetésével.

Nagy változások következtek be az oktatásban és a belső terek átalakításban akkor, amikor az I. sz. Intézet élére Szentágothai János került (1964). Javaslatára mindkét intézet ugyanazon tárgyakat oktatta ettől kezdve (egészen 2016-ig). Az északi szárnyban lévő bonctermeteket felosztották kisebb helyiségekre, ahol egy-egy hallgatói csoport (20–25 fő) kényelmesen végezheti feladatát. Ugyancsak kisebb egységekre alakították át a szövettani gyakorlót. Szentágothai ugyanakkor 1976-ban a következőket írta: „[...] *a levegőben lógó épületi rekonstrukciós tervek immár 15 éve húzódnak, illetve csak szükségmegoldásként történtek meg az elhalaszthatatlan épületgépészet cseréi, változtatásai. [...] A közeljövő éveinek feladata lesz az anatómia oktatás, és az intézetben tanuló hallgatóság szociális és funkciójában elvileg is korszerű feltételeinek radikális megjavítása a most már közel 80 éves anatómiai – hovatovább műemlékké váló, egyik legszebb és funkciójában ma is korszerű – épületnek pietással, de a mai korszerű igényeknek megfelelő, nem luxusos, de a reális költségeket nem kímélő felújítása.*”³⁶

1989-ben nagyszabású centenáriumi ünnepség keretében emlékeztünk meg az épület alapításáról, addigi történetéről. Ünnepi megnyitójában a rektor, Romics László többek között a következőket mondta: „*Öndicséret nélkül megállapíthatjuk, hogy mindezekig mindkét intézet tevékenységét valószínűleg magukénak vallanák a neves elődök [...].*”

A megnövekedett nagyobb létszámú külföldi hallgató miatt szükségessé vált a helyiségek kibővítése. Az épület jobb szárnyában (északi szárny) a tetőtérben boncolási helyiségeket alakítottak ki 2009-ben. Az új helyiségek szellőztetőrendszerének gépezete részben a tetőre került, ami sajnos a tető klasszikus formáját, ha nem is bántólag, de kissé rontja.³⁷

2019-ban, a rektor és az Egyetemi Szenátus javaslatára a két anatómiai intézetet egyesítették. Ez szerencsére nem járt az épület átalakításával. Ami változás történt, az az, hogy az udvaron a parkolókat megszüntették, és egy parkszerű, a hallgatók által pihenésre, tanulásra használható ún. közösségi teret hoztak létre Alpár Alán igazgató javaslatára. Ugyanekkor elkezdődtek a komolyabb belső átalakítások, elsősorban az alagsorban, illetve a 2. emelet középső, jobb oldali részében és az 1. emeleti könyvtárban.

Bizakodunk, hogy Szentágothai professzor reményeinek megfelelően (legalább) a 200. születésnapot is megéri az épület.

Wenger Tibor

34 Jelenleg is itt vannak a szövettani gyakorlatok a már átalakított helyiség(ek)ben.

35 A szomszédos Törvényszéki-Korbonctani Intézet komoly károkat szenvedett.

36 Ez a felújítás a 2000-es évek elején kezdődött és ma is tart.

37 A szakemberek szerint ezt a gépezetet máshol elhelyezni, nagyobb átalakítások nélkül, nem lehetett.

A Semmelweis Egyetem anatómiai épületében tevékenykedő jeles személyek

Amint azt leírtuk, a budapesti anatómiai épület (továbbiakban épület) már átadásakor Európa egyik legmodernebb anatómiai oktató- és kutatóhelye volt és mind a mai napig itt folyik Budapesten az anatómia (az ember szervezetének tudománya) oktatása. Az épület tudományos munkahely is. Falai között több nemzedék alatt kutatók, neves személyek oktattak, tudományos munkát végeztek (végeznek).

Mihálkovic Géza
(Wikipédia)

Lenhossék Mihály
(Wikipédia)

Az alábbiakban, a teljesség igénye nélkül, néhányukat szeretnénk röviden bemutatni, az olvasókkal megismertetni.¹ Sajnos a folyóirat lehetőségei végesek, ezért nem tudunk sok részlettel szolgálni és sokan kimaradtak a felsorolásból.²

MIHÁLKOVICS GÉZA (1844–1899)

1875-től 1890-ig a Tájébonctani és Fejlődéstani Intézet (melyet 1877-ben II. Intézetnek és az addigi Anatómiai Intézetet I. sz. Intézetnek neveztek el), majd 1890–1899 között az I. sz. Intézet igazgatója volt. Nagy érdeme, hogy megálmodta (és kiharcolta) az új anatómiai épület megépítését.

Tervei, útmutatásai alapján, az Orvostudományi Tanáccsal számos vita eredményeképpen, a minisztériumi hatóságok meggyőzésével sikerült az épületet létrehozni. Az építkezés ideje alatt (1896–1898) a munkálatokat rendszeresen felügyelte, elérte új műszerek beszerzését, a liftek felépítését. Sajnos, fiatalon bekövetkezett halála (1899) megakadályozta azt, hogy élvezhesse is az új épület adta oktatási és kutatási lehetőségeket.

LENHOSSÉK MIHÁLY (1863–1937)

Lenhossék Mihály Mihálkovic váratlan halála után, 1900-ban vette át és egy emberöltő múlva, 1934-ben adta tovább az I. Anatómiai Intézet igazgatását.

Nagyapja, apja az egyetem professzorai voltak. 1881-ben érettségizett, és megkezdte orvosi tanulmányait. *„Vakmerő materialistából később szerény agnostikus lett, akinek meggyőződése, hogy az élet és az emberi psziché a fizika és a kémia eszközeivel, azaz materialista vagy akár mechanisztikus eszközökkel nem, és nem is lesz magyaráz-*

1 A kiemelt anatómusokról a fenti cikkben már említést tettünk.

2 Több itt is megemlített oktató-kutató munkásságának, életének részletesebb leírása megtalálható: *Réthelyi Miklós*: Anatómiaoktatás Nagyszombattól a 250 éves Semmelweis Egyetemig. Semmelweis Kiadó, Bp., 2020; *Donáth Tibor-Lakatos András-Szél Ágoston-Wenger Tibor* (szerk.): A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Anatómiai Épületének Centenáriumú Évkönyve 1898. Szentágotthai János Alapítvány, Bp., 1998. Megjegyezzük, hogy a jelenlegi aktív oktatók-kutatók között az Anatómiai Tanszéken (az épületben) 1 akadémiai rendes tag, 2 rektor emeritus (akik különböző időkben a Semmelweis Egyetem rektorai voltak), 1 rektorhelyettes és 1 dékán tevékenykedik.

ható” – írta 1928-ban, önéletrajzában. A neuron doktrína megteremtője Ramon y Cajal mellett. Háromkötetes anatómiakönyve maradandó érték.

KISS FERENC (1889–1966)

Kiss Ferenc az első világháború alatt, 1917-ben, Kolozsvárról érkezett Lenhossék Mihály intézetébe. Onnan pályázott Szegedre, és lett a Davida Leó, majd Davida Jenő által igazgatott Anatómiai Intézet vezetője. A budapesti Anatómiai Intézet élére Lenhossék Mihály nyugalmába vonulása után, 1935-be került. Az intézetet 1961-ig igazgatta.

Számos, évtizedekig használt tankönyvet írt (*Tájanatómia*), szerkesztett (*Rendszeres bonctan, Anatómiai atlasz*). Dékáni beszédeiben rendszeresen szólt a hallgatók tanulmányaikkal és tanulmányaiktól független kötelességeiről, hangsúlyozva a morális döntéseket. A szabadegyházakon belül a Keresztényi Gyülekezet vezetője volt több éven keresztül, haláláig.

HUZELLA TIVADAR (1886–1950)³

Huzella Tivadar a kísérletes biológia magyarországi úttörője volt. 1921-től a Debreceni Egyetem Anatómiai és Szövettani Intézetének vezetője. Debrecenben korszerű kísérleti laboratóriumot rendezett be, amelyben Magyarországon elsőként végzett szövettanyésztést, illetve 1927-ben alkalmazta az egészséges és daganatos sejtek tenyésztésében zajló események vizsgálatára a mikrofilmezést, a világon is az első között. Kísérletezik mesterséges szervek: erek, tüdőszövet létrehozásával, melyeket később szervpótlásra tartana alkalmasnak.

1930-ban az alsógödi birtokán létrehozta az első magyarországi magánlaboratóriumot, az alsógödi Biológiai Állomást. 1935-től a budapesti Szövet- és Fejlődéstani Intézet vezetője (az épületben). Az 1933-ban Cambridge-ben megalakult Nemzetközi Sejtkutató Társaság első elnöke lett. A *sejtközösség szervezete* című könyve világsiker aratott (1941-ben németül is). 1950-ben halt meg és családja az államnak ajándékozta gödi birtokát, ez jelenleg az ELTE tulajdonában van és mint Huzella Kert látogatható.

TÖRŐ IMRE (1900–1993)

Törő professzor a debreceni Anatómiai Intézet éléről 1950-ben került Budapestre, a II. sz. Intézet élére, melynek elnevezése akkor Szövet- és Fejlődéstani Intézetre változott (1971-ig). Törő kezdeményezte az orvosi biológia tantárgy oktatását, melyet szintén az általa vezetett intézet oktatott 1971-ig.⁴

Kiss Ferenc
(Wikipédia)

Huzella Tivadar
(Wikipédia)

Törő Imre
(Simmelweis Egyetem,
Központi Könyvtár)

3 Készült dr. Magyar Attila docens közreműködésével.

4 Ekkor megalakult az önálló Orvosi Biológiai Tanszék.

Szentágotthai János
(Wikipédia)

Halász Béla
(MTA.hu)

Hámori József (MTA.hu)

Igazgatása alatt az intézet tudományos felszerelése nagymértékben korszerűsödött. Az MTA rendes tagja volt, *Kossuth-díjas*, a Biológiai Osztály első elnöke. 1961–1964 között a Budapesti Orvostudományi Egyetem⁵ rektora. Hosszabb ideig volt a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöke, valamint a Magyar Biológiai Társaság elnöke. Jelentős volt tudománypolitikai tevékenysége is.⁶

SZENTÁGOTTHAI JÁNOS (1912–1994)

Orvostanhallgatóként a nyugalomba vonuló Lenhossék Mihály mellett dolgozott a perifériás beidegzés kiderítésén. Roncsolás miatt elfajult idegrostokat és idegvégződéseket tudott kimutatni ezüstimpregnációs módszerrel. 1946-ban vette át a Pécsi Orvostudományi Egyetem Anatómiai Intézetét, ahol neuroendokrinológiai és neuroembriológiai kutatásokat indított el.

1963-ban lett a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Anatómiai Intézetének igazgatója. Tantermi előadásai vonzották a hallgatókat. A *Funkcionális anatómia* tankönyv és kézikönyvek szerzője. Világszerte egyik legismertebb magyar tudós. Szabadidejében különlegesen szép festményeket készített. A Magyar Tudományos Akadémia elnöke (1977–1985), országgyűlési képviselő (1985–1994).

HALÁSZ BÉLA (1927–2019)

Pécsett Szentágotthai tanítványa volt, majd 1971–1995 között a II. sz. Anatómiai Intézet igazgatója, *Széchenyi-díjas*. Az MTA rendes tagja 1985 óta, az Orvosi Osztály elnöke, az MTA elnökhelyettese volt. Több évig volt a Semmelweis Egyetem oktatási rektorhelyettese (1973–1979). 1991-ben elnöke a Semmelweis Egyetem rendszerváltást követő Alkotmányozó Közgyűlésének.

Halász Béla igazgatása alatt az intézet nemzetközileg is elismert, világszínvonalú kutatóközponttá vált. 24 éves működése alatt 8 munkatársa védte meg sikeresen akadémiai doktori értekezését. Tantermi előadásaira özönlöttek a hallgatók, táblai rajzai lenyűgözőek voltak.

HÁMORI JÓZSEF (1928–2021)

Egyetemi tanár, *Széchenyi-díjas*, az MTA rendes tagja. 2002–2008 között az MTA alelnöke volt. Szentágotthai professzor intézetének kutatórészlegét vezette nyugdíjazásáig.

5 Az egyetem neve később Semmelweis Orvostudományi Egyetemre (SOTE), majd Semmelweis Egyetemre (SE) változott.

6 Pártonkívüli tagja volt az akkori (1960-as évek) Elnöki Tanácsnak.

Fő kutatási területe a központi idegrendszer egyes részei közötti kapcsolatok felderítése volt. 1992–1994 között a pécsi Janus Pannonius Egyetem rektora, 1993–1994-ig a Rektori Konferencia elnöke. 1998–1999 között a nemzeti kulturális örökség minisztere. 2002-től kutatói professzori megbízást kapott. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöke, 2000–2012 között a Magyar UNESCO Bizottság elnöke. 2000 és 2017 között a Magyar Örökség Díj Bizottság elnökeként is tevékenykedett.

Réthelyi Miklós–Wenger Tibor

125 éve született dr. Bugyi István sebészprofesszor Egyénisége az anekdoták világában él tovább

„Nem élhetek muzsikaszó nélkül.
Csak nálam a muzsikaszó munkát jelent.”¹
(Dr. Bugyi István)

Dr. Bugyi István, a Szentesi Kórház névadó orvosprofesszora kiemelkedő tudású sebész volt. 1931-ben érkezett a város gyógyintézetébe, s nemsokára az intézmény igazgatójává nevezték ki. A hetvenes évekig aktívan dolgozott.² Jelmondatát a műtő ablaka fölé íratta ki: „Operatio non sit gravior ipso morbo!” Vagyis: „Az operáció ne legyen súlyosabb, mint maga a betegség!”³

Az egészségügy terén kifejtett és a szakirodalom művelésében végzett munkáját mindenkor elismerték. 1939-ben *A sebészorvos* című könyvéért *Herczel Manó-émlékdíjat*, 1940-ben a kórház fejlesztése terén elért eredményeiért egészségügyi főtanácsos címet kapott. 1942-ben egyetemi magántanárrá habilitálta a szegedi tudományegyetem. 1949-ben *Kossuth-díjjal* jutalmazták. 1952-ban megkapta az orvostudományok kandidátusa, 1965-ben a címzetes egyetemi tanár címet. 1976-ban *Szentés Város Díszpolgárává* választották. Háromszor érdemelte ki *A Munka Érdemrend Arany fokozatát*. Élete során hívták a szegedi és a debreceni egyetemre tanítani, de ő Szentesen maradt.⁴ Szülővárosában hatalmas tisztelet övezte, emlékét többféle módon is megőrizte az utókor. 1988-ban a kórház, a városi tanács jóváhagyásával megalapította a *Dr. Bugyi István-émlékérmet*, mellyel minden évben az intézmény legkiválóbb orvosait tüntetik ki.⁵ 1998-ban felvette nevét a Kossuth téri központi gyógyszerház.⁶ 2005 januárjától a kórház is viseli egykori igazgatójának nevét.⁷ Közben dr.

1 Szentesi anekdoták. 3. Szerk.: *Vágvölgyi Zoltán*. Szentes, 2018. 150.

2 *Papp Zoltán*: Bugyi István élete és munkái. Szerk.: *Bodrits István*. Sz. Város Önkorm., Szentes, 2002. 21–24.

3 *Mencser András*: A tanítómester nyomdokain. Pomáz, 2013. 116.

4 *Labádi Lajos*: Szentes város díszpolgárai, 1881–2007. Sz. Város Önkorm., Szentes, 2008. 129–130.

5 A Szentesi Kórházban Bugyi István-émlékérmet alapítottak. *Csongrád Megyei Hírlap* 45. évf. 19. sz. 1988. jan. 23. 3.

6 *Rózsa Gábor*: „Dr. Bugyi István” patika. *Szentesi Élet* 29. évf. 1. sz. 1998. jan. 9. 1.

7 *Majzik Andrea*: Bugyi Istvánról nevezték el a kórházat. *Szentesi Élet* 36. évf. 2. sz. 2005. jan. 14. 1, 3.

Dr. Bugyi István a Dragon Károly által rendezett filmben (Szentés AFK, 1971, Szentési Híradó 2., 1971–76. DVD 1. jelenet)

Csiky László elkészítette bronzszobrát, melyet a kórházi kápolna mellett avattak fel.⁸ A doktor úr halálának 30. évfordulója okán a 2011-es esztendő-t Dr. Bugyi István Emlékéne-
nyilvánították Szentésen.⁹ A városközpontban 2016 nyarán nyílt meg a Szentés Ház elnevezésű idegenforgalmi központ. Itt került kialakításra egy Kórház-történeti Emlékhely, mely dr. Bugyi István sebészprofesszor hagyatékát és munkásságát mutatja be a látogatóknak.¹⁰

CSAK JÓ EMBER LEHET JÓ ORVOS¹¹

Az idősebb korosztály nem csupán orvosi ténykedése miatt emlékszik rá szívesen. Emberi habitusa is emlékeztetése tette személyét. „Szemléletét áthatotta a betegszeretet, amivel átitatott bennünket is” – írja dr. Tóth Csaba, a Debreceni Egyetem urológus-professzora. Fontos útmutatása volt a betegek-re való odafigyelés. „Kezeljük együttérzéssel betegeinket, vellebánásunk legyen olyan, mintha mi saját magunk fekiüdnénk a kórházi ágyon s várnánk az orvoslást. [...] És nem szabad soha megfásulnunk. Egy jó vigasztaló szó sokszor többet ér, mint a leghatásosabb gyógyszer.”¹² De nem csak beszélt, jó példával is elől járt. Betegei még évtizedekkel halála után is elragadtatással emlékeznek rá: „Embersége legendás volt. Mikor műtét előtt vizsgált, a keze érintése is megnyugtató, bizalmat keltett. A neve fogalom volt.” Egy másik betege még tömörebben fogalmazott: „Azt mondják, nincsenek pótolhatatlan emberek. De igen, vannak.” Erre érezhetett rá dr. Rácz Andor, a szentesi járásbíró-ság elnöke is, aki 1935-ben, az akkor még fiatal orvosról egy könnyed hangvételű, prófétikus verset¹³ írt:

„Trianon bombája, hogy közébünk vágott,
Lehúzták rólunk az inget, a nadrágot.
Nincs se pénz, sem posztó, se felöltő, sem ing:
Csupán egyetlen egy elnyűhetlen Bugyink.
De hogy ez az egy van: már alles in Ordnung!¹⁴
Olyan közös Bugyink, kit szíviünkön hordunk.
S bár arany igazság kétezer év óta,
Hogy saját honában senki sem próféta,
Nem kell elmennie, se Bugyra, sem Szobra,
Szentésen fog állni ércbe öntött szobra!
Csak el ne piruljon, mint bóktól a kis lány,
A mi reménységünk: doktor Bugyi István!

8 Csiky László: Dr. Bugyi István. Szoboravatás a kórházban. Szentési Élet 30. évf. 29. sz. 1999. júl. 23. 1.

9 Lovas József: Emlékév a professzor-ról. Szentési Élet 43. évf. 50–51. sz. 2011. dec. 23. 5.

10 Szentés Ház; web: www.szentes.hu/intezmenyek/kozmuvelodesi/muvelodesi-kozpont/szentes-haz/

11 Karl Wilhelm Hermann Nothnagel német belgyógyász mondása; Lexikon der Biologie. www.spektrum.de/lexikon/biologie/nothnagel-karl-wilhelm-hermann/46794

12 100 éve született Bugyi István professzor. A magyar sebészek zseniális nagymestere. Szerk.: Tóth Csaba. Ált. Orvostudományi Kar–Gyógyszertudományi Kar–Öregdiák Szöv., Szeged, 1998. 23.

13 Szentési anekdoták. Szerk.: Vágölygi Zoltán. Szentés, 2013. 120.

14 Alles in Ordnung (német): minden rendben van.

*Az ő keze alatt ki krepálhat bele,
Ha irritál kissé begyulladt vakbele?
Nem mondja, hogy azt a kanalasat szedjed:
Kívágja belőled, mint a huszonegyet.”¹⁵*

Orvostársai között is nagy szeretetnek és tiszteletnek örvendett. Szívesen jegyezték fel bölcs meglátásait, humoros megjegyzéseit. Dr. Tari Gábor sebész főorvos visszaemlékezése szerint egy alkalommal az egyik kolléga idegesen állított be az igazgató úrhoz. Panaszkodni kezdett: „– Tanár úr, kérem, olyan furcsákat beszélnek rólam, a személyzet, a nővérek nem fogadnak szót, nem teljesítik az utasításaimat. Tessék valamit tenni, mert ez tűrhetetlen...” Bugyi tanár úr helytel kínálta az ideges orvost, majd miután megnyugodott a hangulat megszólalt: „– Kérem, a tekintélyt nem megkövetelni, kiérdemelni kell!”¹⁶

Sokakat lenyűgözött barátságos, közvetlen modorával. Dr. Imre Ernő református lelkipásztor nyilatkozta róla: „Akárhányszor szükségem volt a veled való kapcsolatra és bekapogtattam hozzá, lenyűgözően aranyos volt velem, és őszinte nyitott ember volt, szeretetreméltó, barátságos ember.”¹⁷ Hogy ez a segítőkészség nem csupán egyesekre korlátozódott, bizonyítja az alábbi történet is.

Amikor 1949-ben *Kossuth-díjat* kapott, tízezer forint járt a kitüntetéssel. A professzor úr egy este borítékokat készített ki az asztalára, melyekbe 4–5 darab bankót tett. A felesége kérdően nézett rá. A doktor úr csak ennyit mondott: „– Ezt azoknak a barátaimnak viszem el, akik nagyon nehéz helyzetben vannak. Míg szike van, én megélek. De ők éheznek. Még akkor éjszaka elindult, és bedobálta a postaládákba. Így osztotta szét az egész összeget.”¹⁸

A STILISZTA

A doktor úr termékeny író volt. Tudományos cikkeinek száma száz körül mozgott. A négykötetes *Orvosi lexikon* (1967–1969), valamint kórházi évkönyvek szerkesztésében vett részt, emellett hat önálló kötete jelent meg. Nevezetes könyve volt a *Gyakorlati sebészet*. Egyetemi tankönyvként is használták. Közel kétezer oldal. Dr. Rubányi Pál egyetemi tanár sebészprofesszor „a szakvizsgára készülők Bibliája”-nak nevezte.¹⁹

Szinte folyamatosan jegyzetelt és írt. Amit egy nap megírt, a kéziratból munkatársainak is adott egy-egy példányt olvasásra. Másnap jelentkezni kellett nála, és el kellett mondani, hogy mennyire érthető, tetszik-e vagy sem. Egy nap az egyik kolléga így fakadt ki: „– Tanár Úr kérem, én értem a könyvet, és még azt is értem, hogy mi a szerepem, tudom én jól... Hát, Molière is először a takarítónőjének olvasta fel a vígjátékait, és azzal mérte le, hogy jók-e a poénok vagy sem. Ha a Tanár Úr könyvét még én is megértem, akkor az már biztosan jó.” Bugyi doktor nem szólt, csak elmosolyodott.²⁰

Egyébiránt a dolog fordítva is működött, csak kicsit másképp. Dr. Tóth Csaba emlékei szerint a doktor úr elvárta, hogy aki kollégái közül szakcikket ír, az neki mutassa meg először. Nem engedhette ugyanis, hogy az intézmény tekintélye csorbát szenvedjen egy esetleg pontatlanul megfogalmazott publikáció miatt. A kéziratot Bugyi tanár úr megkap-

15 *Rác Andor*. Cserkészlet Szentesen. Szentesi Hírlap 17. évf. 66. sz. 1935. márc. 17. 9.

16 100 éve született... 135.

17 Szentesi anekdoták. 218.

18 Szentesi anekdoták. 2. kötet. 108. (Ráfiné Takács Katalin története).

19 100 éve született... 36.

20 Uo. 134–135. (Dr. Tari Gábor története).

ta és elolvasta. Többször előfordult, hogy amikor a szerző meglátta, alig akarta megismerni az írását. Bugyi doktor ugyanis alaposan kijavította. Nem csupán szakmai szempontból fogalmazta át (ha kellett), de helyesírási és stilisztikai szempontból is. Tette mindezt úgy, hogy soha nem bántott meg senkit. Sőt, a javított példányhoz mellékelte a nyomdakész gépelt példányt is. Maga gépelte le éjszaka matuzsálem korú Remington írógéppel.

Ki nem állhatta a pongyola, magyartalan fogalmazást. Illyés Gyulát idézte, aki szerint a pontos fogalmazás és a szép beszéd igazából jellemkérdés. Azt a kifejezést például, hogy „*fellépett egy tünet*” így kommentálta: „– *Nem lépett az fel sehova, hanem kialakult.*” A felsorolások végén az „stb.”-t mindig lehúzta. Nem kertelt véleményével: „– *Igazából nem is tudnátok folytatni a sort, csak okosabbnak akartok látszani, mintha még tudnátok ám sok mindent írni, de a kíváncsi olvasó ne tudja ám meg, amit ti tudtok.*”²¹

Dr. Mencser András, Bugyi tanár úr tanítványa, később a bajai kórház sebész főorvosa szarkasztikus humoráról őriz emléket: „*Egy nagyvizitnél büszkén referáltam egy malignus tumorral operált beteg jó állapotáról. Nagyon körültekintő, precíz akartam lenni, és mondtam, hogy már cicosztatikumra is beállítottam. Akkor volt újdonság a Sarcolysin (ejtsd Szarkolizin) nevű kemoterápiás gyógyszer. Néma csönd fogadta a lendületes referálást. Az egyre kínosabbá váló csönd baljós előjel volt, hosszú pauza után megszólalt Bugyi tanár úr: – Én ennek a gyógyszernek csak az első szótagjában hiszek. Mögöttem visszafojtott kuncogás hallatszott, én pedig lesütött fejjel irulva-pirulva mereven néztem a lázlapot, majd csöndben tovább mentünk.*”²²

Néha egészen sajátos módon fejtette ki kritikáját. November hetedikünnepi megemlékezés volt a szentesi kórházban. Az előadó valahonnan a járásból jött. Igen gyengén, akadózva olvasott a papíráról. Bugyi doktor véleménye: „– *Ha Hitler így olvasta volna a beszédeit, nem lett volna második világháború!*”²³

EGY TALÁLKOZÁS MARGÓJÁRA

Számtalan érdekes történetet, emléket, mondását lehetne felidézni, melyet azóta cikkekben, könyvekben, memoároknak örökítettek meg időszedő kollégái, kései tisztelői, életének kutatói. Zárásként következzenek egy jellemző eset.

Dr. Zoltán János nemzetközi hírű plasztikai sebészprofesszor (és vadász), illetve dr. Tari Gábor egy alkalommal bejelentkezett Bugyi doktorhoz látogatóba. Megérkeztek. Az ajtó nyitva volt. Gyönyörűen terített hatalmas asztal várta az érkezőket. Bugyi doktor úr azonban nekik háttal ült egy karosszékből, és meccset nézett a TV-ben. Mikor meghallotta, hogy megjöttek a vendégek, hátrafordult a székből és így szólt: „– *Ne haragudjatok, néhány perc van csak hátra, hadd nézzem végig. Itt érezze magát mindenki otthon, még a házigazda is. És végignézte a meccset, utána fölkelt és felkiáltott: - Szervusztok! Szervusztok! Foglaljatok helyet!*”

Néhány nappal később Zoltán doktor újból Bugyi tanár úr lakásán volt. Beszélgetni kezdtek. Mivel mindketten nagy vadászok voltak, Zoltán doktor kezdett hozzá vadászélményeihez: „– *Tudod, én nagyobb tigrist lőttem, mint Kittenberger...*” Bugyi doktor nagyon élvezte az előadást, de aztán egyre nagyobbakat ásított, és vendége úgy érezte, hogy ideje távozni. Bugyi tanár úr azonban nem hagyta. „– *Te, János, ne! Maradj csak. Tudod, amint*

21 Uo. 37. (Dr. Tóth Csaba visszaemlékezése).

22 Mencser András: Egy sebészorvos emlékezései. Magánkiad., Baja, 2001. 30.

23 Mencser András: A tanítómester nyomdokain. 138. (Dr. Elek László története).

*én lefekszem, te ideülsz a lábamhoz az ágy végére, és mesélj nekem tovább a vadászélménye-
idről... És amikor már látod, hogy elaludtam, kimégy, belül van a kulcs, kívül a rézgomb...”*

Évek teltek el. Zoltán doktor is megöregedett. Egyszer elvitte vadászni az egyik fiatal kollégáját, aki szintén szerette ezt a sportot. Vadászat után meghívta az ifjú orvost vacso-
rázni, majd megkérte, hogy meséljen neki vadászélményeiről. Az már haza akart menni,
mire Zoltán doktor így szólt hozzá: „– *Laci, ne menj haza! Ül ide a lábamhoz, mesélj az
éjszakai vaddisznó vadászataidról, és ha látod, hogy elaludtam, menj ki, és a rézgombbal
húzd be a kilincset.*”

Ha valakit utánoznak, az fogalomná válik, de amikor valakit fogalomná vált emberek
is utánoznak, az már a legendák világának csillagösvényére lépett.²⁴

Vágvölgyi Zoltán

HÍREK

Kitüntetések március 15-e alkalmából. Nagy nemzeti ünnepünk, március 15-e alkalmá-
ból magas állami kitüntetéseket adtak át, mások mellett az alábbi jeles honismerőknek.

Dr. Szabó József

orvos, helytörténész
(Margitta)

A Magyar Érdemrend Lovagkeresztje

Dr. Bartha Júlia

néprajzkutató
(Szolnok)

Magyar Ezüst Érdemkereszt

Dr. Buza Péter

várostartó és városvédő
(Budapest)

Magyar Arany Érdemkereszt

N. Horváth Erzsébet

helytörténész, író
(Tapolca)

Magyar Ezüst Érdemkereszt

Székelyné Kőrösi Ilona

történész, néprajzkutató,

a Bács-Kiskun Megyei Honismereti Egyesület elnöke

(Kecskemét)

Magyar Ezüst Érdemkereszt

Az elismerésekhez szívből gratulálunk és jó egészséget, valamint további eredményes
munkát kívánunk! *Az elnökség*

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanítómestereink

Andrássy Gyula: Magyarországot legyőzni lehetetlen (Beszéd¹)

I. A választókhöz (Sátoraljaújhely, 1861. március 26.)

Az országgyűlés, melyen önök parancsából az újhelyi kerületet képviselni szerencsém leend, valószínűleg hosszú időre fogja a haza sorsát eldönteni, és ezért kétszeresen érzem a kitüntetést, de kétszeresen a felelősséget is. Örökös büszkeségem, hogy az 1847/48-diki országgyűlésen – mint Zemplén megye egyik követe – némi részt vehettem én is azon törvények alkotásában, melyeket most már mint törvényes és kétségtelen jogát követelheti a nemzet. A 47/48-diki országgyűlés alkotta a törvényeket, melyekben Magyarország jogos önkormányzatának alapjai vannak letéve. Királyi ígéret szentesíté azokat a fejedelem, a legtisztább honfivér a nemzet részéről. A jövő országgyűlés feladata leend nemzetünk törvényes függetlenségét erkölcsi erejének egész hatalmával megvédeni, és önkormányzatunkat, melyet az 1790-diki törvények jogilag megállapítottak, az 1848-diki törvények pedig tetteg életbe léptettek, újra megerősíteni és biztosítani. Szóval az 1861-diki országgyűlés feladata leend eszközölni, hogy a 48-diki törvények hiába ne alkottattak, hogy annyi honfivér hiába ne folyt, hogy tizenegy éves nehéz szenvedésünk hiába el ne múlt légyen.

E magasztos feladatnak leszek én egyik szerény, de ernyedetlen napszámosa.

Meggyőződésem szerint Európa oly jövendőnek néz elébe, melyben a népek belbecsének több befolyása leend saját sorsukra, mint eddig lehetett. Ily viszonyok között nemzetünk is elérheti talán törvényes önállóságának végleges elismerését. De az ösvény, mely ezen eredményhez vezet, oly keskeny és vészteljes, mint a beretva éle, melyen a Korán szerint Mahomed hívei a paradicsomba jutnak. Egy meggondolatlan lépés vagy gyengeség, és szabadságunk nem, – mert a szabadság soha nem veszhet el, – hanem nemzeti és állami önállóságunk talán örökre veszve lehetnek.

A feladat tehát, melyet a sors a jövő országgyűlés elébe tűzött, nehéz, de nem lehetetlen. Nem lehetetlen, mert egy nemzet osztatlan ereje magában óriási erő, még akkor is, midőn fennálló törvények ellen nyilatkozik; de midőn egy nemzet azon szerencsés helyzetben van, hogy osztatlan akaróján kívül szentesített törvényekre is támaszkodhatnak, a győzelmet csak saját hibái által veszélyeztetheti.

1 200 évvel ezelőtt született id. Andrássy Gyula (1823. márc. 8.–1890. febr. 18.) politikus, Zemplén vármegye főispánja, országgyűlési követe, miniszterelnök, külügyminiszter. Politikai pályának egy jellemző eseményét idézzük, amikor közfelkiáltással – 1848 után újra – Zemplén országgyűlési követének választották. Akkori megnyilatkozásai tükrözik legfőbb nézeteit. Forrásunk: Gróf Andrássy Gyula beszédei. Kiadta *Lederer Béla*. I. k. Franklin Társulat, Bp., 1891. 123–125; 142–145. A közlemény címét mi adtuk, a szöveget a mai írásmóddhoz igazítottuk. (*A szerk.*)

A gondviselés, mely a zergének biztos lábát és szemet adott, hogy tátongó mélységek fölött szikláról sziklára ugorva, fölkereshesse a szükséges táplálékot, nehéz helyzetek számára erős jellemeket alkotott. A magyarnak, nehéz viszonyait tekintve, oly csudálatos hazaszeretetet és áldozatkészséget adott, mely által szabadságait meg tudta óvni a legnehezebb viszonyok között akkor is, midőn majd minden más európai nép elveszté azokat. Én tehát nem nézhetek remény nélkül a jövőbe, mert bízom nemzetem józanságában, bízom nemzetem erélyében és elveink igazságában.

Ami a jövő országgyűlés teendőinek egyes pontjait illeti, én azon szerencsés helyzetben vagyok, hogy személyes nézeteim Zemplén megye kívánataival találkozhatnak. Habár azonban, nézetem szerint, a képviseleti rendszer az utasítást elvben megszüntette is, önkéntesen elismerem, hogy mai nap kaptam a legerősebb utasítást, melyet küldők képviselőjüknek adhatnak. A közbizalom ugyanis nemcsak a legfőbb jutalom, hanem egyszersmind a legerősebb utasítás; mert a valódi bizalom oly kincs, melyet a legönzőbb jellemek sem bocsátanak áruba, tudván, hogy ezt téve azon indiánokhoz hasonlítanak, kik aranyat adtak üveggyöngyökért.

II. Az országgyűlésről (Sátoraljaújhely, 1861. szeptember 10.)

Tisztelt bizottmány, az országgyűlés működése néhány szóba foglalható:

Megadván a fejedelemnek, ami a fejedelemé, követeltük a nemzetnek, ami a nemzeté. Az uralkodói jogok tisztelete mellett a törvények szentségének elismerését kívántuk. Ragaszkodtunk a 48-diki törvényekhez nemcsak azért, mert szentesített törvényeink valának, hanem azért is, mert ezek nélkül sem Magyarország jogait biztosítva, sem Ausztria és Magyarország között állandó viszonyt képzelni nem lehet. Követeltük a 48-diki törvények életbeléptetését, nem azért, mint elleneink állítják, hogy Ausztriától elválhassunk, hanem azért, hogy az alkotmányossá vált osztrák tartományokkal, kölcsönös biztosítékot nyújtó törvényeink alapján, a régi kapcsot fenntarthassuk.

Tovább mentünk. Őseink példájával ellenkezőleg, készeknek nyilatkoztunk, kétségtelen jogi állapotunktól eltérve, méltányos arányban átvállalni azon terheket, melyeket az elmúlt bürokratikus kormány drága rendszere, nálunk nélkül mindig, és sokszor ellenünk, teremtett és felhasznált. Szóval, a fejedelem, a nemzet és a birodalmi népek állását együtt és egymás által akartuk biztosítani. Magunkra nézve mindezekért csak régi szabadságaink elismerését követeltük.

Ajánlatunk és törekvéseink visszautasítottak. Az országgyűlés, törvényeink ellenére, felőlön oszlatva. Mondják: eredménytelenül, de ez nem az én nézetem, és amint a kitüntetés, melyben részesülni szerencsénk volt, bizonyítja, az önök véleménye sem. Igaz, nem hozhattunk törvényeket, melyek törvénykönyveink némely hiányait fedezhették, hazánk számtalan bajait orvosolhatták volna, de azért nem eredménytelenül oszlott el az országgyűlés, mert megóvta a nemzet becsületét, és megnyerte az összes művelt Európáét. Nem eredménytelenül oszlott el az országgyűlés, mert büszke önérettel mondhatjuk azt, mivel kevés nemzet dicsekedhetett még a mi helyzetünkben, hogy elleneink minden törekvése dacára nincs és nem lesz párt a hazában.

Igaz, az országgyűlés első szakában voltak pártok, mint szoktak lenni alkotmányos életben; de midőn megszűnt a hit, hogy Magyarország alkotmánya vissza fog állíttatni, megszűntek a pártok is. E pártok végzetszerű hivatást teljesítenek, mert rövid létezésük

története meggyőzhette ellenfeleinket is arról, hogy Magyarországon minden vélemény egygyé lesz, midőn a haza vagy az alkotmány veszélyben forog.

Ez – kevés szavakban – azon országgyűlés eljárásának története, mely az erőszak fenyegetésével oszlattatott el. Ez ellenében őfelsége bécsi tanácsosai a népre akarnak hivatkozni, de egy oly népre, mely kész legyen apáinak vérével szerzett és királyi esküvel szentesített jogait áruba bocsátani, némely bécsi tanárok beteg fantáziájának szüleményeire! Istennek hála, ez a nép még nem létezik, ezt még teremteni kell, és a magyar korona területe nem terem ilyen fajt.

A magyar alkotmánynak két bástyája van. A nemesség, mely a múlt kor harcaiban védte a nemzet jogait, és a nép, melynek a 48-diki törvények tették kötelességévé azt, mi hajdan nemesített: a haza jogainak védelmét. Hogy az ősi bástyák be nem vehetők, arról százados tapasztalás győzte meg elleneinket. Azt reménylik tehát, hogy az újak gyengébbek leendnek, de csalatkozni fognak. A nemesi kiváltság nem szűnt meg a hazában, hanem csak kiterjesztetett. Most mindnyájan nemesek vagyunk, mert mindnyájan tartozunk védeni a hazát. És ezért, ha a megyék, az országgyűlés példáját követve, megmaradnak a téren, melyet törvényeink kijelöltek számukra, nyugodtan nézhetünk a jövő elébe.

Elleneink, minden anyagi hatalom dacára, még semmire sem tudtak kényszeríteni; mi már kényszerítettük őket egyre: arra, hogy becsüljenek, és kényszeríteni fogjuk arra is, hogy átlássák, hogy Magyarországot legyőzni lehetetlen, kielégíteni az osztrák birodalom életkérdése.

Midőn csak egyének harcolnak a jog mellett, midőn csak egyes osztályok védik azt, az erő diadalmaskodhatik a jog felett. De midőn egy összes nemzet minden osztálya és minden egyes fia egyaránt kész annak védelmére: akkor a győzelem csak idő kérdése, de kétség tárgya nem lehet. Ekkor, de csak ekkor lesz valósággá azon mondás: a nép szava Isten szava.

Honismereti Bibliográfia. Kedves Olvasóink! *Honismereti Bibliográfia* rovatunk tartalmának gazdagítása érdekében javasoljuk és kérjük, hogy ha tudomásuk van arra érdemes és másoknak is jó szívvel ajánlott honismereti témájú kiadványról, szíveskedjenek címleírását a rovatunkban szokásos formában az összeállító címére (tatrosmente@gmail.com) elküldeni! Ha a kiadvány címe nem egyértelmű, kívánatos egy értelmező mondat, ha a tanulmánygyűjteményről van szó, kérjük az egyes írások szerzőinek és címeinek tételes felsorolását. Hálás köszönettel: *Halász Péter*

Krisztus-keresés Győrújbaráton

NÉHÁNY SZÓ A FALURÓL

Győrújbarát a Kisalföld és a Bakony nyugati nyúlványainak találkozásánál, Győr és Pannonhalma között elterülő kies település lankás dombokkal és völgyekkel. Neve nemcsak elhelyezkedésére, hanem történelmére is utal, melyben már a XI. századtól tulajdonosok voltak a környék szerzetesrendjei. Közel nyolcezren lakják. Két katolikus és egy evangélikus temploma van; a lakosság vallásos részének többsége római katolikus, kisebb része evangélikus és református. A katolikusok látványos közösségi ünnepei a templomok névadó szentjeinek búcsúi, továbbá a templom falain kívül tartott virágvasárnapi, úrnap és feltámadási körmenetek. A húsvét hajnali *Krisztus-keresés* huszonnégy éve átvett szokásként honosodott meg a faluban.

A KRISZTUS-KERESÉS

Legnagyobb vallási ünnepeink Jézus történetéhez kötődnek, dramatikus megjelenítésük az egyház szertartásaiból került a folklórbá. Megjelenési formáikat Bálint Sándor tárta fel az 1900-as évek derekán. A húsvéti szokások széles körű kutatását a Dél-Alföldön kezdte, majd kiterjesztette a történelmi Magyarország egész területére. Összehasonlító vizsgálatok alapján megállapította, hogy Jézus húsvéti történetét a keresztényég kezdeteitől az ország teljes területén megünnepelelték, egymástól némiképp eltérően.

A feltámadás megünneplésének paraliturgikus formája a török hódoltság idején erősödött meg. Időpontja átkerült vasárnap hajnalra, helyszíne a templomon kívülre. A körmenet és a határkerülés elemeit ötvözve közösségi misztériumjátékká alakult papi vezetés és szentségek nélkül. A menetet az ún. szent ember, laikus előénekes, előimádkozó (kántor, közösségi vezető) vezeti, útvonalát a falu keresztjei, temetője határozzák meg. Narratívája éneklés, imádkozás, könyörgés formájában a *Biblia* szenvedéstörténetét és a megváltás örömeit idézi fel. Elnevezése vidékenként eltérő: *Jézus keresése, istenkeresés, szentsírkeresés, szent asszony követése*. A *Krisztus-keresés* elnevezést Bálint Sándor palóc eredetűnek tartja.¹

A KRISZTUS-KERESÉS SZOKÁSA GYŐRÚJBARÁTON

Mottóként Barna Gábor alábbi megállapítása kínálkozik: „*Szervező egyéniségek nélkül semmi sem lenne, vagy nem olyan lenne, mint amilyen.*”

Húsvétvasárnap hajnalban kereső csoport indul Krisztus szenvedéstörténetének útján azoknak az asszonyoknak a szerepében, akik elsőként vettek hírt a feltámadásról, amikor Krisztus holttestét keresték, hogy bebalzsamozzák. A csoport több kilométeres útján három keresztet és két temetőt látogat meg.

¹ Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd, Budapest, 1973.

Betelepült vagyok, a nagybaráti² katolikus templom hirdetményén olvastam erről először. Utánaérdeklődve megtudtam, hogy a Kunszigetről³ átvett szokást itt 2000-től tartják. Szervezője a katolikus kántor.⁴ Önkéntes néprajzi gyűjtőként nemcsak részleteire lettem kíváncsi, hanem meghonosításának módjára is. 2019-ben én is részt vettem rajta, a témát 2021-ben dolgoztam fel.⁵ A dolgozat rövidített, szerkesztett változatát mutatom be.

A SZOKÁS LEÍRÁSA

Meghívó a falunak

A szokásban papnak nincs szerepe, de a katolikus plébános⁶ hirdetéssel segít a szervezésben. Virágvasárnap, majd a nagyszombati feltámadási körmenet után meghirdeti egyházközségeiben: vasárnap hajnal 4 órakor Krisztus-keresés indul. Biztatja a híveket, hogy vegyenek részt rajta minél többen. A korai felkelésre is bátorítja őket: „a Krisztus-keresés a korai felkelés áldozatával válik még inkább a kegyelem forrásává.” Az első években elmondta a kunszigeti szokás részletes történetét is. A nagyhét folyamán a templom bejárata melletti külső hirdetőszekrénykébe egy meghívó is kerül általa.

Gyülekezés

A résztvevők vasárnap virradat előtt találkoznak a nagybaráti katolikus templom oldalánál elemlámpákkal és gyertyákkal felszerelve, melyek nélkülözhetetlen kellékei a következő néhány órának. Tartalékaikat válltáskában, műanyag szatyorban viszik. Van gyermek, akinek homlokán fejlámpa világít. Hosszú, sötét útra készülnek hegyen-völgyön, április eleji nyirkos utakon. A főutak betonozottak, az erdei, temetőbeli mellékutak burkolatlanok. Errefelé népszerű a túrázás, a tapasztaltak túrabot is visznek. A csoport vezetője, egyben előénekes, a nagybaráti katolikus kántor sokszorosított énekszövegeket oszt szét. Ismerteti az előttük álló útszakaszok lelki tartalmát és jelentőségét, majd a menet felállításának rendjét. Elsődleges szempont a résztvevők fizikai állapota. Ő megy elől, és mivel a felfelé tartó út meredek, a legidősebbeknek és a gyengélkedőknek kell követniük, hogy hozzájuk igazodhassék a menettempó. Az emberek sorba rendeződnek.

Nem szabályos körmenetre indulnak; körmeneti attribútumot nem visznek. Az útvonal a nagybaráti katolikus templomtól vissza a templomig tart. Énekelve vonulnak, három megállójukon énekelnek és imádkoznak is.

A körmenet

Első útszakaszukon, spirituálisan nagypénteken Krisztus keresztre feszítésére emlékeznek a Fenyves úti pléhkrisztus keresztféig.

Pontban négy órakor, égő lángocskák fényében a vezető hangos, katolikus köszönésével és célkitűzésével („*Krisztus Urunk kínszenvedésének és halálának emlékezetére*”) megkez-

2 Győrújbarát két katolikus temploma külön falurészekben van: az egyik Nagybaráton, a másik Kisbaráton.

3 Győr-Moson-Sopron megye, Szigetköz.

4 Steszli Tibor (született 1949, Kolontár) kürt-, szolfézs- és általános iskolai énektanár. A Győri Filharmonikus Zenekar tagja, zeneiskolai tanár, a Téli Ifjúsági Fúvószenekar megalapítója (1976) és vezetője. 1976-tól győrújbaráti lakos és katolikus kántor.

5 A Magyar Néprajzi Társaság 2021-es, X. Tradíció Néprajzi Gyűjtőpályázatán elbíralt dolgozat: *L. Badacsonyi Márta*: „Gyertek! Ellopták az Urat!” Krisztus-keresés Győrújbaráton. Szakmai tanácsadó: prof. dr. Barna Gábor. A pályamunka a Magyar Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában található.

6 Bausz András négy egyházközség: Nagybarát, Kisbarát, Nyúl és Écs plébánosa. Parókiája Nyúlon van.

dődik a szertartás. A résztvevők fennhangon, közösen elimádkozzák a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy Mária* kezdetű imákat.

Énekelve indulnak leghosszabb és legnehezebb utukra, ami a Csordahajtón⁷ hamarosan kivezeti őket a lakott területről. Az előénekes az éneklést végig *diktálja*: soronként éneklí előre, az emberek soronként, közösen ismétlik. A *Diadalének* az első, a *Van egy jó hely, odamegyek*, és *A keresztfához megyek* kezdetűek követik.

Első állomásuk az út legmagasabb pontja, ahol körbeállják a keresztet, alatta gyertyát gyújtanak. A *Magasan áll a Golgota ormán* elnéklése után újra felhangzik előző dialógusuk az imák megismétlésével.

Nagyszombat megidézése, második útszakaszuk következik a temető keresztféig. Előénekes: „*Ajánljuk fel imád-ságunkat Krisztus Urunk sírba tételének emlékezetére!*” Elimádkozzák a *Miatyánk* és *Üdvözlégy Mária* kezdetű imákat. Imát ajánlanak tavaly óta meghalt társaikért, majd az otthon maradottakért, a betegekért és haldoklókért is. Külön Teodóz atyáért és a kunszigetiekért, akik megőrizték és akiktől átvették ezt a szokást.

A hegy fennsíkján indulnak tovább, elsőként a *Szombat első napjára* kezdetű éneklél. Egy ritkán járt erdei ösvényen leereszkednek a temető hátsó bejáratához. A *Szent Magdolna elmene ama reggel sírva* éneklése közben a temetőben a megbeszéltek szerint valaki előremegy, gyertyát gyújt a keresztnél, hogy a menet a fény irányába haladjon. Ennek láttán csendül fel a sorra kerülő *Mit jelent a fény?: „Mit jelent a fény Jézus sírjánál? / Mit szól az angyal a fény árjánál?/Alleluja! Alleluja! Alleluja! Alleluja!”*

A Fenyves úti pléhkrisztus
(Lilikné Badacsonyi Márta felvétele)

Közösen gyertyát gyújtanak a kereszt alatt és szétszóródnak a nagybaráti hozzátartozók sírjai között. Amikor újra összegyűlnek, rátérnek utuk harmadik szakaszára, a feltámadás ünneplésére.

Áhítat a Fenyves úti pléhkrisztusnál (Horváth Róbert videófelvételéből)

⁷ Csordahajtó: meredek, természetes vízmosság, *horgas*, amely a régi időkben a hegy és a falu között a legrövidebb átjárást is biztosította. 2004 óta aszfaltozott.

Általában ekkor éri őket a hajnali harangszó. Közösen elimádkozzák az *Úrangyalát*. Virrad, felélénkülnek az erdő madarai is. Innen csak feltámadási énekek szólnak; a kereszttalatt az első: *Örvendetes napunk támadt*.

Folytatva az utat a falu felé a *Meg ne szűnjön örömrünk!*, *Föltámadt dicsőségesen*, *Föltámadt Krisztus e napon* kezdetűek hangzanak el. Közben útba ejtik a régi, evangélikus temetőt és kereszttjét is, ahol megisméltődik a gyertyagyújtás.

Visszaérve, a templom oldalánál ugyanúgy félkörbe állnak előénekesük körül, ahogy induláskor. A szertartást a *Mennynek Királyné Asszonya* húsvéti antifóna közös éneklése és közös ima zárja. Előénekes: „*Imádkozzunk azért, hogy Isten megtartson bennünket erőben, egészségben a jövő évi Krisztus-keresésre!*” Résztvevők: *Miatyánk...*, *Üdvözlégy...* Előénekes: a jövő évi viszontlátás reményében elköszön. Boldog ünnepeket kíván és mindenkit agapéra hív a plébániára. Visszakapja az énekszövegeket. A rítusból már csak egy mozzanat maradt hátra.

AGAPÉ

A plébánia terebélyes asztalának fehér terítékét önkiszolgálásra készítette elő a szervező család. A süteményféléket a kántor felesége sütötte. Papírtálcákon kuglóf, szárazsütemények, pogácsák. Adagolós termoszkok meleg teával, forralt borral; műanyag poharak.

Az elmúlt órák hatása alatt meghitt a hangulat, az emberek az asztal körül állva pihennek kicsit, halkán beszélgetnek. Ha résztvevő hozott süteményt, dobozostól leteszi az asztalra vagy maga kínálja szomszédait. Néhány kis demizson is előkerül saját pálinkával; gazdáik töltögetik körbe. A vendégek nem maradnak sokáig. Alighogy szétszélednek, a *háziak* le is szedik az asztalt. Az otthonokban most kezdődik húsvét vasárnapja.

ELŐZMÉNYEK

1999 húsvétján két baráti házaspár, a katolikus egyházközség kántora, Steszli Tibor és felesége, valamint Szabó György evangélikus egyházmegyei felügyelő és felesége részt vett a kunszigeti Jézus-keresésen.⁸ Az élmény olyan nagy hatást tett rájuk, hogy elhatározták, *hazahozzák*.

Steszli Tibor tanácsért felkereste Győrben Jáki Sándor Teodózt, a kunszigetiek akkori előénekesét, aki örömmel segített. Átadta a szokás dokumentációját, melynek fő eleme saját publikációja⁹ volt részletes leírással, énekes kottákkal. Később is számontartotta a győriújbaráti *Krisztus-keresés* alakulását. Nem volt alkalma személyesen részt venni rajta, hiszen Kunszigeten is ugyanabban az időben zajlik. „*Viszont többször fölhívott a húsvéti ünnepek után és azt kérdezte: – Tibor, hányan voltatok? Pontosan nem szabad ám megszámolni! – Azt nem mondta, hogy mért, de 70–80 mozgó embert a sötétben úgysem lehet pontosan megszámolni!*”

8 A kunszigeti *Jézus-keresés*t a török korból eredeztetik. Az azóta szinte folyamatosan tartott, országszerte közzismertté vált paraliturgia előénekesi szerepe a helyi katolikusok körében öröklődött. Virág Mihály halála után Jáki Sándor Teodóz (1929–2013) OSB, népzenekutató, a győri bencés gimnázium tanára vette át, ő publikálta és haláláig tartotta is.

9 Jáki Sándor Teodóz: *A kunszigeti Krisztus-keresés*. Jel – Keresztény Értelmiségiek Szövetségének folyóirata 1991. 2. sz. 10–15.

A SZOKÁS ADAPTÁCIÓJA

A 2019-ben huszadszor tartott szertartásról az előző években írtak már a *Győrújbaráti Hírmondóban* és a *Kisalföldben*¹⁰ is. Húsvéthoz közeledve a faluban az emberek beszélnek róla: „*Jön Krisztus-keresésre?*” – szólított meg valaki a boltban. Kérés nélkül is szívesen mesélik részleteit az érdeklődőknek, különlegesnek tartják. Híre van a környéken is. Ennek megfelelően népszerűsége nő. 2000-ben, a legelső alkalmon 31 fő vett részt, 2017-ben már csaknem 80-an voltak. Eleinte a győrújbaráti, idősebb generáció tagjai voltak többen, később Nyúlról, Écsről, Győrből is jöttek.¹¹

Elfogadva Teodóz atya konkrét és lelki irányítását, Steszli Tibor a magára vállalt előénekes szerepében családja és legközelebbi barátai segítségével fogott az itteni szertartás megtervezésébe és megszervezésébe. Jegyzetei arról tanúskodnak, hogy a mai forma nem pontosan az eredeti terv szerint alakult ki, egy-egy év tapasztalatának megfelelően szervesen módosult.

A VÁLTOZÁST BEFOLYÁSOLÓ ELEMEEK

A nagybaráti templom környéke kínálkozott ideális útvonalnak, mert ott keresztekkel a végpontjukon kijelölhetők húsvét jelképes szakaszai. A gyülekezés helyszíne eredetileg kérdéses volt: „*Bolti keresztől kell indulni?!*”

Az útvonal nehezebb és hosszabb a kunszigetnél. A kívánt élmény eléréséhez több tényezőnek kellett összecsengenie: a részidőpontoknak, az énekeknek, a gyertyagyújtásnak. Kritikus pontja a rítusnak a korai felkelés, amelyen először könnyíteni akartak. A legelső alkalommal azért, hogy a korai kezdéssel ne vegyék el az emberek kedvét, 5 órára hívták őket. „*És mindjárt az első alkalommal fölírtam utána, hogy »Késő!« Ugyanis hamar kivilágosodott. Pedig a lényeg az, hogy mikor elindulunk, akkor koromsötét van, a temetői kereszt-hez érve kezd feljönni a nap. Azóta mindig 4 órakor kezdjük.*”

A résztvevők életkora a menet idején azonnali alkalmazkodást igényel. A jegyzetekben követhető, hogy emiatt „*változó tényező*” lett az énekek száma és megénekelte hossza. Például: „*2017: Egy év alatt kettőt fiatalodtunk, hamar felértünk a kereszt-hez.*” Tehát akkor több volt a fiatal, a gyorsabb haladás kevesebb éneket igényelt. Pót-énekszövegeket sokszorosított arra az esetre, ha lassabban haladnának a tervezettnél.

A napszakváltást is figyelembe kellett venni. „*Abban a sötétben, ahogy ott botorkálunk a gyertyákkal és lámpákkal, valami hihetetlen ősi dolgot élünk át újra, ami 2000 évvel ezelőtti eseményekre visz vissza bennünket.*” A sötétben a gyertyalángocskákban testesül meg a veszteség bánatának, majd a feltámadás örömeinek spirituális élménye a nehéz úton, a keresztek alatt és a sírokon, de még a faluba menet is.

A templomhoz visszaérve a befejező *Mennynek Királyné Asszonya* antifóna eléneklése nem csupán megismétlése egy átvett cselekvéssor befejezésének, hanem megjelenítője a katolikus lelkületnek is.

Az agapé megrendezése az átvétel hitelességének kérdése. „*Kunszigeten is volt agapé utána, akkor itt is kell lenni annak. Hát elhívjuk az embereket, aztán mennek haza?!*” Kunszigeten a családok hívják be a távol lakókat, itt a meghívás a ma már eredeti funkcióján

10 Megyei napilap.

11 Steszli Tibor jegyzetei és a vele 2018-ban készített interjú alapján. A további, idézőjellel jelölt és a név nélküli idézetek ezekből valók.

kívüli parókia épületébe szól. Szervezéséhez több ember együttműködésére van szükség. Minden évben ki kell nyitni a nagytermet, befűteni, hogy a hidegről beérkezőket meleg fogadja, előkészíteni és lebonyolítani a vendéglátást.

HAGYOMÁNYHŰSÉG ÉS -ÁPOLÁS

A *Krisztus-keresés* szöveges része induláskor, érkezéskor és a keresztek előtt hangzik el az éneklést követően. Az előénekes és a résztvevők párbeszéde (az eredetihez hűen) kötött, az imák is ugyanazok. Kötetlen viszont és némiképp eltérő az imaajánlás, mely a szokás hagyomány voltát és átadóinak nevét is tudatosítja: „Ajánljuk fel imádságunkat a kunszigeti-ekért, akik e népi ájtatosságot több száz éven át, még a szocializmus ideje alatt is megőrizték és most is gyakorolják!”, „Teodóz atyáért, aki sokat tett azért, hogy ez a szép hagyomány fennmaradjon és továbbéljen!”

Van olyan vélemény, hogy egy szokás csak ott lehet maradandó, ahol magától alakult ki. A kunszigeti példa is mutatja, hogy még ott is elkötelezett emberek lendítették tovább: a kulcsfontosságú előénekes-szerep egy (tág) családon belül öröklődött. Az utolsó családtag Virág Mihály volt, aki „tanítványá”-vá fogadta Teodóz atyát. Győrújbaráton a kántor *legközelebbi barátai*, elsősorban családtagjai az önkéntes segítők. Utódját fia¹² személyében tudatosan nevelte ki, aki jelenlétével, énekével és az előzetes szervezésben is támasza édesapjának.

Teodóz atya a kunszigeti tradíció leírásában az ismert kulcsszereplőket is megnevezte.¹³ A győrújbaráti rítus imarésze a résztvevők figyelmét erre is ráirányítja. A hagyományörzők, -ápolók és -továbbadók megnevezése a tudatos hagyománytisztelet példája, melynek hallatán talán többen megérik saját felelősségüket és feladatukat is ebben.

Az is segítheti a győrújbaráti *Krisztus-keresés* fennmaradását, hogy ötvöződnek benne az itteni szokások. Ilyen pl. az emberek keresztekhez fűződő kapcsolata. A falu tizenegy kereszttjét év közben is gondozzák, virágosítják a közelben lakók, jeles egyházi ünnepeken, egyéni évfordulókon gyertyát gyújtanak alatta. Előfordul, hogy magánszemély állít keresztet, a Paperdó útít például 2010-ben hálából.

A keresők vonulására az emberek körmenteként gondolnak. Résztvevő: „Mindig voltam, még mikor rossz volt az út, akkor is. Két éve nem tudtam már menni. De akkor is felkeltem, égő gyertyát tettem az ablakba, és hallgattam az éneküket, ahogy elhaladtak a ház mellett.”¹⁴

Harangozáskor a hívő katolikusok nap közben is elimádkozzák magukban az *Űrangyalát*. Az első ilyen imaalkalom hajnal 5 órakor van. „Ez az ima nem része az ájtatosságnak, de amikor épp a keresztnél álltunk és felhangzott a hajnali harangszó, elmondtuk.”

Van azonban, aki másképp tesz: „Amikor 5 órakor megszólal a hajnali harangszó, elimádkozom az *Űrangyalát* magamban, mint minden más harangozáskor.”

12 Steszli Tamás, aki édesapjával felváltva kántorizál a kisbaráti és nagybaráti egyházközségben.

13 Jáki Sándor Teodóz erről szóló írásaiban is megfigyelhető és hagyomány ápolásának folyamatossága. Írja például hogy bár már előbb hallott a kunszigeti *Jézus-keresés*ről, de 1979-ben Bálint Sándorral való beszélgetésük hatására határozta el, hogy ezután hűsvétjait e páratlan jelentőségű paraliturgikus esemény támogatásának szenteli. Megemlíti továbbá, hogy a temetőben „... nem felejtsük el felkeresni Virág Miska bácsi sírját, akinek köszönhetjük, hogy hűségesen áthagyományozta nekünk a kunszigeti Jézus-keresést...”, de még annak a fiatalon elhunyt polgármesternek a sírját is felkeresik, aki az 1990-es években több éven át segítette a szervezést. Azt is megírja Virág Miska bácsiról, hogy tudatosan nevelt maga helyett utódot, hogy a szokás tovább is megmaradjon. (A kunszigeti Jézuskeresés. Honismeret 1999. 2. sz. 34–41.)

14 Kivesző szokás, melynek oka az itteniek szerint a régi katolikusok számának természetes csökkenése, új lakók betelepülése, akik nem ismerik vagy nem tartják a szokást vagy vallásukat.

Észrevehető, hogy a szokás kezd megtapadni. A keresztek előtti imádkozáskor a férfiak leveszik a sapkájukat. Eredetileg csak a szervezők voltak az agapé vendéglátói. A süteményfélék között már ott van a faluban szokásos zserbó és kuglóf is. Egyre több résztvevő kéretlenül hoz süteményt a fehér asztalra, a férfiak például forralt bort vagy pálinkát.

Az emberek szívesen idézik fel élményeiket utólag is, amint ezt az alábbi példák is mutatják.

Nő, 73 éves: a kunszigeti *Jézus-keresés* híréről hallott, gondolta, hogy ez is hasonlóan szép. A plébános hirdette ki, és megmondta, hogy Steszli Tibor hozta be és ő vezeti. Így örömmel várta az ittenit.

Férfi, 25 éves: édesanyjával és a testvérével jár. *„Felvettem videóra. De az nem tudja viszszaadni a lelkiekben megélt élményt.”*

Férfi, 75 éves: *„Vannak olyanok, akik egyszer eljönnek, biztosan vannak olyanok is, akik az összesen ott voltak. Idősek ma is vannak, de a leghűségesebb a plébános úr. Aki minden egyes alkalommal eljön, pedig papi szempontból, főleg, hogy négy templomban kell misézni neki, a legnehezebb időszak a húsvét. Fölkel ilyen korán!”*

Nő, 73 éves: a kunszigeti *Jézus-keresés* híre miatt várta az ittenit. 16 évig a férjével és rokonaival járt. A Csordahajton csak az énekek tartalmára figyel, lelkileg már eközben feltöltődik. A Golgota nehéz útjára gondol és arra, hogy Jézust kell keresni, mert ellopták a sírjából. A temetői keresztnél megéli a feltámadást, és amire egész úton készült, lélekben találkozik meghalt férjével. A vasárnapja emelkedett hangulatban telik el.

Nő, 73 éves: *„Felfelé a megerőltető mozgástól és a kórusban, sokszor ismételt soroktól észrevétlenül egy másik lelkiállapotba kerültem. Szükségét éreztem annak segítségére, akihez igyekszem Krisztus »golgotai útján«. A keresztfának a Golgotán, ahová bármilyen nehézségünket odavihetjük...” „Ahogy a lángocskák sziporkáztak a sírokon, eszembe jutott a halottak napi temető, de ez most többet jelentett számomra. Mintha viszontagságos úton mi hoztuk volna a Világ Világosságát a sírokban nyugvóknak...” „A templomhoz tartva végig feltámadási énekeket énekeltünk. Úgy éreztem, a természet is a feltámadást ünnepli, az örömhírt pedig mi visszük az ébredező falunak.”*

Férfi, 68 éves: *„Talán hármat hagytam ki betegség miatt. Nagyon kedves élmény, és az Isten-kapcsolatot erősíti. Én a Krisztushoz tartozó ember fájaldalmát és a végén az örömet élem át. Azért, mert tömegben vagyunk, egyre könnyebben sikerült azt megélnem, hogy föltámadt, s a mindennapokban igenis közelebb kerülhetek hozzá. Az ember nem várja a saját halálát, de azt, hogy ez a találkozás megvalósuljon, azt igen.”*

Nő, 73 éves: *„A hosszú és fáradságos gyalogút után jól esett betérni pár percre a parókiára, egymás közötti pár szóval lezárni ezt a hajnalt. Megpihenni kicsit továbbindulás előtt, és megköszönni azok fáradságát, akik ezt lehetővé tették. Nem maradtam soká, bármilyen meghitt volt is a hangulat; megélt élménnyel siettem magam maradni.”*

A kunszigeti *Jézus-keresés* győrújbaráti meghonosítása jó példája annak, hogy hasonló vallási és kulturális közegben van lehetőség új szokások meghonosítására. Ehhez szükség van egy jól szervező egyéniségre, akinek magának is minden adottsága megvan arra, hogy irányítsa a rítust: kántori tudása és tekintélye, empatikus képességei. Helyismerete is, hogy a szokás vázát megtartva a helyi adottságokhoz igazítsa, annak lefolyását a résztvevőkre figyelemmel hitük szerint élmény- és érdemszerzővé tegye. Akinek törekvését a pap, az egyház hivatalos képviselője is legitimálja.

A megváltás kétezer évvel ezelőtti eseményeinek közösségi élményként való átéléséért érdemes vállalni a korai kelést, a fárasztó gyaloglást, önmagunk korlátainak felülmúlását.

Lilik Ferencné Badacsonyi Márta

Fürdőzés a székesfehérvári Sóstón

A Székesfehérvár területére eső Sóstó természetföldrajzi szempontból több, eltérő jellegű kistáj határán fekszik. Ezek sorát a várost döntően nyugatról határoló, a korábbi évszázadokban még nagyobb kiterjedésű, markánsabb, ám vízvilágát részben máig őrző Sárréttel kell kezdeni. A Sóstót északról Székesfehérvár határolja, melynek északnyugatra nyíló kapujában ott a Móri-völgy. A régiesen Móri-horpadásnak vagy Móri-árokknak nevezett tájegység aljának forrásai, vízfolyásai régóta a város közvetlen környékét táplálták. Korábban az is érzékelhető volt, hogy a Sárrét némileg benyúlik a Móri-völgybe. Székesfehérvártól délre esik a homokos, löszös talajú, az Alföld folytatásának tekinthető Mezőföld. Ennek egyik északi nyúlványaként az említett talajösszetétel a Sóstó egész környékén észlelhető. Pár kilométerre, északkelet felé található a Velencei-tó a Nádas-tóval, melynek élővilága ma is kapcsolatban áll a Sóstóéval. A városból jól látható Bakony és Vértes közvetlenül nem érintkezik sem a Sóstóval, sem Székesfehérvárral.

Az egykori Ős-Sárvíz maradványa a székesfehérvári Sóstó és a Sárrét.¹ A Sóstóról joggal lehetett kimondani, hogy ősi természetes élettér. Sajnálatos módon vízgyűjtő területe kicsi, a meder sekély, vízállásában nagy eltérések mutatkoznak.² A vízfelület nagyságát az előző századforduló körül a mérvadó források mintegy 70 katasztrális holdban határozták meg.

Székesfehérvár állóvize nevét az egykoron sós vizéről kapta. Ide kapcsolódóan el kell mondani, hogy a régebben sziksós székesfehérvári Sóstótól jó 10 kilométernyi távolságra kezdődnek a Mezőföld (részben kiszáradt) szikes tavai. Szinte törendszer alakult itt ki. A Dunántúlon egyedülálló módon, a Duna-Tisza közének szikes világához hasonlóan. Egyrészt ide tartozott a soponyai Sóstó. Másrészt a Sárvíz völgyének egymást követő az állóvizei: Aba-Felsőszentivánnál a Sóstó és Fényes-tó, Sárkeresztúron a Sárkány-tó és Fehér-tó, Sárszentágotán a Sóstó, Halász-tó, Kis-tó, Bangó-tó és Fényes-tó. Növényflórájuk egyedülálló, madárviláguk figyelemreméltó volt. A székesfehérvári Sóstó rokonságot mutatott ezzel a vidékkel is.

A felsorolt szikes tavak egyikéről érzékletes leírást adott Radetzky Jenő (1909–1991) középiskolai tanár, ornitológus. Terepi tudósításában 1980-ban az alábbiakat írta a Sárkány-tóról. Sárkeresztúr–Sárszentágota térségében az arra járó alföldi benyomást szerez. A Dunántúl egyetlen és legnagyobb szikes világa található erre, jellegzetes, szikes tavakkal. A sárkeresztúri Sárkány-tó az ország legsósabb természetes állóvize. Olyan sós, hogy szinte tengervíz. Időnként, csapadék nélküli nyarakon kiszárad. Ilyenkor a medret fehér lepel, vagyis só borítja.³ Tehát a sziksó itt jóval tovább megmaradt, mint a székesfehérvári Sóstóban.

Székesfehérvár állóvizének jellege idővel megváltozott. A hajdani sós vizet ugyanis döntően édesvizek duzzasztották. Még a korábbi állapotot észlelte dr. Brigelius Máté városi physicus, vagyis orvos, természettudós, amikor 1768-ban a városi hatóság felhívására megvizsgálta a Sóstó vizét. A vizsgálat a Helytartótanács utasítására történt, az esetleges ásványvizek megállapítása érdekében. Az orvos jelezte, hogy a Sóstó alkáli sót tartalmaz.

1 *Warvasovszky Emil*: Hegyek és vizek találkozása. In *Fehérvári Almanach '96*. Székesfehérvár, 1996. 9.

2 *Radetzky Jenő*: Madártani vázlatok Székesfehérvárról. In *Gosch Péter* (közéteszi): *A Székesfehérvár* M. Kir. Állami Ybl Miklós Gimnázium LXXXV. értesítője az 1938–1939. tanévről. Székesfehérvár. 1937. 7.

3 *Radetzky Jenő*: Szeretni a vizet. *Fejér Megyei Hírlap* 1980. december 21. 7.

Jelentette azt is, hogy a tavat állatok itatására használják, sőt, a közönség gyógyhatást tulajdonít neki. Így fürdőznek is benne azok, akik skorbutos kiütésekben, bőrbajokban vagy lábkisebesedésben szenvednek. A *Sóstóban* 1937-ben még a savanyúvíz és a vastartalom is kimutatható volt.⁴

A Magyar Királyságban a modern fürdőhelyek a gyógyfürdőkől nőttek ki, melyek a betegek kezelése mellett a szórakozást is szolgálták. A XIX. században az elsőrangú fürdők sorába tartozott gyógyító savanyúvizével Balatonfüred. Itt jött divatba a tavi fürdőzés és úzás, mely a reformkorban még különtségnek számított. A mai értelemben vett fürdőélet csak az 1867-es kiegyezéstől kezdve alakult ki. A Balaton vizének, partjának, környezetének adottságai folyamatosan növelték a tó népszerűségét.⁵ A Dunántúl másik, viszonylag nagy tavánál, a Velencei-tónál pedig a XX. század legelején kezdődött a fürdőkultúra. Az üdülőtelkek parcellázása, az építkezések, majd a közlekedés fejlesztése erősítette a tó fürdőéletét. A Balatonnal szemben a Velencei-tó a kevésbé módosak szerényebb üdülőhelyévé vált.⁶ Már az itt leírtak is jelzik, hogy a fürdőhelyek között bizonyos sorrend, szintek sora alakult ki.

A Balaton és a Velencei-tó között fekvő Székesfehérvárra, főleg gazdagabb társadalmi rétegeire hatással és vonzerővel bírt a két nagy tó. A város fedett fürdőin túl a Rózsás-kert melletti, nyitott Szent István uszoda örvendett népszerűségnek, de csak korlátozott mértékben elégítette ki a növekvő és másfajta elvárásokat. Így lett az 1800-as évek végétől a Sóstó sokak számára kedvelt szabadtéri fürdőhely színvonalában, lehetőségeiben lényegesen elmaradva nagyobb dunántúli társaitól. Persze azt is lehet mondani, hogy másfajta igényeket elégített ki.

A Sóstóval összefüggésben a fürdés, fürdőzés a vízben vagy a homokos parton való kellemes tartózkodást, időtöltést jelentette, akár felfrissülés, szórakozás vagy gyógyulás céljából történt. Beletartozott természetesen az úzás és a játék is. Egyedül, családdal, más társakkal, rendszerint többek jelenlétében. Néhány perctől kezdve hosszú órákon át tarthatott. Több napon keresztül, rendszeresen ismétlődhetett. Az egyes korosztályok, társadalmi rétegek eltérően éltek a víz nyújtotta lehetőségekkel. A Sóstó azonban minden hangulatossága, kedveltsége ellenére, nem volt üdülőhely, és a városon túli vonzerővel sem rendelkezett. Népszerűsége, igénybevétele koronként, időszakonként változott.

A Sóstó, bár csak lokális jelleggel bírt, mégis a XIX. század végétől már a város kedvelt fürdőhelye volt. Fekvése, kellemes megközelíthetősége és környezete, a homokos part, a szinte veszélytelen vízmélység erre predesztinálta. Az egyik helyi újság 1895 tavaszán – némi túlzással – egyenesen azt írta, hogy „*a soostó nevezetes fürdőhely*”. A partján emelkedő csárdában családias hangulatban esznek-isznak, szórakoznak a fehérváriak.⁷

A Sóstó fürdőkultúrája a XX. század elejére – az adott keretek között – egyre magasabb színvonalú lett, amit előbb az I. világháború szakított meg. Az 1920-1930-as években a Sóstó újra népszerűvé vált. A homokos partot fürdőzők töltötték meg; stéget csináltak; öltözőépület állt, melyben külön-külön részt kaptak a férfiak és a nők. Kabinokat emeltek,

4 Juhász Viktor: Adatok Székesfehérvár török hódoltság utáni helyrajzához. In *Schneider Miklós–Juhász Viktor* (szerk.): *Fejér vármegye*. Budapest, 1937. 385.

5 Hudi József: Balatonfüredi panaszkönyv 1836–1840. Balatonfüred, 2015. 10–11.; Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Budapest, 1999, 47-49.

6 Erdős Imre–Farkas Gábor–Kállay István: *Gárdonyi története*. Gárdonyi, 1983. 115, 116.; Kupi László: *Város volt, város lett*. Velence története. Velence, 2004. 125–133.

7 Foltényi Tibor: A százéves újság meghökkentő szenzációi. Székesfehérvár 1895 tavaszán. *Fejér Megyei Hírlap* 1995. május 6. 11.

melyek romladozó állapotukban még az 1950-es évek elején is szembeötlöttek. Az újság tudósítása szerint 1929-ben, a szokatlanul nagy meleg, nagyszámú fürdőző nyomán többen kértek engedélyt gyümölcsök, cukorkák, hűsítő italok árusítására.⁸ Az árusítást szolgáló egyszerű, parti építményeket is emeltek.

Varga Ferencné (1903) a közeli Széchenyi utcából arról szólt, hogy másokkal együtt sokszor fürdött a tóban. Az egy nemzedékkel később született Pintér Józsefné Lencsés Erzsébet (1932–2009) szavait is érdemes itt említeni. Gyerekkorában, mikor még a tóparti Szárca utca zsákutca volt, a mögötte húzóódó sóstói vízbe jártak rendszeresen lubickolni. Mondhatni strandként használhatták, mert akkor még igen tiszta volt. „Az alsóvárosi népeknek fölkapott fürdőző helye volt a Sóstó.” Főleg a víznek örvendő, hancúrozó gyerekek boldog zajával telt meg a környék.

Bogárdi Lajos (1925–2021) eltérő útirányból közelítette meg a tavat. Így beszélt Mező Éva újságírónak az 1930-as évek elejével kezdődő időszakról. „Amikor először jártam itt szülemmel fürödni, még csak egy öböl nyúlt be hosszan a nádasok közé. Ezt az utat az emberek maguk taposták ki, hogy lejussanak a vízhez. Később kikutorták a medret, és levágták a nádat, akkor épültek fel a kabinok. A tónak kellemes homokos partja volt, vize a Velencei-tó vizéhez hasonlított. Nagyon tiszta volt, vastartalma miatt barnás-vöröses... A víz egyébként nem volt mély, kivéve a tó közepét, ahol három méter mélyre nyúló mesterséges árok húzódott. Mi ezt úgy hívtuk, Mélyásás. Két oldalát magas part jelezte, és partján magasra nőtt a nád.”⁹

A leggyakoribb fürdőzők a gyerekek voltak. Id. Halmosi János (magyarosítás előtti nevén Lehner, 1896–1945) családon belüli elbeszélése nyomán lehet tudni a fiúgyerekek XX. század eleji fürdéséről. Ő a Szárca utcából barátaival együtt rendszeresen lubickolt a tóban. Természetesen a kabinokat nem vették igénybe. A szomszédságukba eső tóba közvetlenül gázolhattak bele. Egy alkalommal azonban egyedül ment ki az állóvízhez. A rajta lévő egyetlen viseleti darabot, a *glottgatyát* a parton levetette, ledobta a fűre. Némi időtöltés után, még a vízben vette észre, hogy a közelben legelésző tehenek egyike a ruhája felé tart. Sietett kifelé, de elkésett. A szarvasmarha befalta a nadrágot. Voltak ugyanis olyan *pákosztos* tehenek, melyek mindent megettek, még az újságot vagy a ruhát is. A gyermek meztelenül szégyellt volna hazamenni, így a tóban tartózkodva szürkületig elhúzta az időt. Akkor aztán loholt hazafele. Az eset abból a szempontból is érdekes, hogy alkalmanként a fiúgyerekek fürödtek a tóban meztelenül, illetve az jól fölmelegedett, estig lehetett benne tartózkodni.

Horváth János (1903) úgy emlékezett, hogy az I. világháború előtt és idejében gyerekcsoportok jártak a tóra fürödni. Velük ment ő is.¹⁰ A két világháború között is, nyaranta a gyerekfürdőzők szinte mindennaposak voltak. Bogárdi Lajos nekem erről a következőket mondta. A fiúk akár meztelenül, vagy *klottgatyában*, *glottgatyában* élvezték a hűsítő vizet, benne a szórakozást. Az a kevés lány, aki a tóra ment vagy fürdőruhát vett magára, vagy hosszú inget viselt. A tanyasori cigányok is jártak fürödni, jobbra meztelenül. Radetzky Jenő személyes emlékei nyomán azt írhatta, hogy a II. világháború előtt főleg a környékbeli gyerekek pancsoltak a vízben. Teknőben, deszkalapon csónakáztak is rajta. Elsősorban a keleti, akkor csupaszig partok közelében.¹¹ Az alsóvárosiak arra is emlékeztek, hogy 1945

8 Városok Lapja 1929. szeptember 15. 233.

9 Banizs Károly–J. Mező Éva–Takács András Attila: A székesfehérvári Sóstó természetvédelmi terület. Székesfehérvár. 2010. 66.

10 Bertha Bulcsú: Szépségkereső munkásember... Dunántúli Napló. 1967. július 19. 4.

11 Radetzky Jenő: Mi lesz veled, Sóstó? Fejér Megyei Hírlap. 1989. október 24. 6.

előtt többeknek volt *csónakjuk*, amit használtak. Szórakozásból *csónakázás* is folyt a vízben. Lakatos Sándor (1941) azt mondta, hogy gyerekkorában, nyári forróságban sokszor ötven gyerekkel együtt fürdött a tóban. Az 1960-as években a fürdőnadrágba, *fecskébe* öltözött fiúgyerekek még mindig lejártak a Sóstóra, mert a közelben volt. Esetenként egy-egy család is kiment, de a felnőttek jobbjára csak megmártóztak a sekély vízben. Ekkor már nagy vonzerővel rendelkezett a Velencei-tó, és a Balaton. A felnőtt parasztemberek az 1960-as évekig nem töltötték idejüket haszontalanul, fürdőzéssel. Esetleg más tevékenységhez kapcsolódóan mártóztak meg. Az eltérő foglalkozású, más réteghez tartozó felnőtt férfiak körében azonban lényegesen előbb megjelent a fürdés szokása.

Kovács György (1944) emlékei szerint az 1960-as években főleg a fiúgyerekek, legények jártak fürödni a Sóstóra. *Glottgatyában* vagy az akkor igen divatos *fecskében*. A katolikus temető mögötti részen úszni is tudtak, hiszen a lábuk nem ért le. Társaival 1964 körül fürdött utoljára, mert azután már nagyon szennyezett lett a víz.

A Széchenyi utcai Háder József (1945) azt mesélte, hogy a Sóstóban tanult meg úszni. A nagybaktól tanulta el a *békaúszásnak* nevezett, egyáltalán nem klasszikus úszásnemet. Próbálkozott vele minden gyerek, ki hogyan tudott. A Szárca utcai kertek végében a Tisztás volt erre alkalmas, másutt túl sok volt a hinár és a pióca. Ahol a gyerekek derékig ért a víz, ott már úsztak vagy legalább próbáltak. A Mélyásást sokan kerülték. Az 1950-es években, mikor már nagyobbak lettek, mentek a belvárosi strandra, vagy még távolabb a Hármashídhoz, a Gajában fürödni. Az utóbbi lehetőséget a réteken át közelítették meg. Még nagyobb korukban inkább a Balatonra utaztak, mintsem a Velencei-tóra. Vonattal fél óra alatt Szabadi-Sóstó állomásra értek, leugráltak a vonatról, aztán máris fürödhetek az ország legnagyobb tavában.

A pásztoroknak mindig gondjuk volt arra, hogy a rájuk bízott állatok ne szennyezzék a tó vizét, hiszen abban emberek fürödtek. A *kanász*, amikor hajtotta haza a legelőről a *disznócsúrhét*, állatait nem engedte a Sóstóba. Ha a marhák közül több-kevesebb belement, azt igyekeztek mielőbb kihajtani.

Lovakat, kocsikat viszont mostak a sekély vízben, különösen a poros Szárca utca felé eső részen, ahol egy nagyobb tisztás (Tisztás) volt a tóban. A termelőszövetkezet megszervezéséig, 1960-ig tipikusan vasárnap délután a környékről a földműves férfiak, legények, velük a fiúgyerekek levitték állataikat fürdetni, lemosni, megvakarni a Sóstóra. A sekély vízbe a lovak néha a kocsival együtt mentek be, a nyári melegben jobbjára a férfiak is megmártóztak. A gyerekek élvezettel fürödtek ilyenkor, némelyikük a ló hátára is felült, csak úgy szőréen. Emlegették, hogy a bátrabb legények lóháton egész a Mélyásásig bementek.

*Alsóvárosi gyerekek a Sóstónál 1959-ben,
hátsó sor balról jobbra:
egy homokosori fiú, Kiss Judit, Tóth János;
első sor balról jobbra: Czeher Mihály,
Virág Mihály, Kiss Tibor, Kiss Mihály
(Czeher Mihály tulajdonában)*

Ott leszálltak az állat hátáról, és együtt úszkáltak vele. De a kantárszárát nem engedték el. A Mélyásást elhagyva aztán ismét felültek lovuk hátára. Nem ritkán a parton szarvasmarhát legeltető gyerekek, legények, esetleg férfiak is felfrissültek a tóban. („Egy-egy valaki bement fürödni, mikor legeltetett.”)

A sóstói fürdőzésre – a világháborúk és a modern városi strand mellett – a legnagyobb csapást a város szennyvizet elvezető rendszere mérte. A két világháború között a szennyvizet a Sóstó leválasztott részébe, derítőmedencébe vezették és komposztálták. Az elválasztás azonban nem jól sikerült, így a korábban fürdésre alkalmas sóstói rész is szennyeződni kezdett.¹² A város növekedésével, a csatornarendszer kiépítésével egyre nagyobb mértékben. Különösen a II. világháború után.

A fentiekben említést tettem a Sóstó egykori alkálisó-, savanyúvíz- és vastartalmáról, illetve a testi bajok orvoslására történt használatáról. A gyógyító hatásról alkotott vélekedés a XX. század első harmadában is áthatotta a város vezetését és a település közvéleményét. A fürdőzők szintén úgy gondolták, hogy a tó vize gyógyít. 1929 tikkasztó nyarán Zavaros Aladár, a város 1919 és 1930 közötti polgármestere több ízben is megfordult az állóvíz partján. Ő maga állítólag olyan jelentéseket kapott, sőt, személyesen is tapasztalta, hogy a Sóstó vize feltétlenül gyógyhatású. Ilyen előzmények után elhatározta, hogy a vízből és az iszaptól mintát vetet, azt vegyileg elemezteti. A további lépéseket ettől teszi függővé. Az országos sajtóban mindezekkel együtt az jelent meg, hogy *Székesfehérvár gyógyfürdőt tervez a Sóstón*.¹³ Szarka Géza (1897–1974) leánygimnáziumi igazgató 1930-ban bizakodással írta: Fehérvár bizonyára megépíti – amivel már régen tartozik magának – a csodálatos hatású Sóstón nagyszabású fürdőtelepét, népfürdőjét.¹⁴ Zavaros polgármesteri tisztsége azonban a következő évben botrányos körülmények között megszűnt.

Az új, 1931-ben megválasztott polgármestert, Csitáry G. Emilt (1892–1970) eleinte hasonló elképzelés foglalkoztatta. Széles körű volt ugyanis az a vélekedés is, hogy az ősi város egy hatalmas szénsavas medence felett épült. A határban több helyen felbuzgó szénsavas víz is ezt látszott igazolni. Mivel a Sóstót sokak szerint szénsavas kutak (vagy inkább források) táplálják, körülötte modern szénsavasfürdő-telep épüljön. Úgy gondolták, az alkalmasságot erre az is növeli, hogy a Sóstó csaknem 100 kh területű, a környezetében pedig megfizethetetlenül szép erdőség húzódik. A tó lehet Székesfehérvár jövője, a település pedig fürdővárossá válhat. A vállalkozók számára ezzel kapcsolatban pályázatot is írtak ki.¹⁵ Az események azonban más irányt vettek. A tények szélesebb körű ismeretében Csitáry véleménye is megváltozott. Ezzel összefüggésben a fürdőzés új, látványos helye másutt került kialakításra. Az így megépült strand pedig alapvető befolyással volt a sóstói fürdőzésre.

Csitáry G. Emil 1931 és 1941 között volt a város méltán híressé vált polgármestere. Hivatali ideje alatt merült fel a városi strandfürdő és sportuszoda létesítése. A polgármester emlékirataiban részletesen kitért az eseményekre. A megépítés gondolata – mint láttuk – már régóta foglalkoztatta, hiszen ezzel elérhették, hogy a város lakossága vasár- és ünnepnapokon ne a Balatonra vagy a Velencei-tóra siessen. Amikor a tervet a városi közgyűlés elé vitte, olyan hangok is hallatszottak, hogy a strand ne az általa elképzelt helyre, a Belváros szélére, hanem a Sóstóra kerüljön, „*ahol már rendelkezésre áll egy tavacska*”. A stranddal és sportuszodával azonban a polgármesternek városrendezési célja is volt, örökre tűnjön

12 *Demeter Zsófia–Gelencsér Ferenc*: Székesfehérvár Anno... Pillanatképek egy város életéből. Székesfehérvár, 1990. 162.

13 *Városok Lapja* 1929. szeptember 15. 233.

14 *Szarka Géza*: Székesfehérvár kerestmetszete. *Magyar Szemle* 1930. 5–8. sz. [227–235.] 235.

15 *Bakos Ákos*: Székesfehérvár. *Az Est* 1932. augusztus 4. 5.

el a korcsolyapálya mögött éktelenkedő, a régi korokból megmaradt ingovány. A felkért szakértő – a polgármester terveit megismerve – azt a szakvéleményt adta, hogy strand céljára a Belváros melletti terület az alkalmasabb. A közgyűlés erre figyelemmel döntött. A Matyók Aladár építész tervezte fürdő az elkészülte után a város egyik látványossága lett. A polgármester az 1930-as évek elején a terület feltöltésének konstrukciójával más pénzügyi nehézségeket is megoldott.¹⁶

A Sóstón pedig maradt a korábbi szerény fürdési lehetőség. A városi strand 1934. évi megnyitása után a fehérváriak – különösen a jobb módúak – ide jártak *strandolni, strandúnyi*, a Sóstóra pedig a kevésbé módosak *fürödni, fürönnyi, förödni* mentek. A megyeszékhely értékrendszerében így a belvárosi strand került az első helyre. Azt követte a rózsáskerti uszoda. A sort a sóstói fürdési lehetőség zárta. A Sóstó környékének lakói, elsősorban az alsóvárosi paraszti és nem paraszti réteg, az utóbbit preferálta. Közelsége és ingyenessége okán. A nép jogi gondolkodásában pedig a városi tulajdonból eredően az ingyenesség természetes volt.

A strand létrejötté ellenére sem változott azonban a Sóstó bizonyos célú használata. Ahogy többször említésre került, a XVIII. század óta a székesfehérváriak vizét, iszapját, parti homokját gyógyhatásúnak tartották. Magukat a tóban, a tónál gyógyították. Braila Sándor (1912–1992), a közeli Homoksor lakosa az 1920-as évek elején szívproblémákkal küszködött. Az orvos azt javasolta neki, hogy nyári meleg időben naponta járjon le a Sóstóra. Fürödjön jól a vízben, aztán a parton ássa, takarja be magát a kellemes homokkal. Hosszú életkort ért, amiben talán a Sóstónak is szerepe volt. Egyébként Braila Sándor családja – másokhoz hasonlóan – gyakran járt fürödni a Sóstóra. Főleg az 1910-es évek végén, az 1920-as évek elején. Bögyös Istvánné, homoksori parasztasszony az 1930-as években, az 1940-es évek elején a Sóstó szélén, a tocsogós részen, bő szoknyában, sámliin szokott ülni. A jó meleg, sötétbarna vízben áztatta, az iszapban gyógyította reumás lábát. Mások is hasonlóan gondolkodtak és cselekedtek. Az 1950-es években, amikor ehhez megfelelő nyarak voltak, az idős parasztemberek fájós végtagjaikkal ott ültek a Sóstó partján. A *szürkés homokot* tették magukra, főleg a lábukra. Mondták, hogy ez *segitt* rajtuk. Hittek benne, hogy a homok gyógyít. Az 1960-as években időnként egy-egy öreget még lehetett látni a tóparton. Gyógyulást remélve visszeres lábukat a vízben áztatták. Volt, aki piócát rakott, rakatott a lábára, a vérét azzal szívatta. A vizet és az iszapot lábfájásra, reumás vagy sebes lábra, közsvényre, bőrbetegségekre tartották alkalmasnak. A pióca vérszívásával a magas vérnyomást és a sűrű vért kezelték. („*Megpiócazták a beteget, hogy levegyék a vért róla.*”) Az idősebb korosztály tagjainak némelyike a legutóbbi időkben is úgy tartotta, hogy a Sóstó vize gyógyvíz. Hatását pedig tovább növelik a piócák. Legalább az 1930-as évektől a városban, de különösen az Alsóvároson sokaknak meggyőződése volt, hogy a tavat meleg vízű források is táplálják.

A népi gyógyászatnak említett – más vidékeken is alkalmazott, nagy múltra visszatekinthető – hagyományos formái folyamatosan éltek, egészen az 1960-as évek közepéig, a Sóstó nagyobb mérvű elszennyeződéséig. Igaz, az ilyen módon gyógyulni vágyók száma az 1950-es évektől egyre csökkent.

Gelencsér József

¹⁶ Csitáry G. Emil: Emlékiratok. Székesfehérvár, 2013. 156–157. A XIX–XX. századi székesfehérvári fürdési lehetőségekről rövid összefoglalást adott Demeter Zsófia történész. *Demeter Zsófia–Gelencsér Ferenc* i. m. Székesfehérvár, 1990. 162–163.

Orosz ellenség a magyar katonadalokban

2022. február 24-e óta az egész világ aggódva figyeli az ukrajnai háborús eseményekről szóló híreket. A sokféle karitatív tevékenység mellett számos szolidaritási és jótékonyági kulturális rendezvény szerveződik, amelyeken a népzeneészek előszeretettel tűznek műsorukra a témához illő katonadalokat. Jómagam a Dankó Rádió *Tudta-e? Népzenei szótár* című műsorában, a *Magyar Népdalkincstár* sorozatban mutattam be olyan, főként első világháborús katonadalokat, amelyekben az orosz ellenségről esik szó. Az anyaggyűjtés során vált világossá, hogy jó néhány népdalszövegtípusban változatos kontextusokban jelenik meg az orosz sereg, cár, katona, valamint az oroszokkal vívott csata, és ebben a magyar katona hősiessége. Az oroszokat emlegető első világháborús katonanóták elsősorban a mai Lengyelország és Ukrajna területén fekvő Galíciában történt eseményekhez kapcsolódnak. Rövid áttekintésemben e dalok legfőbb típusaira mutatok be néhány példát.

1. „Mikor megyek Galícia felé, még a fák is sírnak...”

*„Mikor megyek Galícia felé, még a fák is sírnak.
Rezgő nyárfa hullatja levelét, az is engem sirat.
Sirass, sirass, rezgő nyárfa, boruljál a babám vállára.
Súgd meg néki, bele a fülébe, fáj, fáj, fáj a szívem érted, babám,
fáj, fáj, fáj a szívem érted!*

*Édesanyám legszebb rózsafája, én vagyok az ága.
Én vagyok az első Ferenc József vitéz katonája.
Százhusz éles nyomja a vállam, szívemet a fekete bánat,
Itt kell hagyni a jó édesanyám, fáj, fáj, fáj a szívem érted, babám,
fáj, fáj, fáj a szívem érted!¹⁾*

Így énekeltek az első világháborúban a keleti hadszíntérre tartó magyar katonák. Galícia Délnyugat-Ukrajna (a mai Ternopil, Lviv, Ivano-Frankivsk régiók) és Délkelet-Lengyelország történelmi és földrajzi régiója. Hányatott történelme során különféle államok részeként is megtartotta területi egységét. Galícia tartomány 1772-ben lett a Habsburg Birodalom része. 1918-ig, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig a birodalom osztrák feléhez tartozott, és a birodalom legfőbb ellenfelével, Oroszországgal volt határos. Az első világháború kitörését követően Galícia szinte azonnal hadszíntérre vált, melyen a front többször is átvonult. Ez három orosz offenzívát jelentett, amelyet a tartomány visszafoglalására indított osztrák–magyar ellentámadások követtek. A világháború első hónapjaiban az orosz hadsereg előzönlötte Galíciát, sőt, a Kárpátok sem tudta őket maradéktalanul megállítani. 1914–1915 zord télén elkeseredett, váltakozó sikerű küzdelem folyt, s mire 1915

1 A dal citerakisérettel, Széles András előadásában meghallgatható a QR kódot beolvasva okostelefonon, vagy az alábbi linkre kattintva: <https://www.youtube.com/watch?v=6z56C-u10OM>; Hangzó Helikon sorozat: *Katonadalok*. Gryllus Kft., 2006.

májusában a területet az osztrák–magyar hadsereg német segítséggel visszafoglalta, a harcok során a front mindkét oldalán katonák százezrei estek el. Nincs Magyarországon olyan család, amely valakit ne veszített volna el az első világháborúban, és 1915 után nem volt olyan népdalgyűjtés, amelynek során ne került volna elő legalább néhány első világháborús nóta.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS KATONADALOK GYŰJTÉSE

Magyarországon már 1915-ben több fórumon is felvetődött a háborús néphagyományok, valamint a háborúra vonatkozó nyomtatott és írásos emlékek összegyűjtésének kérdése,² emellett már a háború ideje alatt is megjelentek különféle dalgyűjtemények.³

A bécsi Hadügyminisztérium által létrehozott ottani Zenetörténeti Központ kezdeményezte a Monarchia különböző nemzetiségű katonái között végzendő dalgyűjtést.⁴ A népdalokat füzetekbe rendezve, kis kiadványok formájában, népszerűsítő céllal kívánták megjelentetni.

Magyar részről a Vallás- és Közoktatásügyi, valamint a királyi magyar Honvédelmi Minisztérium is támogatta az akciót, melyre a bécsi Zenetörténeti Központ Kodály Zoltánt és Bartók Bélát kérte fel. Kodály négy laktanyában az ország mintegy 38 különböző helységéből besorozott katonáktól összesen 242 dalt gyűjtött. Bartók ugyancsak négy laktanyában gyűjtött, összesen mintegy 235 magyar, 36 szlovák és 53 román dalt.⁵ Az addigi gyűjtéseikből Bartók és Kodály az első világháború utolsó éveiben állították össze a *Száz magyar katonadal* című füzet kéziratát, amelynek kiadási munkálatait meg is kezdték a bécsi Universal Edition zeneműkiadónál.⁶ A háború épp ekkor ért véget, és a Monarchia összeomlását követő zűrzavarban a kiadás elakadt, a kézirat kottás része pedig elveszett. A népdalfüzet kéziratának Kodály hagyatékában megmaradt többi részéből végül többéves munkával Szalay Olgának sikerült rekonstruálnia a gyűjteményt.⁷

A VILÁGHÁBORÚS KATONADALOK DALLAMAI

Bartók az 1918-ban megjelent *Die Melodien der madjarischen Soldatenlieder* című, majd az 1924-es *A magyar népdal* című munkájában rendszerezte népdalainkat, és megállapította, hogy a világháborús katonadalok a magyar népdalok „új stílus”-ához tartoznak.

2 A gyűjtési munkálatok irányítására Sebestyén Gyulát, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* és az *Ethnographia* szerkesztőjét kérték fel. Zilahy Lajos 1915–16-ban a *Magyar Figyelő* című folyóiratban rendszeresen közölt válogatásokat a laphoz beérkező nagyszámú katonanótából, amelyek egy része nem népdal, hanem egy-egy honvéd saját szerzeménye volt (felsorolásukat lásd: Szabó 2007. 46.).

3 Az első könyvalakban megjelent gyűjtemény: *Gömöri Jenő* (szerk.): *Háborús nótáskönyv* (Budapest, 1916), ezt követte az Ötven háborús katonanóta hangjegyekkel (Szekszárd, 1917). Összegyűjtötte: *Kakas F.* A legteljesebb gyűjteményt *Gömöri Jenő* adta ki 1918-ban A nagy háború katonanótái címmel (Nagybecskerek, 1918).

4 Az osztrák gyűjtővállalkozásról magyar szemszögből bővebben lásd: Szalay 2010. 33–54.

5 Természetesen Kodály és Bartók katonadal-gyűjtése ennél jóval bővebb, hiszen akkor és később is számos további katonadalt rögzítettek országszerte (Szalay 2010. 55–57).

6 Addig csak az osztrák katonadalfüzet jelent meg (Szalay 2010: 17–41, 47–54.).

7 Szalay 2010. 141–326. A jegyzetekben szereplő források (mikor, hol, kitől gyűjtötték az egyes dalokat), valamint a dalszövegek hiteles német fordításai alapján a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetében őrzött kéziratok Bartók- és Kodály-hagyatékából csak hosszas kutatómunkával lehetett kikeresni a szövegekhez tartozó dallamokat. Szalay Olga hatalmas munkát végzett, míg a német szövegek újramagyarítása után e strófákat „felöltöztette” feltételezhető hajdani dallamaikkal, s elkészítette az elveszett kézirat rekonstrukcióját.

2014-ben Bereczky János (a magyar népdalok ún. „új stílus”-ú rétegének egyik legavatottabb kutatója) többszáz dallam- és szövegváltozat áttekintésével kimutatta, hogy az első világháborús dalok 4 régebbi dallamtípus kivételével két, bizonyíthatóan 1870 után keletkezett típuscsoportba sorolhatók. Az egyik csoportot, amelyet Bartók a „C” kategóriába sorolt, Bereczky „korai új stílusú dallamok”-nak nevezi. Ezek dallamai még a régi ereszkedő dallamvonalat követik, de ritmikailag újak, rugalmas pontozott ritmusúak. Ez a fajta ritmus a magyar népzeneben az 1870-es években jelent meg, és az 1880-as és 1890-es években terjedt el, ekkor már az „új stílus”-ú, kupolás szerkezetű dallamokkal is. Ez utóbbiakhoz tartozik a néhány évtizeddel vagy néhány évvel a háború kitörése előtt keletkezett 28, és a háború alatt született 55 dallamtípus. A háború előtti dallamtípusokhoz tartozó eredeti szövegeket a háború alatt átalakították, vagy teljesen új szövegeket csatoltak hozzájuk (gyakran régi katonadalok szövegeinek átalakításával). A háború négy évében keletkezett 55 dallamtípushoz tartozik a legtöbb dallam- és szövegváltozat, mindegyik a háborúról szóló szavakkal. „A háború abban a pillanatban érte el Magyarországot, amikor ez az új stílusú, megállíthatatlan energiával terjedő népzene virágba borult. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a stílus legjobb példáit éppen a háborús katonadalok között találjuk.”⁸

Természetesen a katonák nemcsak „új stílus”-ú népdalokat énekeltek, hanem kortárs műdalokat is. Az is gyakran előfordult, hogy egy műköltői, vagy saját költésű verset közismert népdalra alkalmaztak. E szövegek aztán a „széténeklés” folyamatában egyre tökéletesebbre csiszolódtak és variálódtak.

A Dnyeszter-parti kisváros, Zaliscsiki szétbombázott főtere, 1915
(Fortepan_212628/Österreichische Nationalbibliothek)

8 Bereczky 2014. 208.

SZÖVEGEK

Míg az általunk vizsgált dalok dallamainak túlnyomó többsége bizonyíthatóan a XX. század elején keletkezett, addig a szövegek sok esetben korábbi (elsősorban 1848-as, 1866-os és 1878-as) katonadalok, esetenként szerelmi, rab- és bujdosóénekek átköltései. Az általánosan ismert világháborús dalokban jól megfigyelhető a hely, az idő, a nevek rugalmas aktualizálása, a katonák korosztályának, csapatszámának cserélgetése, a huszár, baka, lövész, géppuskás, határvadász és más hadoszályfélék behelyettesítése a szövegbe. A tanulmányom fókuszában levő dalokban a harctér helyeként Galícia, illetve „Oroszország” szerepel, de ugyanezeket a dalokat a többi nagy csata helyszínével is énekelték.⁹

Az első világháborús katonanóták szövegfolklorisztikai szempontú részletes vizsgálata eddig még csak részben, illetve nagy vonalakban történt meg.¹⁰ Ezek szerint a katonaelet főbb témakörei és mozzanatai: sorozás (behívólevél, orvosi vizsgálat), bevonulás (búcsú, elválás, utazás), kaszárnyaélet (panaszok a bánásmódra, kiképzés, ellátás, a fegyvernek tréfás dicsérete vagy vetélkedése, nők), menetelés (az egyenletes lépéstartást szolgáló dalok bármelyik tematikával kapcsolódhatnak), háború (csatazaj, fegyverek, sebesülés, mások halála és a saját halál víziója, bajtársi segítség, kórház), a hazamenetel (szabadság, leszerelés). A háború érzelmi hullámai is megjelennek a szövegekben az eufórikustól a reménytelenig („*sosem lesz vége*”). Az uralkodóhoz való viszony sokféleképpen tükröződik a tiszteletre méltó apaképtől egészen a kigúnyolt, megvetett hatalmasság ábrázolásáig. A tragikus események közepette is meg-megcsillan a humor, például az orosz cárról szóló dalokban. A háború előrehaladtával egyre több a sebesülésről, a halálról, a hazatérés lehetetlenségéről szóló dal és a katonasírató. Végül – igaz bizonyítottan műdalként – néhány békevágyó dalt is szárgyára kapott a szájhagyomány.

Figyelemre méltó, hogy a szövegekben az orosz ellenség milyen kontextusban jelenik meg. Először is ritkán használják a hivatalos „*oros*” kifejezést, helyette többnyire a „*muszka*” (a moszkovita szóból) terminus jelenik meg a népdalszövegekben. Ez egyfajta mitikus, mesei jelleget kölcsönöz az ellenségnek, amely a mondanivalótól függően többféle alakban jelenik meg. A muszka ellenség lehet fenyegető, melynek túlerejét gyakran eltúlzott képekben ábrázolják: „*százezer emberrel*”, „*négyszáz ágyúval*” érkezik. Ezzel állítják szembe a magyar katonák vitézségét. A fenyegető és állatias ellenség megvetését fejezi ki a gyakori „*kutya muszka*” szókapcsolat. Másik gyakori motívum a nevetségessé tevés, kigúnyolás, „*lesajnálás*” – például az orosz katonákról, a cárról, illetve a lányáról szóló szövegekben. Figyelemre méltó még, hogy bár valós, életveszélyes

*Sebesült katona kimentése a lövész-
árokból, Csörtkiv, 1916 (Fortepan_54321/Urban-gyűjtemény)*

9 Leggyakrabban *Doberdót*, *Olaszországot*, *Isonzót*, *Boszniát*, *Szerbiát* nevezik meg a dalokban.

10 Kodály, Bartók és Bereczky elsősorban a dallamokat rendszerezte, a szövegekkel részletesebben csupán Szendrey Zsigmond foglalkozott behatóbban Zilahy Lajos *Magyar Figyelőben* megjelent 11 részes sorozatának egyik részében (Szendrey 1916). A teljes sorozat bibliográfiai adatait felsorolja: Szabó 2014. 46. Vö. Szalay 2010. 70–73.

fenyegetést jelentett az oroszokkal való harc, a szövegekben nem érzékelhető engesztelhetetlen gyűlölet, sokkal erősebb a veszteségek felett érzett fájdalom kifejeződése a szomorú dalokban. A humoros témáknál pedig mintha a kifigurázással egyúttal emberarcúvá tenék a féelmetes ellenséget, már-már együttérzően ábrázolják őt a vesztes szerepében.

E rövid bevezető után beszéljenek maguk a dalok az alábbi néhány konkrét szövegpéldán keresztül, melyek mindennél jobban festik le a háborúba induló és a harctéren országukért az életüket kockáztató és feláldozó katonák érzelmeit, gondolatait.

2. „Megjött a levél fekete pecsétel...”

A dallam az 1866-os osztrák–porosz háború idején tűnt föl,¹¹ de az 1878-as boszniai okkupáció alatt is sokat énekeltek. Kizárólag katonaszövegek kapcsolódtak akkor is, azóta is hozzá. A dallam legkorábbi hangfelvételét Vikár Béla rögzítette 1906-ban, az 1866-os háborúra utaló szöveggel. A népzenei gyűjtések adatai szerint a „*Megjött a levél...*” kezdetű versszak 1915-ben kapcsolódott a dallamhoz, mely még abban az évben Kacsóh Pongrác zongorakíséretével nyomtatott kottásfüzetben is megjelent. A legelterjedtebb első világháborús katonanóták közé tartozik, az archívumokban több mint száz szövegváltozata lelhető fel. Bartók Béla 1915-ben Rákoskeresztúri lányoktól,¹² 1916-ban Marosvásárhelyen (Maros-Torda vármegye), a 22. honvéd pótzászlóalj I. és II. századának legénységétől¹³ gyűjtötte.

*„Megjött a levél fekete pecsétel.
Megjött a muszka százezer legénnyel.
Százezer ágyúval áll a harc mezején:
Így hát, jó anyám, elmasírozok én.*

*Fújják, fújják már, fújják a riadót,
Sok magyar gyermeknek előre-indulót
Kezét vagy lábát a golyó ellövi,
Szegény meg sem jal, máris eltemetik.*

*Jön egy kapitány piros pej paripán.
Kardja megvillan a jobbik oldalán.
Kardja megvillan, az ágyú elrobban,
Szép piros vérem a földre kiloccsan.*

*Pajtás, ha látod testemet, sebemet,
Töltsd meg fegyvered, lőj agyon engemet!
Vagy szuronyodat szegezd a szívemnek,
Ne hagyj sokáig szenvedni engemet.¹⁴*

11 Ennek színtere Csehország volt.

12 Rákoskeresztúr, 1915. Énekel a 17 éves Bátovszky Zsuzsi és Zichla Rozi; https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZTI_KodalyRend_154/?pg=180&layout=s

13 A Rákoskeresztúron és Marosvásárhelyen lejegyzett változatok összesítő táblapja; https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZTI_KodalyRend_154/?pg=181&layout=s

14 1–2. versszak: Rákoskeresztúr ld. 12. jegyzet; 3–4. versszak: Marosvásárhely ld. 13. jegyzet. A rákoskeresztúri változat meghallgatható a QR kód beolvasásával okostelefonon, vagy az alábbi linkre kattintva: https://www.youtube.com/watch?v=7_-gL33j1Bg; *Magyar népzene Bartók Béla fonográf-felvételeiből.* A4f. Hungaroton, 1981.

IV. Károly trónörökös szemlézi a frontra induló katonákat, Sztrij, 1916
(Fortepan_212785/Österreichische Nationalbibliothek)

3. „... orosz lányt szeretni...” – „Bukovina környes körül füstölög...”

A harmadik, tápéi példánkban mindjárt két dalt idézünk fel Péczely Attila gyűjtéséből. Az első dal nem tartozik szorosan az orosz ellenség megjelenítése témához, de mivel ugyanabban az összeállításban szerepel, ezt sem hagytam ki a példák közül. A szöveg az Oroszország felé masírozó katonák egyik tipikus panaszát fogalmazza meg, miszerint magyar lány híján csak orosz lányt ölelhetnek. Ez a motívum az amerikai kivándorlók dalaiban is gyakori.

A második dal annak a 28 dallamtípusnak az egyike, amelyek más szöveggel már korábban felbukkantak, de a háborúban új szöveget kaptak, s országosan így terjedtek el. „Százados úr, mitől véres a lába, talán bizony ellőtték a csatába...” kezdettel ismerjük Bogácsról, Víg Rudolf 1958-as gyűjtéséből.¹⁵ Kálmány Lajosnál is szerepel további versszakokkal együtt, helynévként Galíciát megnevező strófákkal.¹⁶

A Péczely Attila tápéi gyűjtéséből származó alábbi szövegváltozat előző dalunkkal együtt Szerényi Béla feldolgozásában tekerőlant-brácsa kísérettel hangzik el.¹⁷ A szöveg a csatát idézi, kihangsúlyozva a magyar katonák vitézségét, akik bármennyi oroszral képesek szembeállni.

15 Kotta: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZTI_AP_01961-01990/?pg=478&layout=s;hangzófelvétel:https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/4965/?t=00%3A31%3A44#record-11943

16 „Galícia gidres-gödörös határa...” kezdettel lásd Kálmány 1952. 786. 338/D. sz.

17 A két dal meghallgatható a QR kód leolvasásával okostelefonon, vagy az alábbi linken: <https://youtu.be/rPRdgKLHnaU> Az első világháborús dalokból készült teljes összeállítás *Brácsos csárdás* címmel szerepel a *Padkaporos bál* című albumon (szerk.: Szerényi Béla, Téka Alapítvány, 2005); <https://www.youtube.com/watch?v=Gr-XEqBGBH4>

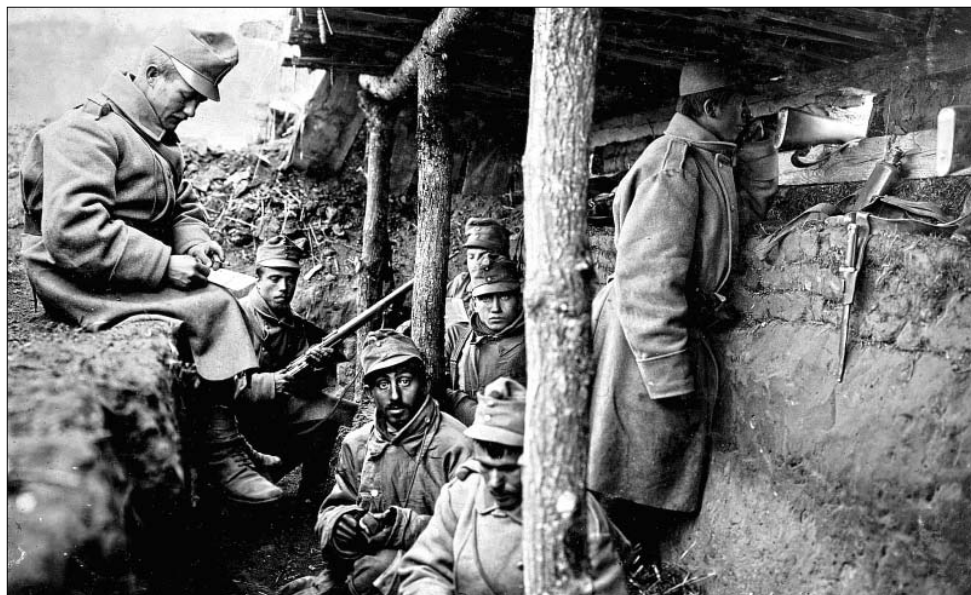
„De szépen szól a katonabanda,
Magyar fiúk masíroznak rajta,
Masíroznak idegen országba,
Oroszország külső határára.

Jaj, Istenem, hogy kell azt megszokni,
Hogy kell azt az orosz lányt szeretni,
Ha ölelem, karjaim elhalnak,
Ha csókolom, könnyeim hullanak.”

*

„Bukovina környes körül füstölög,
Károly király rézágúja mennydörög
Szólnak az ágyúk, ropognak a fegyverek,
Most látszik meg, hogy ki a magyar gyerek

Magyar gyerek kőből van kifaragva,
Szembe is áll akármennyi oroszral,
Szervusz, fiúk, Isten veletek lányok,
Én már elmék, nem járhatok hozzátok.”¹⁸

Magyar katonák a lövészárokbán, Uizdci 1915
(Fortepan_212752/Österreichische Nationalbibliothek)

18 Tápé (Csongrád megye). Gyűjtő: Péczely Attila 1930–1958 között. Forrás: a szegedi Móra Ferenc Múzeum adattára.

4. „Oroszország felé nem tudjuk mi az utat...”

Így kezdődik az egyik legismertebb, országszerte elterjedt világháborús katonanóta. A Zenetudományi Intézet online archívumában közzétett 28 változat az egész magyar nyelvterületet lefedi, de a legtöbb adat Erdélyből és Északkelet-Magyarországról származik. Kézirattárakban, dalgyűjteményekben ennek többszörösét találhatjuk. Bereczky szerint a dallam és a szöveg is a háború négy éve alatt keletkezett. A változatok szövege jórészt egyezik, míg a kezdősorban Oroszországon kívül gyakran Galícia, „Keletország”, vagy Románia szerepel célpontként. Az első versszakot a kalotaszegi Magyarvistán így énekelte Gergely András, az egyik legjobb falusi énekes (*A Népművészet Mestere*): „Oroszország felől hármat dörgött az ágyú, magyar fiú, mért vagy olyan szomorú? Főhadnagy úr hogyan volnék ilyen szomorú: most is arra visznek, merre dörög az ágyú.” A gyűjtés érdekessége, hogy az adatközlő személyes, fájó háborús emlékeit is felidézi a dal kapcsán.¹⁹

„Oroszország felé nem tudjuk mi az utat,
Főhadnagy úr, mutassa meg az utat!
Megmutatom, jó fiaim, én is elmegyek,
A jó Isten tudja, ki jön vissza veletek!

*

Gyertek magyar fiúk, kik egyszerre születtünk,
Kik egyszerre komiszruhát viselünk,
Mutassuk meg annak a de kutya muszkának,
Nincsen párja sehol az erdélyi bakának!”²⁰

*

„Jertek magyar fiúk, húzzunk drótot, ha lehet,
Közeledik már az orosz hadsereg,
Szólnak az ágyúk, ropognak a masegerek,
Most látszik meg babám, mit ér egy magyar gyerek!”²¹

5. „Szép a magyar huszár...”

Burány Béla a ma Szerbiához tartozó, többségében magyar lakosságú Zentán és környékén több kötetre való világháborús dalt gyűjtött össze. Ezek között az országszerte ismert, orosz vonatkozású szövegtípusok mellett olyanokat is találunk, amelyek csak ezen a vidé-

19 A hangzóanyag meghallgatható a QR kód leolvasásával okostelefonon, vagy az alábbi linken: <https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/10867/?t=00%3A21%3A51#record-159581>

20 Csíkjenőfalva, Csík vármegye. Gyűjtő: Sárosi Bálint, 1958. A hangzóanyag meghallgatható a QR kód leolvasásával okostelefonon, vagy az alábbi linken: <https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/4974/?t=00%3A33%3A30#record-16073>

21 Lőrincréve, Alsó-Fehér vármegye, ma Románia. Gyűjtő: Sebő Ferenc, 1982. A hangzóanyag meghallgatható a QR kód leolvasásával okostelefonon, vagy az alábbi linken: <https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/10179/?t=00%3A26%3A22#record-121449>

A Galicka utca a Hartenberg passzázs romjaival, Ivano-Frankivszk, 1917
(Fortepan_46938/ Bokor Gyula)

ken fordulnak elő. Az alábbi dal egy közismert dallamra alkalmazott szöveg. Különlegessége, hogy a magyar huszárokat vörös, a gyalogosokat fehér ördöggként jeleníti meg, akiket az Isten a „szegény” oroszok legyőzésére teremtett.

*„Szép a magyar huszár, szép a magyar huszár, ha felül a pejlovára.
Felköti a kardját, felköti a kardját balfelől az oldalára.
Úgy megyünk ki a harctérre, Oroszország közepébe
Meglátja az orosz, veres ördög mozog, fehér kendőt lobogtatja.
Magyar huszár – veres ördög, honvéd baka meg fekete,
Akit a Jóisten a szegény muszkának csak vesztere teremtette.”²²*

6. „Orosz király, ne vess búzáat a földbe!”

A katonadalok külön csoportját alkotják a „*muszka cár*”-t vesztesként ábrázoló, gyakran gunyoros, humoros szövegek, melyek a talpraesett magyar honvédeket állítják kontrasztba a tehetetlen uralkodóval. A szövegekben a cár ellenpólusaként gyakran a magyar uralkodó, Ferenc József is felbukkan, akit előszeretettel emlegetnek familiáris hangnemben Ferenc Jósaként. A dalt Kodály Zoltán 1916 augusztusában a kassai laktanyában jegyezte le a honvéd lábadozó (sebesült) osztag legénységétől.

²² Zenta, Bács-Bodrog vármegye, ma Szerbia. Gyűjtő: Burány Béla, 1970. A hangzóanyag meghallgatható a QR kód leolvasásával okostelefonon, vagy az alábbi linken: <https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/11894/?t=00%3A03%3A08#record-138471>

*Magyar huszár egy lebombázott épület előtt, valahol Ukrajnában, 1915
(Fortepan_ 156462/ Glatz Ödön)*

*„Ferenc Jóska, sej, haj, azt írta a levélbe,
»Orosz király, ne vess búzát a földbe!
Orosz király, ne vess búzát a földbe,
Jön a honvéd, sej-haj, kigázolja belőle!«*

*A muszkának, sej, haj, üres a tarisznyája,
Vágyakozik egy kis magyar gulyásra.
Gulyásleves, sej, haj, komisz marci hozzája:
Ilyent eszik, sej, haj, a király katonája.*

*Az orosz cár, sej, haj, kiállott a harctérre,
Föltekintett a csillagos egekre,
És azt mondá maradék seregének:
»Nyomjátok meg, sej, haj, most vagy soha, legények!«²³*

6. A muszka cár párbeszéde az Istennel

A dalok egyik típusa a muszka cárról szól, aki győzelmi esélyeit szeretné megtudni. A Zala megyei Gutorföldén rögzített dalban például Rómába zarándokol, ahol az oltárra borulva kérdi a Jóistentől magától, hogy van-e még abból a tizenegyes huszárból. A Jóisten válasza egyértelmű: amíg lesz tizenegyes huszár, addig a muszka cár nem uralkodhat Magyarországon.

23 Kassa, Abatúj-Torna vármegye, laktanya. Gyűjtő: Kodály Zoltán, 1916.

A dal sokféle változatban élt. Hollókőn például nem az Isten, hanem Ferenc József adja meg a választ, a „huszonötös kerékpáros bakák”-kal fenyegetve a cárt. Kodály Zoltán Kassán, 1916-ban, a 15. vadász zászlóalj katonáitól gyűjtötte, akik természetesen „15-ös vadász”-ról énekelték a dalt, amelyben a cár nem Rómába, hanem Moszkvába megy imádkozni. Az alábbi két versszak magukra adaptált verziója elé pedig még egy strófát beillesztettek, melyben Ferenc József megkönnyebbülve lép ki a miséről, mert az Istentől magától hallotta a jó hírt, hogy „szalad az orosz a 15-ös bakától”.

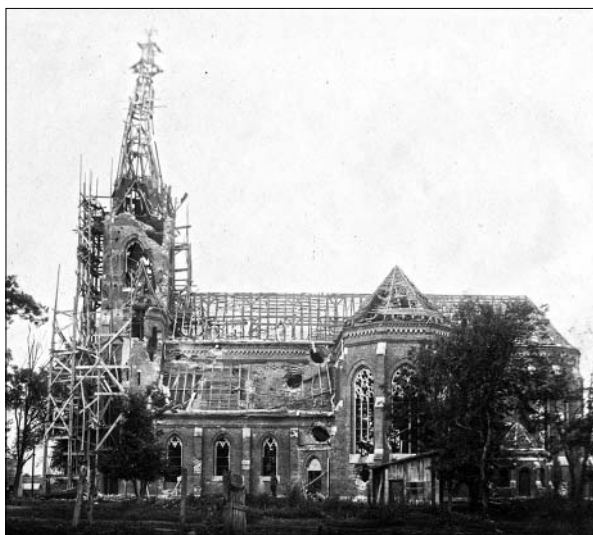
*„A muszka cár elutazott Rómába,
Ráborul az imádságos oltárra.
Csak azt kérdi a jó Istentől magától,
Van-e még abból a tizenegyes huszárból.*

*A jó Isten azt felelte a cárnak,
Van még abból a tizenegyes szuszárból.
Míg egy tizenegyes huszár lesz a világon,
Addig a muszka cár nem lesz Magyarországon.”²⁴*

7. Katonasírató

1914. augusztus 18. és szeptember 11. között folyt le a leMBERGI hadjárat. A hadművelet során a Monarchia kb. 400 000 embert veszített, ráadásul a legjobban képzett katonái

közül. Ennek a tragikus eseménynek állít emléket a Kodály Zoltán által 1916-ban, a kassai laktanyában, a császári és királyi 34. közös gyalogezred légénységétől gyűjtött megrendítő dal. Az általam fellelt szövegek között ez volt az egyetlen, amelyben Ukrajna neve is felbukkan.

*A lebombázott Mária Mennybemenetele-templom,
Kamjanka Buzka, 1915
(Fortepan_156466 / Glatz Ödön)*

*„Lemberg mellett van egy kerek erdő
közepében egy gyászos temető.
Abba nyugszik 120 magyar baka
eltemette gyászos Galícia.*

*Édesanyám ne keressen engem
úgy sem talál a nagy csatatéren.
Nincsen fejfa síromnak tetején,
Mint egy kutyát elásva vagyok én.*

*Édesanyám ha akarsz keresni,
Szép Ukrajna közepén gyere ki.
Megtalálsz sírom egy fa alatt,
Édesanyám ott sírd ki magadat.*

24 Gutorfölda, Zala megye. Gyűjtő: Paksa Katalin, 1967.

*Köpönyegem az én szemfödelem,
nem a hazám földje takar engem.
Sírhat, ríhat szegény édesanyám,
Galícia földje borul reám.”²⁵*

*Magyar katonák elesett bajtársuk sírja mellett, Gliboka, 1918
(Fortepan_76020/Péchy László)*

8. „Legyen béke újra!”

A fenti, sok változatban, országszerte elterjedt katonanóta-típus mellett érdemes felidéz-
nünk a jóval ritkábban előforduló, békét váró szövegeket is. A „*Színaranyból van a béke
trombitája...*” kezdetű dal 11 változatban található meg a Hungaricana online népzenei
archívumban, főként a Dunántúlról, de tudjuk róla, hogy nem népdal. Szerzője Bodrogi
Zsigmond, magyar író-költő, nótaszerző, akinek 1915-ben kiadott nótáskönyvében szere-
pelt ez a dal is. A népzene gyűjtők közül először Kodály Zoltán felesége jegyezte le Sümegen,
1918-ban. A Somogy megyei Kerekiben Kertész Gyula és Volly István 1961-ben rögzített egy
másik változatot.

*„Színaranyból van a béke trombitája,
Annak a fújását de sok kislány várja.
Fújjad kürtös, fújjad kürtös, elfújjod-e végre,
Vajon mikor lesz a háborúnak vége?*

²⁵ Kassa, Abaúj-Torna vármegye. Gyűjtő: Kodály Zoltán, 1916. A dal meghallgatható Cseh Tamás és a Székiálto
együttes előadásában, a Gryllus Kiadónál 2006-ban megjelent, *Katonadalok* című albumról a QR kód leolvasásával
okostelefonon, vagy az alábbi linken: https://www.youtube.com/watch?v=AG_HH66Eo8o

*Azt mondja a kürtös, hogy nemsoká fújja.
Visszajövök, babám, szép tavasz lesz újra:
Virágosan, bokrétásan dalolva, nevetve;
Sírva borulhatsz majd rózsám a keblemre.”²⁶*

Bodrogi dala mellett a háború előrehaladtával további békét óhajtó dalok is születtek, többnyire ismert katonanóták dallamára. Vargyas Lajos az Abaúj-Torna megyei Áj faluban, 1940-ben jegyezte le a „Fiumei kikötőben...” kezdetű, közismert dallamra énekelt békeváró dalt, „Odesszai kikötőben...” kezdetű szöveggel.

*„Odesszai kikötőben áll egy hadihajó,
Tetejében ki van tűzve nemzeti lobogó.
Fújja a szél, fújja, hazafelé fújja...
Imádkozzunk, magyar lányok, legyen béke újra!*

*Oroszország homokjába árok van építve,
Virággal és babérággal van felékesítve.
Fújja a szél, fújja, hazafelé fújja...
Gyűjtik már a babérágot (a) békekoszorúra.”²⁷*

ZÁRSZÓ

Rövid áttekintésben a sok ezer első világháborús dal közül, a mintegy kétszáz kigyűjtött, oroszokra, Oroszországra utaló szövegekből a legérdekesebbeket mutattam be. Biztos vagyok benne, hogy érdemes ezt a dalkincset a továbbiakban több szempontból is elemezni (akár nemzetközi összehasonlításban is²⁸), illetve a népzenei előadók, éneklő csoportok közreműködésével még jobban közkinccsé tenni.

Ahogy Kodály is megjegyezte *Népdalterjesztő katonaság* címmel írt fogalmazványában: „Dalai révén a magyar közös hadsereg a békés hódításnak, a népek közti megértésnek olyan eredményeit érte el, amit semmi más eszközzel nem ért el semmiféle kormányzat. Ugyanis, ha az országunkkal szomszédos népek népdalgyűjteményeit lapozzuk, azokban magyar dalok elképesztő mennyiségét találjuk. Mással nem magyarázható ez – hisz azok a népek Magyarországon sosem jártak –, mint hogy az ott állomásozó magyar ezredek dalolását hallva megszerették, ellesték, megtanulták e dallamokat Morvaországban, Galíciában, Csehországban, lengyel, ukrán nyelvterületen.”²⁹

És persze legfőbb óhajunk, hogy e dalokkal ne a háború aktualitása okán, hanem csupán szakmai érdeklődésből, illetve a hajdani hősökre emlékezve foglalkozzunk a jövőben.

26 Aklipusza, Veszprém vármegye. Borsy 1952-es gyűjtése. A Somogy megyei Kerekiben gyűjtött változat hangzóanyaga meghallgatható a QR kód leolvasásával okostelefonon, vagy az alábbi linken: <https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/5726/?t=00%3A11%3A09#record-31353>

27 Áj (Abaúj-Torna vármegye), Vargyas Lajos gyűjtése, 1940.

28 Például nem sokat tudunk arról, hogy a front másik oldalán harcoló orosz katonák énekeltek-e a magyarokról, osztrákokról, és ha igen, hogyan.

29 Szalay Olga nyomán idézi Szabó 2014. 57.

Befejezésül stílszerűen egy dalszöveget idézek, amelyet a harctéren küzdő Feiber Pál, a 44-esek házipoétája szerkesztett egy közismert „új stílus”-ú népdal dallamára. A szerző kommentárja: „Nagy események küszöbén állunk és Isten tudja, hogy mit érzek, de ily fáradtan is nótára tanítom a bandát és ettől hangos az orosz határ.”³⁰ „Ha bemegyek a muszka cár házába, Rákacsintok a muszka cár lányára” – kezdődik a vers, melyben a cárleány ad tintát-papírost, hogy a magyar baka megírhasa haza a győzelem hírét: „Nincs már muszka egész Galíciába’ / Nem harcolt a rosseb-baka hiába. / A muszka cár Galíciát siratja, / Felesége könnyes szemmel biztatja, / Ne sírj apjuk, de üzenj a magyarnak, / Hogy a muszkák most már békét akarnak.”

Különböző nemzetiségű katonák barátkozása fegyverszünet idején, Karpilivka, 1917
(Fortepan_212948/Österreichische Nationalbibliothek)

Juhász Katalin

Irodalom. *Bereczky János*: Ó és új az első világháborús katonanótákban. Magyar Zene 53. 2015. 2. 187–208; *Gömöri Jenő*: A nagy háború katonanótái. Lampel, Budapest, 1918; *Horsa István* (szerk.): Annus néni daloskönyve. Az ördögösfüzesi Hideg Anna élete és dalai. Őseink Nyomában Közhasznú Alapítvány, Komárom, 2015; *Kálmány Lajos*: Történeti énekek és katonadalok. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1952; *Nagy Lajos*: Háborús katonanóta-gyűjtemények. Magyar Nyelvőr 48. 1919. 132–134.; *Szabó Dániel*: Katonadalok és az első világháború. Aetas 22. 2007. 1. 44–62.; *Szalay Olga*: Száz magyar katonadal. Hundert Ungarische Soldatenlieder. Bartók Béla és Kodály Zoltán kiadatlan gyűjteménye, 1918. Balassi Kiadó–MTA Zenetudományi Intézete, Budapest, 2010; *Szalay Olga* (vál.): 101 magyar katonadal a nagy háború idejéből 1914–1918. Készült az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetének anyaga alapján, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem megbízásából. Budapest, 2014; *Szendrey Zsigmond*: Dalolnak a katonák. Magyar Figyelő 6. 1916. 2. 472–478.; *Szendrey Zsigmond*: Gömöri Jenő: A nagy háború katonanótái. Ethnographia 29. 1918. 157–160.

A kották és archív hangzóanyagok forrása: Hungaricana Népzenei Gyűjtemény, az MTA–BTK Zenetudományi Intézet online adatbázisa; <https://zti.hungaricana.hu/hu/>

30 Somogyvármegye 1915. szeptember 15. 4.

KÖZ-GYŰJTEMÉNYEK

BékésWiki

Békés vármegyei online helyismereti enciklopédia

A könyvtárak a helyismeret terén a dokumentumok gyűjtése, megőrzése, elérhetővé és kutathatóvá tétele mellett sokszínű tevékenységet végezhetnek. A XXI. századi technológiákkal létrehozhatók olyan interaktivitást támogató adatbázisok és elektronikus szolgáltatások, melyek a helyi értékek népszerűsítését, megismertetését segítik. A használói érdeklődés és igény megalapozottá teszi ezeknek a szolgáltatásoknak a működtetését.

A Békés Megyei Könyvtár munkatársai a 2000-es évek elején azt tapasztalták, hogy egyes olvasói csoportok érdeklődése a helytörténeti tartalmak felé fordult, megjelent az igény a helyi hagyományok, a múlt megismerése iránt. A helyismereti tartalmakhoz szétosztan, a különböző közgyűjteményekben lehetett hozzáférni, hiányzott egy egységes, központi felület, mely akár otthonról is elérhető. Az informatika fejlődésének és az internet elterjedésének köszönhetően az elvárások között egyre lényegesebbé vált, hogy a tartalmak gyorsan és egyszerűen váljanak elérhetővé.

Az egyik legnépszerűbb tartalomszolgáltatás a 2001-ben indított *Wikipédia online világe enciklopédia*, mely önkéntes alapon működik, bárki szerkesztheti és bővítheti – a meghatározott irányelvek alapján. A Wikipédia népszerűségét jól mutatja, hogy a világ leglátogatottabb weboldalai között tartják számon, ingyenes és platformfüggetlen formában biztosít hozzáférést a tartalmához.

A *BékésWiki* vármegyei online helyismereti enciklopédia létrehozásának gondolata 2006-ben született meg. A tervet a könyvtár munkatársai, Benyó Barbara és Vincze Andrea készítették. A Wikipédia mintájára létrehozott, a vármegye értékeit bemutató szolgáltatás céljaként a helyismereti tartalmak megőrzését, hozzáférhetővé tételét és népszerűsítését határozták meg. Ekkor a Békés Megyei Könyvtár több olyan helyismereti szolgáltatást működtetett, melyekre építeni lehetett a tudástár létrehozását. Az elektronikus könyvtár bővítése, az *1956 Békés megyében* online kiállítás elkészítése, valamint a *Csabai életrajzok* című lexikon összeállítása során a könyvtárosok hasznos tapasztalatokat szereztek, melyek fejlesztési alapot jelentettek az online enciklopédia elindítása során. A *BékésWikit* bemutató első nyilvános prezentáció 2007 júniusában készült, az elképzeléseket dr. Ambrus Zoltán könyvtárigazgató ismertette az intézmény fenntartója számára. 2008-ban Benyó Barbara a Magyar Könyvtárosok Egyesülete *Versenyképes ország – versenyképes könyvtárossal* című rendezvényén tartott előadást az enciklopédiáról.

A *BékésWikit* kezdetben kulturális szakemberek – könyvtárosok, muzeológusok, levéltárosok – szerkesztették és bővítették, ennek köszönhetően szoros együttműködés alakult ki az intézmények között. A webes felület többcélú felhasználást támogat, kutatók, tanulók, oktatók és a múlt értékei iránt érdeklődők számára egyaránt készül. A könyvtár enciklopédiája a Wikipédiához hasonlóan a MediaWiki ingyenes tartalomkezelő rendszert használja. A szoftver platformfüggetlen, szabad hozzáféréssé és nyílt forráskódú, jellemzően tudástárak létrehozására használják.

Az adatbázis további fejlesztését a merevlemez meghibásodása akadályozta meg. 2011-ben a Békés Tudásdepó-Expressz pályázat megteremtette a lehetőséget, hogy a könyvtár olyan közösségi alapon fejlesztett tudástárat valósítson meg, melyet a térség lakossága közösen hoz létre. A további bővítés a helyismeret iránt érdeklődők bevonásával folytatódott azzal az elgondolással, hogy az enciklopédia még inkább a helyiek sajátjává váljon. A könyvtár szócikkíró vetélkedőket szervezett, a jelentkezők bemutatókon, és a könyvtárosok által készített útmutatók segítségével készülhettek fel a versenyre, mely a motiválás érdekében nyereményt is tartalmazott. Emellett a Békés Megyei Könyvtárban megalakult a Helyismereti Klub, melynek foglalkozásain a helytörténeti tudásátadás mellett informatikai készségeiket fejleszthették a résztvevők.

A *BékésWiki*n elsősorban könyvtári dokumentumokon és adatbázisok tartalmain alapuló leírások (szócikkek) kereshetők és olvashatók. Kiemelt szerepe van a hozzáférhetőségnek: a felület lehetőséget ad arra, hogy nyilvánosságra hozzon olyan adatokat és információkat, melyek szóbeli közlésen, visszaemlékezéseken vagy levéltári dokumentációkon alapulnak. Fontos szempont, hogy az információk hitelesek és forrásokkal igazolhatók legyenek, ezért a szerkesztést csak könyvtárosok végezhetik, forrásmegjelölés nélkül pedig egy leírás sem válik publikussá. A bővítés során nagy hangsúlyt kap az önkéntesség és a helyiek szerepvállalásának bátorítása. Adatokkal, személyes dokumentumokkal (fényképekkel, oklevelekkel, bizonyítványokkal), vagy akár szócikkírással segíthető az adatbázis bővítése.

A *BékésWiki* enciklopédia egységei a szócikkek (lapok). Arra kizárólag helyi vonatkozású tartalmak kerülnek feltöltésre. Leírás készíthető többek között személyekről (írókról, költőkről, orvosokról, építészekről, művészekről, sportolókról, lelkészekről stb.), emléktáblákról, épületekről (templomokról, intézményekről, sportlétesítményekről, kastélyokról, fürdőkről stb.), szobrokról és emlékművekről, településekről, emlékfákról, egyesületekről, helyi értékekről, keresztekről, közterületekről, díjakról és rendezvényekről. Az elhunytak emlékének ápolása mellett a könyvtár kiemelt figyelmet fordít a kortárs személyek érdemeinek népszerűsítésére.

Szócikk-kategória	Szócikkszám
Emléktáblák	375
Személyek	373
Épületek, épített értékek	71
Szobrok és emlékművek	48
Települések	18
Intézmények	12
Emlékfák	10
Egyesületek	10
Receptek	9

A szócikkek kategória szerinti megoszlása, 2023. március 12-ei adatok

Az elmúlt évek legnagyobb tartalombővítése Békéscsaba újratelepítésének 300. évfordulójához kapcsolódott. Ebből az alkalomból a könyvtár összeállította és a *BékésWiki*n közzétette a város hírességeinek, a Békéscsabai Százak életrajzát. Elkészült többek között Berthóty István (Békéscsaba város első polgármestere), Lenkefi Konrád (a Békéscsabai Nemzetközi Bábfesztivál megalapítója) és Stark Adolf (a Csabagyöngye szőlő nemesítője) életrajza. Dr. Südy Ernő gyógyszerész szócikkét teljes egészében a családtagok készítették.

A könyvtár 2019-ben tizenkét alkalmas foglalkozássorozatot szervezett a *BékésWiki* bővítése, és a szócikkíráshoz szükséges tudás átadása céljából. A szakkör résztvevői az enciklopédia és a szerkesztési elvek megismerése mellett elsajátították a kutatáshoz, kereséshez, katalógushasználathoz, valamint az objektív fogalmazáshoz szükséges készségeket. A kutatómunka során jártasságot szereztek azoknak a technológiáknak használatában, melyekkel megőrizhetők a kulturális értékek (pl. digitalizálás, képfeldolgozás). A foglalkozássorozat egy önálló szócikk összeállításával zárult, a témaválasztást városismereti séta és levéltári látogatás segítette. Valamennyi, a szakkör keretében készített szócikk felkerült a *BékésWikire*.

A könyvtár a helyismeretnek köszönhetően több együttműködést is kialakított az évek során. Családtagok, intézmények, sportegyesületek, önkormányzatok, valamint a múlt iránt érdeklődők támogatták valamilyen módon, hogy minél teljesebb, minél pontosabb információk váljanak közkinccsé. Egyre meghatározóbb szerepet kapnak a közösségi oldalak. A települések történetével foglalkozó online csoportok tagjai több alkalommal segítettek a könyvtár munkáját, legyen szó kisebb korrekcióról, vagy egy publikálásra alkalmas szócikk beküldéséről.

Az együttműködéseknek köszönhetően olyan tartalmak kerülnek közlére, melyek korábban nem kaptak széles nyilvánosságot. Korniss Géza közigazgatási és kultúrtaánácsnok halálozási dátumaként a forrásokban kérdőjel vagy az 1960-as dátum szerepel. A Magyar Családtörténeti Adattár segítségével sikerült levezetni Korniss Géza leszármazottait, köztük egy füzesgyarmati rokont. Kiderült, hogy az egykori közigazgatási és kultúrtaánácsnok dédunokájáról van szó, akinek az édesapja sikeresen utánajárt a pontos dátumnak. (Korniss Géza 1961. január 29-én hunyt el Santiago Chilében.) Még nagyobb bizonytalanság fedte Balás Ádám gimnáziumi tanár elhunytának körülményeit. Valamennyi forrásdokumentum 1932-t jelöl meg halálozási dátumként. Ennek ellentmond *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf-reálgimnázium 1943–44. évi értesítője*, mely tényként közli, hogy Balás Ádám 1943 októberében részt vett az 1902-ben érettségizettek (Gyóni Géza osztálytársainak) találkozásánál. A *BékésWiki*n ennek tudatában Balás Ádám halálozási dátuma – az ellentmondások miatt – kérdőjellel került közlésre. A könyvtár munkatársai minden év április 14-én koszorút helyeznek el a könyvtáralapító igazgató Lipták Pál sírjánál. Lipták Pált Békéscsabán, a Vasúti temetőben helyezték örök nyugalomra – 2021-ben pedig kiderült, hogy Balás Ádámot is. Sírján a „*Balás Ádám / gimn. tanár / 1872–1950 / Én vagyok a feltámadás és az élet!*” felirat olvasható. A békéscsabai állami anyakönyvek 1950-es halálozási feljegyzései között az ő neve is szerepel. (Balás Ádám 77 éves korában, 1950. július 13-án hunyt el Békéscsabán.)

A *BékésWiki* a könyvtár egyik legnépszerűbb szolgáltatásává vált. A rendszer 2018-ban regisztrált első alkalommal több mint egymillió oldalmegettekintést. Ezt a megettekintésszámot 2020-ban, 2021-ben és 2022-ben is sikerült elérni. 2023 márciusában összesen 7,7 millió megettekintéssel rendelkezett (a statisztikát 2011 óta számolja a rendszer), 1954 lapot (szócikket) és 2274 feltöltött fájlt (képet vagy PDF-dokumentumot) tartalmazott. Az enciklopédia az elmúlt években főként békéscsabai tartalommal bővült. A könyvtár az

Balás Ádám (1872–1950)

tanár; a Békéscsabai Múzeum-Egyesület elnöke, a Rudolf Foglalmúzeum címzetes igazgatója

Tartalomjegyzék [kijelölés]
1 Élete
2 Munkássága
3 Művei
4 Források
5 Kapcsolódó írodalm
6 Külső hivatkozás

Élete

Balás Ádám 1872. december 6-án Békéscsabán született Balás György és Petrovsky Dorothya gyermekeként.

A középiskola átó négy osztályát a csabai algimnázumban, a felső osztályokat a szarvasi főgimnázumban végezte. Az érettségi bizonyítvány megszerzése után a **Budapesti Tudományegyetem Jogi Karán tanult, később átiratkozott a Bölcsészeti Karra**, ahol Hegedűs István, Ballagi Aladár és Lánczy Gyula professzor tanítványa volt. Oklevelet latin nyelvből és történelemből 1897-ben szerzte meg.

1902. augusztus 16-án **meghásasodott**. Hogy Zsigmond mérnök és földbirtokos lányát, Imát vette feleségül.

Balás Ádám 77 éves korában, 1950. július 13-án **hunyt el Békéscsabán**. A békéscsabai Vassóli temetőben helyezték örök nyugalomra.

Munkássága

Tanári pályáját 1895-ben a **váguhelyi alreáliskola**ban kezdte elfelettes, majd rendes tanári posztjában. 1897. szeptember 1-jén a vallás- és közoktatásügyi miniszter klasszika-filológia tanárára nevezte ki az epegyesi főgimnázumban. A következő évben megszerzte tanári végzettségét görög nyelv és irodalomból is. 1899. szeptember 1-őn a békéscsabai Rudolf Főgimnázumban **tanított egészen a nyugdíjba vonulásáig**. Az iskolai ügyekből lelkiismeretesen kivette a részt. 31 éven keresztül végzette az osztályfőnöki teendőket, volt a filológiai szaktár felőlése, 15 évig vezette a tanári könyvtárat. Ezze kívül többosz volt a tanári értekezletek és a kormányzó-bizottság jegyzője. Éveken át volt igazgatóhelyettes. Támogatta az Ifjúsági Segítő Egyesületet, valamint a gimnázium alumneumot. Vezetésével kezdte meg működését a Rudolf Főgimnázium sajk-köre.

Iskolai tevékenységén kívül jelentős szerepet játszott a békéscsabai múzeum **alapításában**, 1900 és 1902 között ő volt a **múzeum-egyesület első vezetője**, 1902-ben azonban **váratlanul lemondott**, Kramerer Nándor váltotta.

Balás Ádámot foglalkoztatta a **rögészeti** sorra járta a megye ismert vagy kevésbé ismert lelőhelyeit. Az ásatast T ölkömböson, az ún. Telek-pusztán kezdte meg, majd Mezőberényben a Gácsháti pusztán folytatta, ahol egy fért csonlvázat talált fegyverekkel. Ugyanitt népvándortársírokat és egy temetőt is feltártak csonlvázakkal.

Ifjabb évében a **társadalmi és egyházi életben is tevékenyen részt vett**. Ellenőre volt a Békéscsabai Evangélikus Négyesületnek, választmányi tagja a Luther-Szövetségnek, a Nemzeti Szövetségnek és a Békéscsabai Casino-egyletnek. A Vörös Kereszt Egykel jegyzője (1912/13–1915/16), helyettes titkára, a Tudakozó Irodájának vezetője (1915/16) és a békéscsabai polgárőrség parancsnoka (1914/15–1915/1916) is volt. Tagja volt az Öreg Diákok Szövetségének is. A Békés-Csabai Múzeum-Egyesület előadótagént többosz tartott népszerű tudományos előadásokat az ókori építészetről és szobrászatról, az ókori cikuszokról és színházról. Autonómiát támogatta a békéscsabai klasszikus-szobor felállításául. Munkatársa volt a helyi lapoknak, számos politikai, társadalmi és közgazdasági cikket írt a Békésmegyei Közlönybe, a Békésmegyei Függősségbe és a Körösvidékbe.

Több mint 30 év pedagógiai múlt után 1930. június 25-én saját **kérésére vonult nyugdíjba**, egészségügyi okokra hivatkozva. Nyugdíjba vonulásakor 1000 pengő **esztendőli-alapítványt hozott létre** a jól tanuló protestáns diákok számára. Az 1932/33-as tanévben **helyettesítő tanárnékné ismét történelmet tanított** négy osztályban. 1932-ben Radányzky Albert evangélikus egyház főhatóság **címzetes igazgatói címet adományozott számára**. Az ünnepléses kinevezésre 1932. szeptember 18-án került sor a Rudolf Főgimnázumban. 1943-ban egykori tanárnékné részt vett az 1902-ben érettségizettek – Győdi Géza volt osztálytársai – 41 éves találkozóján.

Balás Ádám szócikke (bekeswiki.bmk.hu)

elkövetkező időszakban szeretné a Békés vármegyei kistelepülések bevonásával biztosítani a helyi értékek megőrzését.

Település	Szócikkszám
Békéscsaba	649
Gyula	63
Szarvas	57
Mezőberény	51
Újkígyós	26
Békés	23
Orosháza	22

*A fenti településekkel kapcsolatban érhető el a legtöbb szócikk,
2023. március 12-ei adatok*

A *BékésWikin* közzétett tartalom összekapcsolható a könyvtár többi szolgáltatásával. Kitartó munkával sikerült összeállítani, majd az online enciklopédiában nyilvánosságra hozni Wagner József békéscsabai építész korábban csak részleteiben ismert munkásságát. 2021-ben egyhetes nyári tábor keretében, játékos formában (legózással, világító képeslap készítésével, városismereti sétával, levéltári foglalkozással) ismerhették meg a gyerekek az építész nevéhez köthető békéscsabai köz- és magánépületeket. Wagner József születésének

160. évfordulójához kapcsolódóan a Békés Megyei Könyvtár és Békéscsaba Megyei Jogú Város Német Nemzetiségi Önkormányzata emléktáblán örökítette meg a vármegye egyik leghíresebb építésze nevét.

A könyvtár a *BékésWiki* mellett több helyismereti szolgáltatást működtet. A *Csabai szemelvények*¹ blogon a Békés vármegyei újságok korabeli lapszámaiból olvashatók békéscsabai hírek. A *100 éve történt*² Tumblr-oldal a száz évvel ezelőtti eseményeket eleveníti fel. A várostörténeti érdekességek kapcsolódó szócikkei a hivatkozások segítségével egyetlen kattintással elérhetővé válnak. A múlt megismerése digitális oktatási csomagokkal tehető interaktívvá és játékosá. A *Qulto Education*³ tanulást segítő alkalmazás idővonal, kirakó, szókereső, kvíz és diavetítés eszköztárral képes a *BékésWiki* tartalmainak megjelenítésére. A *Csabai kalandozások*⁴ alkalmazás városismereti séták létrehozását teszi lehetővé. A látványosságok megismerését szöveges leírások (főként a *BékésWiki* szócikkei) és multimédiás elemek segítik, az állomásokhoz tartozó kvízkérdések interaktívvá teszik a sétát.

Népszerűek a könyvtár által szervezett városismereti séták (Palkovics Brigitta felvétele)

A könyvtár a közösségi felületein az online enciklopédiában elérhető tartalmak megosztásával rendszeresen megemlékezik a helyi vonatkozású eseményekről, évfordulókról és aktualitásokról.

A *BékésWiki* online helyismereti enciklopédia a felhasználók és az intézmény számára egyaránt többcélú felhasználást biztosít, mely a szolgáltatás társadalmi hasznosulását, létjogosultságát és fenntarthatóságát igazolja. Az enciklopédia a <http://bekeswiki.bmk.hu> címen érhető el.

Juhász Zoltán

1 <https://csabaiszemelvények.bmk.hu>
2 <https://bekesmegyeikonkyvtar.tumblr.com>
3 <http://konyvtar.bmk.hu/digitalis-tananyagok>
4 <https://jatek.bmk.hu>

Kiállítás a budapesti Honvédmeház történetéről

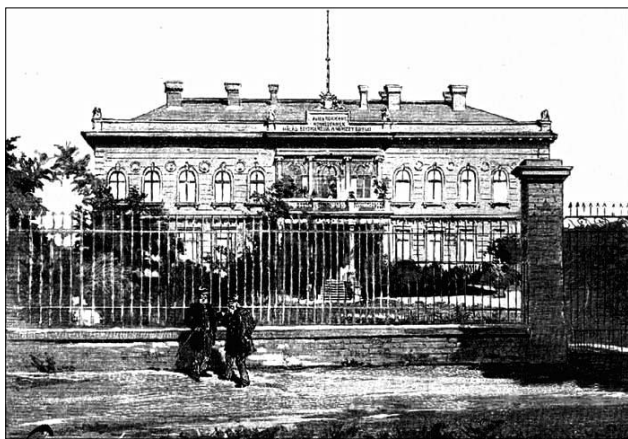
A magyar társadalom a kiegyezést követően sem feledkezett meg az 1848-49-es szabadságharc résztvevőiről, és többféle módon próbált gondoskodni a volt honvédekről. Ez legtöbbször közvetlen anyagi támogatást jelentett, de a segítségnek voltak más formái is. Ilyen volt például egy bentlakásos otthon, a budapesti Honvédmeház létesítése 1872-ben, mely szállást és teljes ellátást biztosított az egykori harcosoknak. Az intézmény alapításának 150. évfordulója alkalmából a *Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény, valamint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum közös tárlatot készített Kossuth Lajos elfogyott regimentje – '48-as veterán gondozás és a Honvédmeház története* címmel.

A MENHÁZ LÉTREHOZÁSA

A sérült vagy veterán harcosok számára létesített invalidus házak a XVII. század utolsó harmadában kezdtek megjelenni Európában, amiben Franciaország és Anglia jártak az élen. Hazánkban az első ilyen intézmény létrehozása Széchenyi György esztergomi érsek nevéhez fűződik. A főpap az 1690-es években kelt végrendeletében egy 157 000 forint értékű alapítványt hozott létre, hogy abból egy kórházat létesítsenek sebesült és rokkant katonák számára. A pesti Invalidus-ház 1731-re épült fel a mai Városház utcában, de fél évszázad elteltével II. József Nagyszombatba költöztette át az ott élő veteránokat, az épület pedig Károly laktanya néven a pesti helyőrség székhelye lett.

A kiegyezést követően a honvédegyetek vállalták fel a munkaképtelenné vált volt negyvennyolcas katonák támogatását. Az ehhez szükséges összeget adományokból és jótékonyági rendezvényekből teremtették elő, amihez még maga az uralkodó, Ferenc József is hozzájárult 100 000 forinttal. A rendelkezésre álló pénz azonban hamar elfogyott, a kormány pedig a komoly társadalmi igény ellenére is csak 1895-től biztosított állami nyugdíjat a szabadságharc egykori résztvevői számára.

A menház ötlete egy volt honvéd századostól, Vidats Jánostól, a márciusi ifjak egyikétől származik. 1869. augusztus 21-jén, az országos honvédgyűlésen tartott beszédében egy menhely építését indítványozta idős és rokkant honvédek számára. Javaslatára széles körű támogatásra talált, az ehhez szükséges anyagokat pedig közadakozásból szándékoztak előteremteni. Az országos adománygyűjtés során

*A Honvédmeház
(Vasárnapi Újság 1893. 21. sz. 356.)*

mintegy 87 000 forint gyűlt össze, amihez a két nagy ellenfél, Kossuth Lajos és Ferenc József egyaránt hozzájárult.

A menház terveit Pártos Gyula és Lechner Ödön készítette, míg a kivitelező Dötzer Ferenc volt. Az intézmény elhelyezéséről komoly viták folytak, még az aszódi Podmaniczky-kastély is szóba került, de az Országos Honvédgyűlés végül a főváros mellett döntött. Az épület alapkövét 1871. október 1-én helyezték el a mai Soroksári út 114. szám alatt található telken. Az építés költségei mintegy 75 000 forintra rúgtak. Az ünnepélyes avatóra a pákozdi csata évfordulóján, 1872. szeptember 29-én került sor. A ház első lakója Zólyomi Iván százados, legelső parancsnoka Vidats János volt.

AZ INTÉZMÉNY MŰKÖDÉSE

A menházat eredetileg adományokból akarták működtetni, de ez csak a Honvédelmi Minisztérium rendszeres támogatása mellett volt lehetséges. A lakók élelmiszer-ellátását a telken található veteményeskert és az ott tartott disznók biztosították. A folyamatos pénzügyi nehézségek hatására 1881 novemberében végül az a döntés született, hogy 1882. január 1-től az intézmény működtetését a magyar állam átveszi, amivel a további anyagi gondok megszűntek.

A Honvédmenház lakóinak ellátásáról külön személyzet gondoskodott, rendszeres orvosi felügyeletet biztosítottak a számukra, az elhunytak temetéséről pedig a vezetőség intézkedett. A törzstisztek külön, a tisztek két-, az altisztek és a legénységi állományúak négyfős szobákban laktak, melyek élén a szobaparancsnok állt. Az egykori veteránok egyenruhát hordtak, napirendjük katonás volt és megkövetelték tőlük a negyvennyolcas honvédekhez méltó viselkedést is.

A menház lakói rendszeresen részt vettek az 1848-49-hez kapcsolódó ünnepeken és megemlékezéseken (pl.: március 15., május 21., október 6.), de ott voltak Kossuth Lajos vagy egykori tábornokaik, Klapka György és Görgei Artúr temetésén is. Az ilyen alkalmakra egy volt honvédtiszt vezetésével, kötelékben vonultak fel.

A menház a kezdetekben 80 fő befogadására volt képes, de a mind nagyobb számú jelentkező miatt a férőhelyek számát 1900-ban 150-re emelték. Az intézmény működésének öt és fél évtizede alatt mintegy 1100 volt honvéd töltötte itt élete utolsó éveit. A világháborút követően az elhunytak helyére már hadirokkantak kerültek. A menház utolsó negyvennyolcas lakója az 1928-ban elhunyt Lebó József honvéd volt, akit a Nemzeti Múzeum ravataloztak fel, majd a Kerepesi temetőben helyeztek örök nyugalomra.

Az épület az 1944. április 3-i légitámadás során olyan súlyosan megsérült, hogy a világháború után elbontották. A helyén ma egy gyárépület áll, az egykori Honvédmenház létezésének pedig – sajnos – nincs semmiféle nyoma.

Az épület az 1944. április 3-i légitámadás során olyan súlyosan megsérült, hogy a világháború után elbontották. A helyén ma egy gyárépület áll, az egykori Honvédmenház létezésének pedig – sajnos – nincs semmiféle nyoma.

A KIÁLLÍTÁS

A tárlat a Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjteményben valósult meg.

Az első terem anyaga az intézmény létrehozásának történetét mutatta be, míg a második a

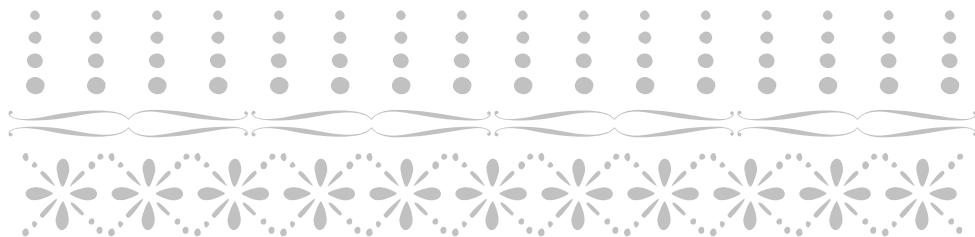

Egy kiállított menházi szoba részlete
(Vesztróczy Zsolt felvétele)

Honvédménház működését és annak hétköznapjait. A tárlókban számos, az egykori menházból származó irat és tárgy volt látható, mint például egy honvéd felvételi anyaga, bélyegzők, kitüntetések, egykori egyenruhák vagy egy szobabelső részlete, de még lehetne tovább folytatni ezt a felsorolást.

A kiállítás kurátorai Gönczi Ambrus, a Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény vezetője, valamint Szoleczky Emese és Ress Zoltán, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársai voltak. A tárlat 2023. március 15-ig volt látható.

Vesztróczy Zsolt

HÍREK

A Bethlen Gábor Alapítvány díjazottjai. A Bethlen Gábor Alapítvány (BGA) 2022. novemberi ünnepségén az alábbi személyek részesültek kitüntetésben.

Dr. Szijártó István
irodalomtörténész,
a Százak Tanácsának elnöke
Bethlen Gábor-díj

Bárány Béla
a Zuglói Páduai Szent Antal-templom
plébánosa
Márton Áron-émlékérem

Dr. Gábor Csilla
akadémikus, egyetemi tanár,
a Szociális Testvérek Társaságának tagja
Teleki Pál-érdemérem

Muzsnay Árpád
újságíró, kulturális szervező
Teleki Pál-émlékérem

Messik Miklós
a Magyar Emlékekért a Világban
Közhasznú Egyesület alapító elnöke
Teleki Pál-émlékérem

Kovács Petra
egyetemi hallgató
Babeş–Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár
A Székelyföld Jövőjéért Ösztöndíj

TERMÉS

Arcok a múltból

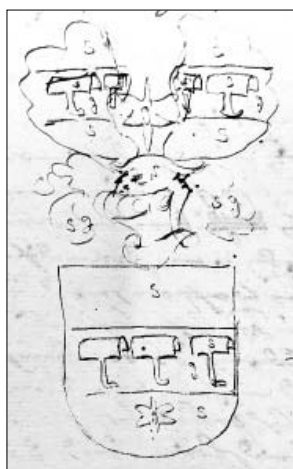
Eötvös József anyai nagyapja, Lilien József báró

„Fejérmegye gazdaságának e férfit kétségtelenül jótékony szelleme volt, s eszközléseit habár néhány évig gyanus szemmel nézték is a tespedés emberei, az általuk kivivott eredményeknek később nem birtak többé ellen állni” – írta Korizmics László mezőgazdász e sorokat Lilien József báróról,¹ aki a XVIII. század végén a Szapáry család tulajdonában lévő ercsi uradalmat haszonbérlelőként kezelte 1828. május 28-án bekövetkezett haláláig, s ott az okszerű mezőgazdaság elveinek megfelelően minta- és programadó uradalmat hozott létre. Lilien József (Joseph von Lilien) Szapáry Juliannát vette feleségül az 1780-as években. Két lányuk született, Antónia és Anna. Lilien Anna báró Eötvös Ignác felesége lett, fiuk, Eötvös József gyermek- és fiatalkorának jelentős részét nagyapja uradalmán töltötte.

Ki is volt valójában, honnan származott e nagy mezőgazda? A Lilien család legkorábbi feljegyzése 1321-ből származik, a vesztfáliai Werl városából, ahol az ún. Erbsälzer (örökös sófőző) polgárcsaládok egyikét adták a hétből. Leszármazásukat teljes bizonyossággal a XVI. század utolsó harmadától tudjuk nyomon követni. Johann v. Lilien (meghalt 1580-ban) fia II. Johann v. Lilien volt, aki Anna von Papennel kötött házasságot, gyermekük, Diedrich v. Lilien két alkalommal házasodott. Az első, Marie von Kleinsorgennel kötött frigyből született III. Johann v. Lilien, második, Katharina von Brandisszal kötött házasságából pedig Hermann v. Lilien. E két fiú két virágzó ág alapítói lett.

A sókereskedelemben vonatkozó kiváltságaik presztízst és vagyont adtak a családnak, de egyúttal konfliktusok sorozatát is a városirányításban érdekelt további polgárcsaládokkal. I. József császártól 1708-ban lovagi rangot és birodalmi nemességet nyertek, ezzel lehetővé vált számukra a birtokszerzés és a városi közösségből való kiszakadás is, noha ipari-kereskedelmi tevékenységükkel nem hagytak fel. Ebben a konfliktusos politikai közegben született meg 1696-ban Gerhard Franz v. Lilien és Johanna Clara Arensberg második gyermekeként Franz Michael Florenz (más helyen Florentin), Lilien József édesapja, aki felmenőihez képest eltérő utat és stratégiát választott magának.

Az itáliai eredetű Thurn und Taxis ház neve összefonódott a Német-római Birodalomban kiépülő, jelentős vagyonnal kecsegtető postahálózat kiépítésével, amelynek koordinálását, szervezé-

Az Erbsälzerek nemesi címere (Österreichisches Staatsarchiv, Bödö Krisztián felvétele)

¹ Korizmics László: Kirándulás Fejérmegyébe. Gazdasági Lapok V. évf. 1853. 30. sz. [351–353.] 351.

sét, részben újításait (pl. postakocsi bevezetése) Florentin intézte, aki a dúsgazdag hercegi ház titkos tanácsosává és a birodalmi posta főigazgatójává (General-Intendant der Posten) vált. IV. Károly halála után a Thurn und Taxis ház a bajor választófejedelemet támogatta a császárválasztásban Lotharingiai Károllyal szemben, aki utóbb elnyerte a címet. A kompromittálódott hercegi család és a Habsburgok közötti konfliktus megoldásában Florentin vállalta a közvetítő szerepet, sikeresen. Karrierje felívelt, érdemeiért pedig 1747-ben I. Ferenc örökletes birodalmi bárói (Reichsfreiherr) rangra emelte.

Florentin második házasságából született második fiúként Lilien József, 1753. december 22-én, Bécsben. Minthogy a postairányítás feladatát az első házasságból született Alexander vette át, Liliennek – számos testvérével és féltestvérével együtt – a katonai pálya maradt. Ifjúkoráról keveset tudunk, annyi azonban bizonyos, hogy már hétéves korában a bécsi császári és királyi Theresianum (Collegium Theresianum) tanítványa volt mintegy tizenegy éven át, 1760-tól 1771-ig, ahol a nemesi erények és a különböző tudományok elsajátítása mellett azt is elvárták tőle, hogy a haza (Vaterland) számára hasznos polgár váljon belőle. Volt olyan időintervallum, amikor egyszerre három Lilien testvér is az intézmény falai között élt és tanult, ami egyrészt jelzi Florentin tehetőségét, hiszen a képzés meglehetősen drága volt, az éves tandíj összege 400 forinttól 900 forintig terjedhetett, másrészt gyermekei neveltetésének fontosságát is.²

Lilien theresianumi éveitől bontakozott ki, s vált önálló tudománnyá a mezőgazdaságtan, amelynek sikerességét szolgálta a gazdasági-botanikus kert létrehozása is. E tudományterület fejlesztésében, előmozdításában nagy szerepe volt Mitterpacher Lajos egyetemi tanárnak, aki úttörő volt a hazai mezőgazdasági ismeretek terjesztésében, Festetics György, a keszthelyi Georgikon alapítója – aki maga is az akadémián tanult – mezőgazdasági ismereteit részben Mitterpacher professzortól szerezte meg.³ Legalább annyira fontos említeni Sonnenfels professzort is, akinek fiziokrata tanai az agrárium fontosságára hívták fel a figyelmet akkor, amikor a birodalom gazdaságpolitikája még merkantilista elvek mentén működött. Mindez annak fényében bír relevanciával, hogy Lilien éppen mezőgazdasági tevékenységével vívta ki az utókor tiszteletét.

Halála után többekben felmerült, hogy szakértelme Albrecht Thaertől, kora egyik legnagyobb hatású agronómusától eredt, s noha a két férfi szinte teljesen egy időben élt, közvetlen kapcsolatról, levelezésről egyelőre nincs tudomásunk. Albrecht Thae legfőbb tézise abban állt, hogy a nagybirtokot rentábilis, alacsony költségű befektetések, beruhá-

A Lilien család bárói címere
(Österreichisches Staatsarchiv,
Bödö Krisztián felvétele)

2 *Kökényesi Zsolt*: „A nemesi erények műhelye”. A Collégium Theresianum mint lovagi akadémia. *Hadtörténeti Közlemények* 126. évf. 2013. 1. sz. [134–148.] 137–138.

3 *Kurucz György*: Göttingentől Keszthelyig. Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tisztii tevékenysége, 1801–1818. *Századok* 147. évf. 2013. 1. sz. [1031–1060.] 1045.

zások mentén egy profitorientált mezőgazdasági üzemmé kell fejleszteni.⁴ Heinrich Ditz agrárgazdasági szakember is megjegyezte a magyar mezőgazdaságot átfogóan bemutató könyvében: „*Lilien Magyarországnak az, mi Némethonnak Thaer, csakhogy Thaernél az okszerű lépett előtérbe, Liliennél meg a vállalkozó szellem.*”⁵

A Theresianum elvégzése után az osztrák hadseregben szolgált lovaskapitányként, majd 1785-ben Stájerországban, Graz városától nem messze vásárolta meg a hohenbruggi (hohenbrucki) kastélyt és a hozzá tartozó birtokot, amelyet Ercsiben való tartózkodása idején sem hanyagolt el, gyakran látogatott Stájerországba. Hohenbruggtól és a Szapáry család központjától, Muraszombattól nem esett messze Gyanafalva, ahol az anyakönyvi kivonatok tanúsága szerint Szapáry Juliannától első lánya, Lilien Antónia (1784–1858) született. Apósánál kijárta, hogy a Fejér vármegyében fekvő, a Duna bal partján elterülő, szántóföldi művelésre igen alkalmas ercsi uradalmat haszonbérbe, árendába vehesse, s azt a maga elképzelései szerint fejlessze a Magyar Királyságban szinte egyedülálló módon.

**Joseph Freiherr von Lilien,
Herr auf Hohenbrugg (Stadtarchiv
Werl, Bödő Krisztián felvétele)**

A báró az 1805. évi országgyűlés VII. törvénycikke révén nyert honfűsítást (indegenatus), az országgyűlési naplóban jegyezték fel, hogy „*B. Lilien Jó'sef; a' ki úgy-is, a' jobb gazdaság' elő-mozdításának tudományától – nem csak az Országban, de az idegeneknél-is nevezetes.*”⁶

A források tanúsága szerint Lilien valóban nem tétlenkedett a hatalmas majorságon: a jobbágyi és földesúri szántóföldeket és legelőket gondosan elkülönítette, az egykor birkás legelőkként működő pusztákat fokozatosan illesztette be az uradalomba önálló majorként, ahol a kiterjedt szántóföldi növénytermesztés megalapozta a bevételeket az üzemi fejlesztésekhez. Noha a pusztagazdaságokat is ellátta megfelelő eszközökkel, alacsony költségvetésű tiszti és gazdasági épületeket húzatott fel, a legfontosabb major a faluhoz legközelebben fekvő Ercsi volt, ahol a sörfőzésen kívül olajnövények magvait is préselték, a világításra és főzéshez való olajat pedig a falusi, megyei, bécsi és grazi boltokba exportálta.⁷

A báró személyiségéről – vállalkozó mentalitásán kívül – keveset tudunk, de talán nem túloz Falk Miksa, amikor a *Kor- és jellemrajzok* című munkájában az alábbiakat írja: „*Ez a Lilien báró erőteljes, eredeti jeles természet volt, határozott szellemű és fáradhatatlan szorgalmu férfi [...]. Ő saját személyére nézve az államban, valamint az egyházban a régi formákhoz ragaszkodott [...], mások irányában azonban csupa nyájasság és szeretreméltóság volt s bármennyire buzgólkodott is saját meggyőződése mellett, szintoly türelmes volt a más meggyőződése iránt.*”⁸

4 Orosz István: Albrecht Thaer és a „racionális” mezőgazdaság. Egyetemes történeti tanulmányok 12., Debrecen, 1978. 143–144.

5 Heinrich Ditz: A magyar mezőgazdaság. Pest, 1869. 194.

6 Naponként-való jegyzései az Magyar Ország-Gyűlésnek. Pozony, 1805. 77–78.

7 Korizmic László–Benkő Dániel–Morócz István: Mezei gazdaság könyve. I. kötet. Pest, 1855. 372–378.

8 Falk Miksa: Kor-és jellemrajzok. Budapest, 1903. 208.

Liliennek nem született fiúgyermek. Két lánya közül – ahogy fentebb említettük – Anna Eötvös Ignác felesége lett, míg Antónia unokatestvéréhez, Carl Wilhelm von Lili-enhez ment feleségül, akik a hohenbruggi kastélyban rendezkedtek be. A báró halála után néhány évig idős özvegye, Szapáry Julianna irányította a birtokot, majd 1831. október 28-án bekövetkezett halálát követően Eötvös Ignác lett a haszonbérelő, aki 1841-ben megvásárolta az uradalmat Szapáry Vince gróftól. Már az 1830-as években a legkülönbözőbb természeti csapások súlyosan érintették a gazdaságot és az úrbéres lakosságot egyaránt, mígnem az 1841-ben kibontakozó csődper az uradalom feladására kényszerítették Eötvösöket, akik 1845-ben báró Sina Györgynek adták el az egykor prosperáló birtokot. Bár a Lilienek élete és tevékenysége a Magyar Királyságban nem volt generációkon átívelő, a báró sokoldalú mezőgazdasági tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy Fejér vármegye a racionális birtokgazdálkodás egyik úttörője legyen.

Bödö Krisztián

A selmecebányai akadémia tanárainak sírjai a mai Magyarországon

„A csont ott nyugszik, ahová letették, / Akár otthon van, vagy akár csak vendég. / A léleknek minden határ szabad: / Ott jár a selmeci hegyek alatt.” Egykor Réz Gézának (1865–1936), a bányaműveléstan professzorának eredeti síremlékén állt ez a szép négysoros sírvers, amit a lánya, Kosáryné Réz Lola írt. Réz Géza a tragédiákkal és kihívásokkal terhelt 1918/19-es tanévben volt a főiskola rektora, és mivel selmecebányai születésű volt, különösen nehéz lehetett számára az intézmény kényszerű elköltözése és a felvidéki (Hont vármegyei) város elhagyása. Sírja eredetileg a budapesti Kerepesi úti temetőben állt, ahonnan a sírkert lezárása és részleges felszámolása miatt kellett áthelyezni. 1957 óta a Farkasréti temetőben nyugszik, sírköve már nem az eredeti, így a fenti sírvers sem olvasható, de szövege szerencsére ismert.¹ Mellette nyugszik felesége, Péch Eleonóra, aki az egyik legkiválóbb magyar bányamérnök, Péch Antal lánya volt.

Az 1735-ben alapított selmecebányai akadémia nem sokkal a Sopronba költöztetés előtt, 1904-ben kapta meg a főiskolai rangot. A magyarországi és az európai oktatástörténetben betöltött jelentős szerepe jól ismert, a selmeci tradíciókat ma is több felsőoktatási intézményben ápolják. Az akadémia Selmecebányán eltemetett tanárainak sírjairól már megjelent egy összefoglalás.² Ennek folytatásaként érdemes számba venni, hogy kik azok a tanárok, akik már Selmecebányán is tanítottak, de sírjuk nem ott, hanem a mai Magyarországon, többségüké Budapesten és Sopronban található. Vannak közöttük, akik a meghatározó selmecebányai oktatók közé tartoztak, és vannak, akik csak rövid ideig tevékenykedtek ott, majd pályafutásukat más oktatási intézményben, vagy a bányászat, az erdészet

1 Károly Pál: A Kerepesi-úti temető nagy halottai. Székely Nyomda és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1938. 131.

2 Bartha Dénes–Oroszi Sándor: Selmec, Selmec, sáros Selmec... Vademeccum erdészek számára. Erdészettörténeti közlemények, 4. Országos Erdészeti Egyesület–Erdészeti és Faipari Egyetem, Budapest–Sopron, 1991. 57–66.

más szakterületein folytatták. Kiemelendő, hogy az 1904-től létező selmecbányai rektori tisztség betöltőit kivétel nélkül a mai Magyarországon temették el.³

Budapest és Magyarország legfontosabb temetkezőhelyén, a Kerepesi úti temetőben – mai hivatalos nevén: a Fiumei úti sírkertben – nyugszik Sólcz Vilmos (1833–1901) kohómérnök, akadémiai igazgató és öccse, Sólcz Gyula (1837–1913) erdész, országos főerdőmester. Sólcz Vilmos síremléke különösen érdekes, mivel az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület állíttatta, továbbá mivel ez a temető egyik legszebb szecessziós alkotása. Tervezője Hikisch Rezső építész volt, az imádkozó bányászt ábrázoló dombormű és a bronz arckép alkotója pedig Damkó József szobrászművész. A dombormű a témája miatt is figyelemre méltó, mivel egyike a nagyon kevés korabeli, közterületen elhelyezett munkásábrázolásnak.⁴ Felirata tájékoztat a síremlék felállításának körülményeiről: „Ügyvivő al-

elnöke emlékének tisztelői és barátai adakozásából emelte az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület.”

Érdemes figyelmet szentelni a Sólcz Gyula sírkövén látható két családi címerre is. Az egymás mellett ábrázolt két címer általában házastársi kapcsolatot jelöl, az egyik tehát a Sólcz családé, a másik pedig az ugyanitt nyugvó felesége, Heincz Emma családjáé. Mivel a Sólcz fivérek Szepes vármegyéből származtak, okkal feltételezhető, hogy arról a szepességi családról van szó, amelyik Kempelen Béla összefoglaló művében két helyen is szerepel, azonos nemességszerzési dátummal (1666. május 25.), Scholtz és Soltz néven.⁵ Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy a több formában is leírható családneveknél az egyik fő támpont a síremléken olvasható forma, márpedig az említett két síremléken egyaránt a „Sólcz” névalak szerepel.

A Kerepesi úti temetőben kísérték utolsó útjára Fodor László (1855–1924) matematikust, akire azért is érdemes emlékezni, mert ő volt a főiskola – és így a mai utódintézmények – első rektora, összesen négy tanéven keresztül (1904/06, 1910/12). Eredeti síremléke eltűnt, jeltelen sír-

helyét a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság jelöltette meg névtáblával 2009-ben, e sorok írójának kezdeményezésére, hogy holléte ne menjen feledésbe. Hasonló névtábla jelzi Láng Károly (1877–1938) gépészmérnöknek, a bánya- és kohógéptan professzorának korábban szintén jeltelen sírhelyét. Utóbbi közelében nyugszik ifjabb Litschauer Lajos

**Sólcz Vilmos síremléke
Budapestben, a Kerepesi úti
temetőben (Tóth Vilmos felvétele)**

3 A tanárok névsorának forrása: *Zsámboki László* (szerk.): A selmecbányai akadémia oktatóinak lexikona 1735–1918. [A belső címloldalon: A selmeci bányászati és erdészeti akadémia oktatóinak rövid életrajza és szakirodalmi munkássága 1735–1918.] Egyetemi bibliográfia, 1. A Nehézipari Műszaki Egyetem központi könyvtárának kiadványai, 21. Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc, 1983.

4 *Tóth Vilmos*: Síremlékművészet. A mi Budapestünk. Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala, Budapest, 2006. 33.

5 *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. IX. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1915. 280, 401.

(1858–1937) bányamérnök, a *Bányászati és Kohászati Lapok* szerkesztője, akinek sírhelyére nemcsak tábla, hanem új síremlék is került 2009-ben. Apja, Litschauer Lajos (1815–1885), a bányaműveléstan és a bányaméréstan professzora eredetileg Budán volt eltemetve, előbb a Vízivárosi, majd a Németvölgyi temetőben, ahonnan 1963-ban ide helyezték át a sírját. Az övé a Kerepesi úti temető legrégebbi selmeci vonatkozású síremléke, amelyen neve már alig olvasható, viszont jól látható a név felett a bányászjelkép. A Magyar Tudományos Akadémia tagjává választott egykori selmecebányai tanárok közül ebben a temetőben nyugszik Böckh Hugó (1874–1931) geológus, a Földtani Intézet igazgatója, valamint Finkey József (1889–1941) bányamérnök, aki a budapesti Műegyetem karaként 1934-ben egyetemi rangra emelt soproni intézmény első dékánja lett. Mindketten nemzetközileg ismert szakemberek voltak, előbbi a kőolaj- és földgázkutatás, utóbbi az érc- és szénélőkészítés területén. Megemlítendő még a Selmecebányán csak rövid ideig oktató Hüttl József (1832–1909) bányamérnök és Reichenhaller Kálmán (1852–1919) kémikus sírja is.⁶

A mai Magyarországon belül a legtöbb selmeci vonatkozású síremlék Budán, a Farkasréti temetőben található. A Kerepesi úti temetőből került át ide, annak lezárása és részbeni felszámolása miatt – a bevezetőben említett Réz Géza mellett – még két, rövid ideig Selmecebányán oktató szakember sírja. Egyikük Zorkóczy Samu (1869–1934) kohómérnök, az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület elnöke, akinek eredeti síremléke már nincs meg, neve egy urnafülkén olvasható. A másik György Gusztáv (1864–1919) kohómérnök és kémikus, akit a családi sírboltban, bátyja, az eredetileg is Farkasréten nyugvó György Albert (1862–1941) bányamérnök mellett temettek újra. Megjegyzendő, hogy a síremléken György Gusztáv neve nincs kiírva, bátyjéé pedig 1942-es halálozási évvel olvasható.

A Farkasréti temető legrégebbi selmeci vonatkozású síremléke Wagner Károlynak (1830–1879), a magyar nyelvű erdészeti szakirodalom és szakoktatás egyik megalapítójának, az *Erdészeti Lapok* szerkesztőjének emlékét őrzi. A sír feltehetően a régi budai temetők egyikéből származik, hiszen Wagner halálakor a Farkasréti temető még nem létezett. A legismertebb selmeci tanárok közé tartozik Herrmann Miksa (1868–1944) gépészmérnök, kereskedelemügyi miniszter, aki a rektori tisztséget előbb Selmecebányán (1906/08), majd a budapesti Műegyetemen is betöltötte. Jeltelen sírján 2004-ben állították fel a ma látható sírkövet. A Magyar Tudományos Akadémia tagjává választott egykori selmecebányai oktatók közül öten is a Farkasréti temetőben nyugsznak: Mágocsy-Dietz Sándor (1855–1945) és Tuzson János (1870–1943) botanikusok, a budapesti egyetemi botanikus kert nagynevű igazgatói, valamint Vitális István (1871–1947) geológus, a Magyarhoni Földtani Társulat elnöke, Cotel Ernő (1879–1954) kohómérnök, soproni rektor és Zemplén Géza (1883–1956) kémikus, a szerves kémia professzora. A nemzetközileg elismert hengerléseleméleti kutató és feltaláló, Cotel Ernő urnafülkéjén a lexikoni adattól eltérő, 1878-as születési év olvasható. Szintén eltér a lexikoni adattól Schleicher Aladár (1880–1962) kohómérnök, metallográfus és kohászattörténész sírköve, amelyen 1881-es születési év szerepel, továbbá Ballenegger Róbert (1882–1969) agrogeológus és agrokémikus urnafülkéje, amelyen egyértelműen téves az 1886-os születési év.

A selmecebányai oktatásban is tevékenykedő további kiváló bánya- és kohómérnökök közül a Farkasréti temetőben található Mály Sándor (1849–1929), Schelle Róbert (1851–1925),

6 A Kerepesi úti temető (Fiumei úti sírkert) eddigi legteljesebb bemutatása: *Tóth Vilmos*: „Nemzeti nagylétünk nagy temetője”. A Fiumei úti sírkert és a Salgótarjáni utcai zsidó temető adattára. Nemzeti Örökség Intézete, Budapest, 2018.

Pethe Lajos (1879–1958), Fazék Gyula (1883–1964), Pantó Dezső (1884–1975) és Haidegger Ernő (1888–1945) sírja. Itt nyugszik Kövessi Ferenc (1875–1945) mikrobiológus, növényélet-tani kutató, a selmecebányai növénytani tanszék professzora is, feleségével, Koch Pepivel, aki Koch Antal geológus lánya volt. Az említett farkasréti nyugvóhelyek felett többnyire egyszerű síremlékek állnak, némelyiken bányászjelképpel, a régebbiek közül többen is a legfontosabbnak tartott szakmai cím, a „főbányatanácsos” vagy „főerdőtanácsos” feltüntetésével. A sírok többsége ma már védettséget élvez, ám ez nem jelenti azt, hogy mindegyik jó állapotban van. Az első világháború idején a hadifontosságú fémek termelését és feldolgozását irányító Pethe Lajos sírja a legelhanyagoltabb: hatalmas bozótban csupán egy ideiglenes fakereszt.

A Farkasréti temető a legkeresettebb budapesti temetkezőhelynek számít, emiatt régi síremlékeinek jelentős részét a XX. század második felében felszámolták. Múltunk számos nagy alakjának emlékhelye tűnt el ilyen módon, köztük Vadas Jenő (1857–1922) selmecebányai rektoré (1908/10), aki a Központi Erdészeti Kísérleti Állomás vezetőjeként az erdészeti kísérletügy hazai úttörője volt. A selmeci akadémián működő jeles kohómérnökök között hárman is vannak, akik valaha itt nyugodtak, de már nincs meg a sírjuk: Herrmann Emil Gusztáv (1840–1925), az erőműtan és a szilárdságtan professzora, az imént említett Herrmann Miksa apja, Tavy Károly (1858–1929), a Magyar Királyi Fémjelző és Fémbevéltő Hivatal igazgatója, valamint Gálócsy Árpád (1864–1934), az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület elnöke.⁷

A budapesti Új köztemetőben, vagyis a Rákoskeresztúri temetőben nyugszik Barlai Béla (1870–1921), a vaskohászat professzora, selmecebányai rektor (1912/14), az intézmény Miskolcra költöztetésének egyik első szorgalmazója, valamint Neuschwendtner Ferenc (1871–1930) kohómérnök. A Kerepesi úti temetőből került át ide, annak lezárása után, Schenek István (1830–1909) kémikus, a selmecebányai vegytani tanszék professzora, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, valamint Gebhard Ferenc (1879–1942) kohómérnök síremléke. Budapesten van Arany Dániel (1863–1945) matematikus sírja is, az izraelita Hősök templomának kertjében, ahová Budapest ostromakor a gettó halottainak egy részét temették. Megemlítendő még báró Gerliczy Ferenc (1748–1833) selmeci főkamaragróf és akadémiai igazgató sírja, amely egykor Budán, a teljes egészében felszámolt Vízivárosi temetőben állt.

A selmecebányai tanárok sírjainak másik nagyobb csoportja az intézmény második székvárosának, Sopronnak a temetőiben van. A városban ma is él a felekezeti temetkezés több évszázados tradíciója: a katolikusok két temetője a Szent Mihály-templomnál, míg az evangélikusoké a Balfi úton található. A közvetlenül a templom mellett levő Régi Szent Mihály-temetőben egyetlen olyan sírt találunk, amely selmeci oktató nevét örökíti meg: itt nyugszik Balázs István (1881–1962) kohómérnök, a tüzeléstan és az anyagvizsgálat professzora. A templommal szemben elhelyezkedő Új Szent Mihály-temetőből már több síremlék említhető, elsőként Krippel Móric (1867–1945) erdőmérnöké, erdőhasználati professzoré és Kövesi Antal (1876–1961) gépészmérnöké, a mechanika tanáráé, akik egymást követve, két-két tanéven át voltak selmecebányai rektorok (1914/16, 1916/18). Itt található Boleman Géza (1876–1961) gépészmérnök és elektrotechnikus sírja is, akit már a soproni években választottak meg a főiskola rektorává. Egy sírhelyen nyugszik Bencze Gergely (1854–1925) és veje, Sébor János (1890–1965), mindketten jeles erdészek, előbbi a kémia professzora, utóbbi az önálló hazai geodéziai képzés megalapítója, aki 1918-ban még Selmecebányán kezdte meg

⁷ A Farkasréti temető eddigi legteljesebb bemutatása: *Tóth Vilmos–Zsigmond János*: A Farkasréti temető. I–III. Budapesti Negyed, 40–42. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003.

sok évtizedes tanári pályafutását. Az Új Szent Mihály-temetőben található Csermely István (1862–1928) kohómérnök, Solt Béla (1877–1958) kohómérnök és középítéstani professzor, Walek Károly (1878–1952) bányamérnök és matematikus, valamint Tomasowsky Lajos (1869–1944) kohómérnök és kémikus sírja. Utóbbi a Sopront ért légitámadások egyikének áldozataként vesztette életét. Újraváltás hiányában 1970 körül számolták fel Mihalovits János (1877–1939) jogász és bányamérnök, soproni rektor sírját, aki a selmecebányai akadémia történetének első kutatója volt. Ez utóbbi példa jól mutatja, hogy az újra nem váltott síremlékek felszámolása nemcsak Budapesten, hanem mindegyik hazai városban folyamatosan zajlik, ami többé-kevésbé természetes folyamat, de éppen ezért fontos a helytörténeti kutatás számára a jelentősebb síremlékek rendszeres dokumentálása.

A soproni Evangélikus temetőben nyugszik Fekete Zoltán (1877–1962), az erdőrendezés-tan és az erdőbecslés-tan professzora, soproni rektor, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Sírjával szemben, a temető főútjának másik oldalán áll apósa, Szent-Istvány Gyula (1854–1928) bányamérnök, méréstani professzor és műszertervező síremléke, amelyet fent a család nemesi címere, lent bányászjelkép díszít. Utóbbi nem a szokásos, stilizált és vésett ábrázolás, hanem mives bronzöntvény. Ebben a temetőben nyugszik Róth Gyula (1873–1961) erdőmérnök, határainkon túl is elismert erdőműveléstani szakember, az Erdészeti Kutató Intézetek Nemzetközi Szövetségének elnöke is. Végül megemlítendő Széki János (1879–1952) kohómérnök sírja, amiről már évek óta hiányzik a hatalmas bronzszobor.

Néhány további település is említhető a mai Magyarországról, ahol megtalálható egy-egy selmecebányai oktató sírja. A budapesti Farkasréti temetőből került Zalaegerszegre, a Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum parkjába Papp Simon (1886–1970) geológus urnája, aki a hazai kőolajbányászat megteremtője, a Magyarhoni Földtani Társulat elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia tagja és az ötvenes évek koncepciók pereiben elítélt tudósok egyike volt. Pávai-Vajna Ferenc (1886–1964) geológus és hévízkutató sírja először Mázán, utóbb Szolnokon volt, és onnan került jelenlegi, harmadik helyére, a hajdúszoboszlói Református temetőbe. Salgótarján régi temetőjében nyugszik Jónásch Antal (1850–1945) kohómérnök, Dorogon pedig Tettamanti Jenő (1883–1959) gépészmérnök, bányagéptani szakember, soproni rektor. Jankó Sándor (1866–1923) erdőmérnök, földmérés-tani professzor, soproni rektor nehezen megtalálható sírja a Vas megyei Vönöck temetőjében van. Végül megemlítendő a Sopronhoz közeli Ágfalva temetőjében nyugvó Kelle Artúr (1882–1945) erdőmérnök, erdővédelmi szakember. Az ő neve az 1983-ban megjelent tanárlexikonban nem szerepel, pedig, ahogyan egy másik kötet rámutat, már Selmecebányán is oktatott.⁸

*Szent-Istvány Gyula
síremléke Sopronban,
az Evangélikus temetőben
(Tóth Vilmos felvétele)*

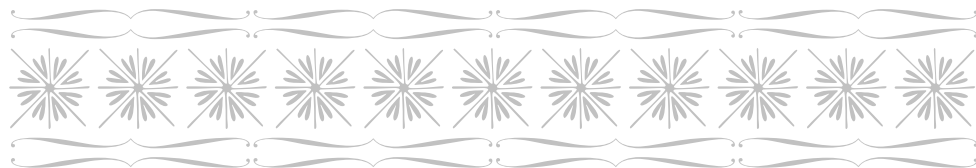
8 Csáky Károly: Híres selmecebányai tanárok. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2003. 95–96.

*Bányászjelkép Szent-István Gyula
soproni síremlékén*
(Tóth Vilmos felvétele)

Az összeállításunkban megemlített, részben ma is ismert, részben már elfeledett személyiségeket és neveket összeköti, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig Selmecebányán tanítottak. „A tudás fája”-nak, amelyet Szász Endre festett meg az egyik utódintézmény, a Miskolci Egyetem díszterme számára, mindannyian „levelei” voltak. Mindannyian maradandót alkottak szakterületükön, és beírták nevüket Európa egyik legrégebbi műszaki felsőoktatási intézménye, a selmecebányai akadémia krónikájába.

Tóth Vilmos

HÍREK

Most vagy soha! – film a márciusi ifjakról. A *Most vagy soha!* című történelmi kalandfilm a márciusi ifjak huszonnégy óráját meséli el, s jól megfér benne egymás mellett az események tényszerű, korhű ábrázolása és egy kitalált, kalandos történet is. A Petőfi-emlékéhez kapcsolódva készül el a nemzeti költőnkhez és az 1848-as eseményekhez méltó, a legapróbb részletekre is nagy hangsúlyt fektető mozgóképes alkotás, amelynek forgatókönyve Sente Vajk, Kis-Szabó Márk és Rákay Philip munkáját dicséri, rendezője pedig Lóth Balázs. A forgatás 2022. áprilisában kezdődött és nyolcvan napig tartott, a filmet 2024 márciusától láthatja majd a közönség.

Kölcsey Ferenc digitalizált kéziratai. Eddig ismeretlen vers is szerepel Kölcsey Ferenc azon digitalizált kéziratai között, amelyeket a *Hymnus* című költemény bicentenáriuma alkalmából tett közzé az Országos Széchényi Könyvtár. Az évfordulóhoz kapcsolódva a könyvtár online felületén jelent meg a költemény a szabadon hozzáférhetővé tett Kölcsey-verskéziratok és az általa és hozzá írott levelek között. Az eddig nem ismert verset Földesi Ferenc, a Kézírártár vezetője azonosította. (MTI)

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezete

Függetlenségi ünnep Pest-Budán 1849-ben

A FŐVÁROS FÖLADÁSA

A téli hadjárat során december 30-án Mórnál Perczel Mór honvéd vezérőrnagy hadteste súlyos vereséget szenvedett a Josip Jelačić horvát bán vezette császári-királyi csapatoktól. A Perczel által felelőtlenül kezdeményezett ütközet komolyan befolyásolta a főváros sorsát is, hiszen hadtestével a Buda előtti állásokba kellett volna vonulnia, hogy itt egyesülve a Görgei Artúr vezérőrnagy által vezetett feldunai hadtesttel, kísérletet tehessenek a császári főerők föltartóztatására, a főváros megvédésére. A móri vereség után erre többé nem volt remény, a főváros védelmét a magyar hadvezetés ezt követően tarthatatlannak ítélte. Az Országgyűlés ezért december 31-én úgy döntött, hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalom átteszi a székhelyét Debrecenbe, s onnan folytatja az ellenállás szervezését. Pest-Buda kiürítése természetesen azt is jelentette, hogy elköltözött innen minden hivatal, és a fegyvergyár is áttette székhelyét Nagyváradra.

Az Országgyűlés Batthyány Lajos gróf javaslatára elhatározta, hogy tesz még egy kísérletet az udvarral való megegyezésre, ezért követséget küldött Windisch-Grätz herceghez, a cs. kir. csapatok főparancsnokához, ő azonban feltétlen megadást követelt, mivel azt hitte, hogy a főváros bevételével megnyerte a háborút.

Az utolsó magyar csapatok január 5-én hagyták el Pestet, és a cs. kir. csapatok még aznap megszállták a várost.¹ Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke már a móri vereség hírének megérkezése előtt számolt azzal, hogy a fővárost esetleg föl kell adni. „Hangolja fel a sereget! Talán győz, de ha nem győz, mentse meg az ármádiát, mert míg seregünk van, hazánk van” – írta Görgeinek.² December 31-én pedig az országgyűlés zárt ülésén így érvelt: „Pestnek elvesztésével az ország nincs elvesztve, sőt Pestet nem kelvén őrzeni, elosztott seregünket egyesíteni lehet, s a Tisza vidékéről visszanyerni, ami el van vesztve.”³

A FŐVÁROS VISSZAVÉTELE

A magyar közvéleményt s a politikai vezetést bár lelkileg megrázta a főváros föladása,⁴ de semmiképp sem mondtak le annak visszaszerzéséről. Erre a sikerekkel teli dicsőséges tavaszi hadjárat után került sor (győzelmek Hatvannál, Tápióbicskénél, Isaszegnél, Vácnál, Nagysallónál és Komáromnál), amikor az ország nagy részét sikerül fől szabadítani a megszállás alól.⁵

1 Lásd minderre *Hermann Róbert*: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2011. 180–192, 200–202.

2 Kossuth levele Görgeihez 1848. december 30-án. Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. Összeállította, szerkesztette és az előszót írta: *Hermann Róbert*. Budapest, 2001. 234.

3 Idézi: 1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története. Szerkesztette: *Hermann Róbert*. Debrecen, é. n. 254.

4 Petőfi Sándor a főváros elesetere írott versében (*Buda várán újra német zászló!*) is az ellenállás folytatására hívta föl a nemzetet, bár a vers első részében haragról, szőgyenről írt. Költeményében sokak lelki vívódását fogalmazta meg.

5 A tavaszi hadjáratra lásd *Hermann*: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. 268–295.

Kossuth azonban nem várta meg, hogy a főváros ismét a magyarok birtokába kerüljön, már április közepén érkezettnek látta az időt arra, hogy válaszoljon az ifjú császár, Ferenc József által kiadott olmtüzi alkotmányra: április 14-én a debreceni református nagytemplomban az országgyűléssel kimondatta Magyarország függetlenségét és a Habsburg-Lotharingiai ház trónfosztását. Április 19-én elrendelte a *Függetlenségi Nyilatkozat* kihirdetését, megmagyarázását, egyben a dokumentumhoz csatolt kísérőlevelében arra utasította a kormánybiztosokat, főispánokat, főkapitányokat és polgármestereket, hogy minden településen ünnepélyes keretek között tegyék ezt meg: „*És egyházi s polgári ünnepet rendelend Ön minél megfelelőbbet minden községben, és minden testületnél is, mely arra alkalmas helyzetben van, hogy a nép lelki állapotja ezzel is emelkedjék.*”⁶

Az április 19-i nagyszallói győztes ütközet után a honvédsereg a fővárost nyugatról is fenyegetni kezdte, ezért a császári csapatok április 22-én harc nélkül földadták Pestet. Április 24-én a cs. kir. hadsereg befejezte Pest kiürítését, és Aulich Lajos vezérőrnagy a II. hadtesttel ugyanezen a napon bevonult a városba. Május 4-én a magyar főszereg körülzárta Buda várát. Görgői megadásra szólította föl Heinrich Hentzi tábornokot, a vár parancsnokát, aki azonban elutasította az ajánlatot, s a következő napokban többször is lövette Pestet, pedig a magyar csapatok onnan nem intéztek támadást a vár ellen. A pesti lakosság nagy része a távoli külvárosokba költözött, és nagyon sokan a Városligetbe menekültek az ágyúzások elől. Irányi Dániel kormánybiztos arról intézkedett, hogy a szabad ég alatt élőknek vásárosbódékat vigyenek ki, hogy legyen födél a fejük fölött.⁷ Végül május 21-én sikerült Görgői főszeregének bevenni Buda várát.⁸ Ekkor, ebből az alkalomból készült Kornis Károly⁹ mellesleg bemutatott kiáltványa.

AZ ÜNNEPSÉG TERVEZÉSE, SZERVEZÉSE

Batta Sámuel, Pest vármegye kormánybiztosa április 27-én elrendelte a megye minden településének a trónfosztás és a függetlenség kimondásának megünnepelését.¹⁰ A megalakuló új

6 Kossuth Lajos Összes Munkái. (a továbbiakban KLÖM) XV. kötet. Sajtó alá rendezte: *Barta István*. Budapest, 1955. 40–42.

7 Pest, 1849. május 10. Irányi Dániel kormánybiztos jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek. In Budavár bevételének emlékezete 1849. Szerkesztette: *Katona Tamás*. Budapest, 1989. 449.

8 1992-től a kormány határozata alapján május 21-én ünnepeljük A Magyar Honvédelem Napját.

9 Kornis Károly jogtudóst a felelős magyar kormány 1848 áprilisában megbízta a büntetőjog előadásával a pesti egyetemen, majd tanárrá nevezték ki. 1849-ben az alvidékre küldték kormánybiztosnak, nyáron köztáplónak nevezték ki az országos rögtönítélő bírósághoz, majd a pesti első folyamodású váltótörvényszékhez helyezték át. Életét bővebben lásd: Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk.: *Kenyeres Ágnes*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 973–974.; *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. VI. kötet. Budapest, 1899. 1046–1050. A köztápló ügyészi állását otthagya és beállt honvédek: Aulich Lajos és Asbóth Lajos tábornokok törzskari tisztje volt. A fegyverletétel után menekülnie kellett. *Vasváry Ödön*: Tótváradi Kornis Károly. In *Vasváry Ödön*: Magyar Amerika. Somogyi Károly Könyvtár, Szeged, 1988. 114–116. A közölt dokumentum bizonyítja, hogy Kornis Károly Pesten tartózkodott Buda visszavételekor, ez kiegészíti az életrajzát. Nincs kizárva, hogy az ünnepségen megjelent, esetleg segített annak megvalósításában is.

10 Az április 27-én Szentmártonkánán kelt levelében előterjeszti, „*míserint a nemzetgyűlés által hazánk és nemzetünk önállása, függetlensége egész Európa és a művelt világ előtt ünnepélyesen kimondatván, méltó, hogy ezen függetlenség kinyilatkoztatása, mely hazánkra új fényt derítő időszakot képez, minden községekben, valamint egyháziilag, úgy polgárilag és megünnepeltessék. Ugyanazért folyó évi május 6-án polgári ünnepély rendeztessék, mely alkalommal minden köz és nyilvános helyekről, az osztrák önkénynek még netalán található jelei: úgymint a kétfejű sasok, sárgafekete zászlók, sat... örökre eltávolítatván, helyükre az ország czimere és a nemzeti háromszínű lobogó tűzessék ki, hogy azok légyenek mutatói a nemzet szabad szellemének s ernyedetlen hős lelkületének.*” A lelkészeket is utasítja, hogy a magyar nemzet függetlenségi ünnepét folyó hó 6-án egyháziilag tartsák meg, és a *Függetlenségi Nyilatkozatot* „*a nép felfogásához képest magyarázzák meg*”. *Iványosi-Szabó Tibor*: A mai Bács-Kiskun megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. Kecskemét, 1988. 423–424.

Örömhír. Budavárát

győzelmes hadseregünk 3 nap és éjjen át szakadatlanul folytatott ostrom következtében, elszánt rohammal mai nap, az az majus hó 21-én reggeli fél 5 óra tájban, a nemzetnek vissza szerzé és ez által a dúló ellenséget az ország szivéből kiirtá. — Éljen a vitéz hadsereg! éljen a független Magyarország!!!

Pesten, Budavár visszavétele ünnepén 1849. majus 21.

Kornis Károly.

Kornis Károly jogtudós Budavár visszavétele alkalmából kiadott kiáltványa
(Országos Széchényi Könyvtár,
Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Kny. 1848/126)

kormány elnöke, Szemere Bertalan is elrendelte az ünnepet,¹¹ a pestiek azonban addig nem akartak ünnepelni, amíg a testvérváros, Buda osztrák kézen van.

A *Nyilatkozatot* Pest város közönsége (a város közgyűlése) előtt április 28-án a megyeházánál olvasták föl ünnepélyes keretek között. Az összegyűlt nagyszámú hallgatóság élénk figyelemmel kísérte annak minden szavát. „*Kitörő öröm sugárzott minden arcon, s midőn a felolvasásnak vége volt, ezerszeres éljen harsant meg a teremben*” – írta a tudósító. Ezután Graefl József¹² emelkedett szólásra. Hálás elismeréssel szólt a magyar kormány „*erélyességéről*”, s indítványozta, hogy a városi tanács alakítson küldöttséget, amely a Debrecenben székelő magyar kormányt tudósítsa arról a határtalan lelkesedésről, amellyel Pest lakossága a szabadságharc iránt „*viseltetik*”, és amely a megye, különösen pedig a város őszinte hódolatát fejezi ki és azt, hogy a hatóságok minden erejüket fel fogják használni Magyarországnak az osztrák zsarnokságtól való teljes „*megszabadítására*”.¹³

Alighogy a honvédek bevették Buda várát, másnap, május 22-én Hajnik Pál rendőrfőnök Szemere Bertalan miniszterelnökhöz írt levelében már fölvetette a függetlenség megünneplésének a tervét. Beszámolt arról, hogy aznap reggel Pest város küldöttsége átment Budára, hogy Görgei előtt tiszteletét tegye, és egyben meghívja őt a május 27-ére tervezett függetlenségi ünnepségre. Görgei azonban sajnálatát fejezte ki, amiért a meghívást nem tudja elfogadni, „*miután seregével holnapután felfelé indul*”. Hajnik azt is megemlítette, hogy a tervezett függetlenségi ünnep előtt rekviemet tartanak Pesten a május 21-ei ostromban elesett katonákért. Ezt követően részletezte az ünnepnap tervezetét: „*Vasárnap nagy Te Deum, s utána a függetlenségi ünnepélynek megnyitása, szabad színház, koncert, ökörsütés, hordókból folyó bor, este kivilágítás, délben pedig nagyszerű lakoma a Múzeumban 300 személyre, melynek költségeit azonban egyedül a Pest városi képviselők viendik.*” Tervbe vették azt is, hogy ugyanezen a napon egy alapítványt hoznak létre május 21-e emlékének megörökítésére. A lakomára „*minden sorsú s osztályúak*”-at meg kívántak hívni, a szegény napszámost és „*közhonvédet*” is, „*a legtávolabbról is kompromittáltak*” azonban nem kapnak meghívást. Kifejtette azt is, hogy mivel a Kúria tevékenysége föl volt függesztve, ennek tagjai közül egy sem lesz hivatalos az ebédre. Úgy tervezték, hogy a vendégek kétharmad részét a katonaság fogja képezni. Hogy milyen nagyszabású ünnepet terveztek, azt abból láthatjuk, hogy még Kossuth megjelenésére is számítottak: „*Nagy öröme és vigasztalására szolgálna Pest városa összes lakosságának, ha a vasárnapi ünnepélyre Kossuth kormányzó s Szemere miniszterelnök urak, vagy ha másképp nem, csak egyik is e tisztelt férfiak közül bennünket személyes jelenlétükkel szerencsétlenül kegyeskednének.*”¹⁴

Kossuth és Szemere nem tudtak ugyan személyesen megjelenni az ünnepségen, ez azonban nem jelenti azt, hogy nem tartották fontosnak, hiszen ők rendelték el azt. Kossuth nagyon örült Buda bevételének. „*Zúduljanak meg a harangok országszerte, hirdessék a magyar szabadság fegyvereinek győzelmét országszerte. Adassék hála Istennek és dicsőség a magyar hadseregnek, melyet hős tettei a világ legrettenthetetlenebb seregévé avattak fel*”

11 Szemere Bertalan körrendeletben utasította a kormánybiztosokat május 4-én, hogy a *Függetlenségi Nyilatkozatot* ünnepélyesen hirdessék ki és a megyék hódolati nyilatkozatát küldjék be. Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár. Szerkesztette: *Hermann Róbert-Pelyach István*. Budapest, 1990. 475–476.

12 Szolnok képviselője a népképviselőti országgyűlésben, Kossuth feltétlen híve. Pest fölszabadulása után, mivel Ságody Sándor alpolgármester visszavonult, Rottenbiller Lipót polgármester pedig megbetegedett, ezért két hónapig Graefl elnökölt a tanácsülésen. Életére lásd: *A. Varga László*: Graefl József. In *Az 1848–1849. évi első népképviselőti országgyűlés történeti almanachja*. Szerkesztette: *Pálmány Béla*. Budapest, 2002. 322–324.

13 Közlöny 1849. május 8. 99. sz. 367.

14 Pest, 1849. május 22. Hajnik Pál rendőrfőnök jelentése Szemere Bertalan miniszterelnöknek. Budavár bevételének emlékezete 528–529.

– írta május 22-én.¹⁵ Ugyancsak május 22-én sürgette Szemerét a Budapestre utazó országgyűlési küldöttség tagjainak kijelölésére, akik majd átadják a kormány és Kossuth üdvözlését Görgeinek és a hadseregnek, és értesítik a fővezért altábornagyi kinevezéséről, valamint a *Magyar Katonai Érdemrend első osztályával* való kitüntetéséről.¹⁶ Kossuth már ezekben a napokban tervezte és szervezte, hogy a Szemere-kormány az Országgyűléssel együtt mihamarabb visszaköltözzön a fővárosba. Így ír erről Irányi Dánielnek május 23-án: „Kevés napok múlva a kormány székhelye a fővárosba visszatéttetik, s én ájtatos előérzettel nézek elébe a közel pillanatnak, midőn szabad hazánk szabad fővárosának földén, az isteni gondviselésnek hálát adva – leborulhatok. Éljen a haza! éljenek a fővárosnak lelkes lakosai!”¹⁷

Pest város hatósága május 24-én a következő plakátot bocsátotta ki: „A nemzetgyűlés által április 14-kén kimondott honunk függetlenségét tárgyazo nyilatkozat, és Budavár dicsőséges visszafoglalásának megülésére a városi hatóság folyó hó 27-re nagy népünnepet rendezend. Az ünnep részleteiről falragaszok által fog a közönség értesítettetni.” A határozat szerint a belvárosi főplébánia szentegyházban délelőtti 10 órakor ünnepélyes „Téged isten dicsérünk” nagymisért tartanak, amelyet alkalmi szónoklat egészít ki. Az istentiszteleteket és szentmiséket a kitűzött napon valamennyi vallásfelekezet templomában meg kell tartani.¹⁸

A Pesten megalakult „ünnepélyt rendező választmány” május 25-én tette közzé a 27-ére tervezett népünnepély részleteit. Ezek szerint:

- A Városligetben 3 és 6 órakor előadás a színpályán.
- A színpályán melletti korcsmában egy énekes társaság.
- Szomszédságában tánczene.
- A nagy korcsmánál Morelly zenekara.
- A kis korcsmánál hárfások.
- A liget hátulso részében magyar és német tánc. A tánchelyek mindegyikén egy-egy csapszék.
- A tűzijáték téren felváltva balettmutatványok, négyes-énekesek, humoros felolvasás és alakjátékok.
- A csuszhegynél költőtanácsok és gimnasztikai előadások.
- A lóvásár téren több ökröt sütnék és bort osztanak („közzsákmányra” bocsátanak). Az e téren nyitandó két tánchely mindegyikén külön zenekar játszik. Fölállítanak ezen kívül két mászófat; végül további mulatságul marionett-játszók és több „kintornák”.
- Este a Nemzeti Színházban az alkalomhoz illő előadás lesz. Erről, valamint a színpályai előadásokról is külön színpályák fognak megjelenni. A bemenet a színházakba díjtalan; a belépőjegyeket a lövöldében és a külvárosi bíróságoknál fogják kiosztani.¹⁹

15 Kossuth hivatalos közleménye Budavár bevételéről. Debrecen, 1849. május 22. KLÖM XV. köt. 375. Az ország több településén ünnepelték Buda fölszabadulását. Szegedre például május 22-én érkezett meg Buda bevételének örömhíre, amelyet a Pannonia gőzös vitt. A város esti kivilágítással ünnepelt, és a Tisza közepén a „transparent”-tel díszített Szolnok gőzsről tűzijátékkal üdvözölték a győzelmet. A Budavár ostrománál megsebesült katonák segítésére 24-ére táncvigalmat szerveztek. Szegedi Hírlap 1849. május 26. 8. sz. címlap.

16 KLÖM XV. köt.

17 Lásd Uo. 380.

18 Pesti Hírlap 1849. 299. sz. címlap. A plakáton még: „A városi hatóság határozata szerint a Budavár ostroma alatt elvázott vitézekért 26-án reggel 10 órakor a belvárosi főplébánia szentegyházban engesztelő gyászmise lesz.”

19 Pesti Hírlap 1849. május 27. 300. sz. 92.

FÜGGETLENSÉGI ÜNNEPSÉG PEST-BUDÁN

Mi valósult meg a tervezetből? Ábrányi Emil miniszteri titkár május 28-án Kossuthhoz írt levelében a következőképpen számolt be az ünnepségről: „A f. hó 27-én tartott pesti nagy ünnepély sok csínnal és nagy lelkesedéssel folyt le. Csak Görgey tábornok távolléte zavarta meg kevésbé a kedélyeket, mert nem tudván sokan, hogy a kitüntetések el nem fogadása miatt nincs jelen, azt vélték, sietve a felső táborba kell vala mennie.”

Dél előtt 10 órakor a városháza előtt egy emelvényen Kazinczy Gábor országgyűlési képviselő²⁰ mint a küldöttség tagja a katonaság előtt a vitéz hadsereget dicsérve átadta nekik az országgyűlés üdvözlését. Görgei tábornok utasítására csak a 47. zászlóaljat említette meg, de vitézségben és jutalomra érdemesnek találta a hadseregnek minden közlegényét.²¹ Jelen voltak Nagysándor József honvéd vezérőrnagy, aki egyszerű vászonöltözetében, betyárkalapjával és sugár fehér tollával igen „festőileg” nézett ki. Ott volt még az „oroszlánbátorságú Földváry”,²² akit a közönség nagy részvétellel és bámulattal nézett, és több ezredes és alezredes is megjelent.

Innen a Duna-parti egyházba vonultak át, ahol Szabó Imre egyházi szónoklatát hallgatták, aki nyíltan beszélt a dinasztia gazságairól, és az orosz „berontás” ellen buzdított. A mise végén elmondtak egy, a *Közlönyben* már megjelent könyörgést.

A múzeumi lakomán sok közhonvéd is ült az asztalnál, akik „derült kedéllyel tósztíroztak” a haza függetlenségéért. Benn a teremben Nagysándor tábornok elnökölt. Hivatalos volt az éppen délben a fővárosba érkezett Klapka tábornok is, de nem ment el az ünnepi lakomára.²³

Ebéd közben Graeff József emelte poharát a „szuverén” nép egészségéért és kitartásáért, majd az Országgyűlésért, a hadseregért, végül a kormányzóelnök egészségéért. Kazinczy Gábor Görgei Artúrért és a magyar szabadság mártírjaiért, Irányi Dániel pedig az osztrák dinasztia vesztéért és a magyar köztársaság mielőbbi eljöveteleért emelt poharat.

A több száz honvéd ebéd után estig mulatott. Csak egy kellemetlen incidens zavarta meg az ünnep kellemes hangulatát: Obonyai tudós orvos már régebben összeszólalkozott Stojanich őrnaggyal, a pesti kórházak főfelügyelőjével. Ez utóbbit többek előtt hevesességében gaznak nevezte. E történetet most az egyik asztalnál ülő őrnagy fölhozta, és megfenyegette Obonyait, hogy ha nem ad elégtételt tisztársának, akkor becsületre tanítja. A kínos helyzetet az orvos távozása oldotta meg.

20 A népképviselői országgyűlésre a sátoraljaújhelyi választókerületből jutott be. 1849. május 23-án a képviselőcsoport az ő vezetésével indult a budai táborba, a tavaszi hadjárat győzteseinek köszöntésére, és Görgei altábornagyi előléptetésének és a *Magyar Katonai Érdemrend I. osztályának* átadására. Életét lásd: *Högye István: Kazinczy Gábor*. In *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. 430–434.

21 Csanádi Sámuel azt írja cikkében, hogy Görgei azért nem fogadta el a kitüntetést, mert szerinte „hol az egyenlőséget kimondták, ott legyen tényleg is egyenlőség”. *Csanádi Sámuel: Kazinczy Gábor egy beszéde*. Fővárosi Lapok 1885. május 21. 118. sz. 767. Csanádi Sámuel ügyvédjelölt Kazinczy Gábor irodalmi hagyatékát kutatta, életrajzához gyűjtötte az adatokat, de munkája bevégetlen maradt. Életét lásd: *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái*. II. köt. Budapest, 1893. 157.

22 Földváry Károly, a 3. (szegedi) honvédszászlóalj parancsnoka, aki a tavaszi hadjáratban több alkalommal is kitüntette magát. Életére lásd *Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2000. 338–339.

23 Klapka György vezérőrnagyot a komáromi vár parancsnokává nevezték ki, és épp úton volt Debrecenből Komáromba, hogy átvegye a parancsnokságot.

A város több pontján ünnepeltek, a nagy nap „fölszentelésére”. Ábrányi azzal zárta a levet, hogy a nagy ünnepség sehol nem fajult kicsapongásba, és a nép minden pohár italnál éltette a magyart és átkozta a németet, amin a dinasztíát értette.²⁴

A *Pesti Hírlap* így számolt be az ünnepről: „Pest, május 27-kén. Kettős ünnep volt, a nép és az egyház ünnepe. Ezredek előtt ez nap kente fel isten apostolait, hogy hirdessék tanát, a szív és ész religióját.”²⁵ A folytatásban kiemeli, hogy több ezer év után e napot választotta ki a nép örömnappal, hogy elűzte zsarnokait, akik „a szív és ész szabadságát fogva tárták”. Az ünnep megható volt: „Mosolyga minden arc, minden szem örömet sugárza. Borúi az aggodalomnak, felhöi a bánatnak minden arcról eltűntek, mintha érezte volna a nép, hogy egy szebb boldogabb jövő küszöbén áll. Mintha érezte volna a nép, hogy eggyéolvadása áldomását issza meg, s áldást imádkozik istenétől tökéletes felszabadulására.” A déli múzeumi ebédéről csupán annyit jegyzett fel, hogy tábornokaink, és a tisztii kar nagy része ott volt. A délutáni népi mulatságot viszont nagy részletességgel mutatta be: „Zenészek, hárfások, táncosok, balett mutatványok, énekesek, alakjátékosok, bűvészek, kötéltáncosok gymnasticai előadások sat. sat., voltak a város liget különböző zugaiban elrendezve. A lóvásártéren ökröket sütöttek s bort folytattak közzsákmányra. A Nemzeti Színházban s színpadon ingyen előadások rendezettek. S minden helyre jutott nép, minden hely zsúfolva volt, nem kíváncsiak, nem látni kívánók, hanem maga a nép tölté azt meg. És a nép roppant jó kedvében s a közé vegyült katonaság öröm nyilvánításában valami magasztos látvány volt.” Tósztok váltották fel egymást, éljeneztek a hősöket s ez az éljenzés szívből fakadó volt: „Kifolyása volt a szeretetnek.” Minden elmondott tósztt, minden kiürített pohár szorosabbá fűzte a láncot az ünneplő katonák és civilek közt. „Látta a nép, hogy nagyszerű események előestéjén áll, hogy Európa democratiája, melynek az absolutismus végerőlködéssel fejét akarja szegni, tőle várja megmentését. Látta a nép, hogy Európa rá néz, hogy mint hajdan bástyája volt kelet ellen a kereszténységnek, legyen most bástyája észak ellen a zsarnokságnak. S a nép áldomásai fogadás valának, hogy e hivatását betöltendi” – zárja írását a névtelen tudósító.²⁶

Az *Alföldi Hírlap* tudósítója azt emelte ki, hogy május 27-én kettős ünnepet ültek, mert a *Függetlenségi Nyilatkozat* mellett Budavár visszavételét is ünnepelték. Viszont ha figyelembe vesszük, hogy ez a nap egy vasárnap volt, sőt, pünkösöd vasárnapja, akkor több ok is volt az ünneplésre. A szokásos istentiszteletek után minden egyházban alkalmi szónoklatokban beszéltek a kettős ünnep „nyereményeiről”. A Szabadság téren, amely e napon nyerte vissza nevét, amitől a „bitor uralom” megfosztotta, szintén szónokoltak a népek. Hogy milyen beszédek hangzottak el, arról nem tesz említést a cikkíró, mert a nagy tömegetől nem látta és nem hallotta a szónokokat. Délben a Múzeum nagytermében a város és a tábor „notabilitásait” vendégtelték meg, de erről sem ír részleteket. Délután a lóvásáron három nagy ökröt sütöttek „közprédájára az üvöltő népnek”, amely öt állványról „nyakalta” a bort a nemzetire festett tízakósokból: „Honvédeink vitézül forgatták itt a kancsókat.” Népi játékot játszottak, aminek során két hosszú szálfárról kendők lobogtak a kúszókra, s mivel nem mindenkinek sikerült a gyakorlat, ezen általában jót nevettek. Máshol táncoltak, keringőztek, vagy a paprikajancsi bohóságain nevetgéltek. A Városligetben a hatóság által rendezett „Tomola-féle”²⁷ népiünnep volt, s ezen a lakosság tekintélyes része jelent meg. Este a Nemzeti

24 Pest, 1849. május 28. Ábrányi Emil miniszteri titkár jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek. In Budavár bevételének emlékezete 543–544.

25 A cikkíró itt valószínűleg arra utalt, hogy május 27-én nemcsak a függetlenséget ünnepelték, de e napon volt 1849-ben Pünkösöd vasárnapja is.

26 *Pesti Hírlap* 1849. 301. sz. (május 30.) 94.

27 Talán elírásról lehet szó, és a tombolajátékra utal a szerző.

Színházban volt ének, szavalat, zene és tánc. A Lánchídon e napon ingyen lehetett átkelni. Éjjelre minden csöndes lett, mert eleredt az eső.²⁸ A leírtakból jól látható, hogy Ábrányi az ünnep hivatalos részéről számolt be, hiszen annak volt tanúja, míg a cikkírók a nép mulatozását mutatják be részletesebben, hiszen annak voltak tanúi.

EGYHÁZI SZÓNOKLATOK AZ ÜNNEPEN

A politikusok mellett egyházi személyek is megszólaltak, hiszen Kossuth egyházi ünnepet is elrendelt a *Nyilatkozat* kísérőlevelében, és a megyei, városi hatóságok ehhez tartották magukat. Róluk viszont sajnos kevés említés történik a beszámolóokban. Főtebb szóba került Szabó Imre, akit 1850-ben a szabadságharc alatti magatartása miatt a Veszprém megyei felsőiskolai plébániára helyeztek.²⁹

Sámuel Alajos Pesten, május 27-én ünnepi misét tartott a függetlenség kikiáltása alkalmából, és a *Nyilatkozatot*, illetve Horváth Mihály csanádi püspök, vallás- és közoktatásügyi miniszter oroszok elleni keresztes háborúra való fölhívását is fölolvasta. Tudomásunk van még Simon Ferenc tábori lelkészről, aki a Budavár visszavételére, illetve az ostrom során elhunytakért tartott ünnepi misén prédikált, igaz nem a függetlenségi ünnepen, május 27-én, hanem a május 22-én megtartott gyászszertartáson.³⁰ Einhorn Ignác izraelita lelkész szónoklata viszont, amely nyomtatásban is megjelent, szerencsére napjainkig megmaradt.³¹ Beszédét a következőképpen foglalhatjuk össze. Két dolgot ünnepeltek e napon: egyrészt Izrael történetének egyik legnevezetesebb napját, azt, amikor őseik a Sinai hegyen megkapták a tízparancsolatot, másrészt a természet újjászületését. Mindannyian megtapasztalták, hogy a mennyei atya átadta gyermekeinek a népüdv és az emberi boldogság tízparancsolatát. A „*természettavas*” mulandó, de a most felviruló „*néptavas*” örökzöld. Az isteni jelentés magyából sarjadt fel a „*népüdv*”. Jelentősége a régebbi és az újabb isteni megjelenések: az ember eredendően gyarló, mert húsból és vérből van. Egyiptomból is ezért kellett őseiknek kivándorolni, mert az egyiptomiak nem ismerték az „*egyistent*”, hanem az ég csillagait és a „*föld szörnyeit*” imádták. Néhány „*elvetemült*” önvéreiket „*rabigába*” döntötte és e „*pokol fajzatai*” gögösen mondták, hogy ők uralkodóknak születtek, a többi együgyű pedig ezt elfogadta és szolgaként éltek. Einhorn szerint ez égbekiáltó igazságtalanság. De az új „*szellem*” szerinte egész Európát „*átszikkrazza*”, fölemelve az elnyomottat, földhöz sújtva az elnyomót. A népek szolgaságuk gyalázatát kényuraik vérével mossák le. Kijelenti, hogy mindez a mindenható munkája. Soha és sehol az Isten szava és ereje oly világosan nem nyilatkozott, mint Magyarország szabadságharcában. „*Nem akarom e helyet szentségteleníteni, azon gyalázatos, vérrel fertőztetett eszközök előszámlálásával, melyekkel szabadságunkat, és nemzeti létünket elnyomni akarák. Hiszen önök annyit szenvedtek, hogy sükségtelen lángra lobbantani a szívükben élő zsarnokgyűlölet szikráját.*” Ezután elmondja, hogy a két ikerváros és Magyarország nagyobb része magyar kézben van

28 Alföldi Hírlap 1849. 55. sz. (május 31.) 168.

29 A pesti egyetem hitszónoka, később szombathelyi püspök. Életét lásd bővebben: *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. XIII. köt. Budapest, 1909. 197–201.

30 *Zakar Péter*: „Hazám sorsa az én sorsom”. Az Esztergomi Érsekség 1848/49-ben. Szeged, 2003. 49, 114, 112.

31 A pesti izraelita reformközösség 1848 őszén Einhorn Ignácot (Horn Ede) választotta lelkészéül. A pesti izraelita reformtársulat, egy reformot akaró irányzat az izraelita valláson belül, amely német területről ered. A szabadságharc leverésével megszűnt Magyarországon, és a reformtörekvések képviselője a későbbi neológia lett. Erről bővebben lásd: *Miskolczy Ambrus*: Horn Ede (1825–1875.). A magyar–zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007; *Zakar Péter*: Egy patrióta zsidó hitvallása 1850-ből. *Einhorn Ignác*: A forradalom és a zsidók Magyarországon. Aetas 2001. 2. sz. 235–246.

már. A zsarnokságot a télhez, a szabadságot a tavaszhoz hasonlította. E népek tavaszában „sarjadzik az emberszeretet magva és kifejlődnek az isteni virágok: Szabadság, egyenlőség, s testvériség”. Honunk mentője (itt Kossuthra utal) indítványára április 14-én az „átokterhelt” királyi családot száműzte és kinyilatkoztatta a köztársaságot.³² Ez az isteni gondviselés nyilatkozata.³³

A beszámolókból és szónoklatokból kitűnik, hogy valóban tartalmas és emelkedett hangú ünnepséget tartottak 1849 májusában, amely méltó volt mind a függetlenség kikiáltásának, mind Budavár bevételének megünnepeléséhez. Kossuth június 3-án búcsúzik Debrecen város lakosságától és június 5-én a kormánnyal bevonul Pestre. A *Közlöny* beszámolója szerint délután 6 óra körül érkeztek meg, az indóháznál és a Váci úton nagy tömeg eljenezve fogadta őket. Jelen voltak a honvédek, helyi nemzetőrök, ágyúk durrogtak és este a testvérvárost kivilágították.³⁴

Erdélyi Mónika Villő

Honvédsorsok üzenete

Bíró Sándor emlékezete

A székely hősök emlékére.

A sepsiszentgyörgyi *Háromszék* című napilap így indítja *Emlékkopja Bíró Sándor forradalmárnak* című cikkét 2020. március 17-én: „Mint sok más településen, március 15-én Rétyen is pár perces istentiszteleten emlékeztek a negyvennyolcas hősökre. Tiszteletes Deák Botond református lelképásztor a Templomdombon áldotta meg néhai Bíró Sándor egykori negyvennyolcas rétyi kálvinista lelkész emlékkopjáját. Bíró Sándor 1838. január elsején foglalta el lelkészi állását Rétyen, és 1849. május 26-ig szolgált, amikor mint írta: »a pályámról ünnepélyesen leléptem, mert a hazának megvédéséhez katona kell!«”

Nagy Sándor volt tüzér főhadnagy, hídvégi református lelkész 1896-ban kiadott könyvében így írt a *Rövid élet és jellemrajzok* című fejezetben: „Bíró Sándor udvarhelyszéki törzsökös székely, ekkor 1848-ban mintegy 32 éves, Udvarhelyszéken kezdte és végezte tanulmányait, majd fél évig ékes-szólást tanított, és 22 éves korában Háromszéken a rétyi ev. ref. egyházban hitszónokká lett. E pályán 11 év alatt nagy szorgalommal működött. Bíró Sándor született Udvarhelyszékben

Bíró Sándor (Nagy Sándor
1896. oldalszámzás nélkül)

32 Ez félreértés, hiszen Kossuth a trónfosztással nem nyilatkoztatta ki a köztársaságot.

33 Kettős ünnep. Egyházi beszéd, melyet a heti ünnepkor (1849. tavaszutó 27.) honunk függetlensége megünnepelésére, a pesti izraelit. Reformtársulat templomában tartott Einhorn Ignác, lelkész. Pesten, 1849. Nyomatott Kozma Vazulnál.

34 *Közlöny* 1849. 124. sz. (június 6.) 468.

Felső Boldogasszonyfalván szabad székely módos családból. Tanulását Székelyudvarhelyen végezte, a honnan a nevezett papi állomásra hivatott el, s itt találta az 1848-iki nagy idő. Erős fizikuma, heves vérmérséklete s népszónoki tehetsége kiváló szereplésre hívta fel, s főleg a felszabadult jobbágyságra gyakorolt nagy befolyást, azokból Székely István földbirtokos barátjával önkéntes csapatot alkotván. Az önvédelmi küzdelem tényleges harccá fejlődvén, levetette palástját, fegyverrel cserélvén fel azt, s mint nemzetőr-százados küzdött, a mellett megindította és szerkesztette a „Hadi-Lap”-ot a csíksomlyói zárda nyomdájában.”

1818-ban született Felsőboldogasszonyfalván (Felsőboldogfalván), illetve valószínűleg az akkor ehhez tartozó Otfalván.

Szüleiről, testvéreiről nem sokat tudunk, de annyit elmond származásáról, hogy „adózó, harisnyás szülöktől” származik. Népét, a székelységet mindvégig tisztelte, szerette, 1853-ban ezt írta feljegyzéseiben: „A székely becsületes, vallásos, tagadását, tagadásait »ugyan«-nal erősíti, legszebb esküje a »bizony!« Ha bizony-t mond, higgy neki, mert igazat mondott. Ő úgy hiszi, a bizony Isten szava.”

Tanulmányait Udvarhelyen fejezte be, majd 1837-ben fél évig tanította az alsóbb osztályos társait. Külföldi egyetemi tanulmányainak anyagi háttérét szülei nem tudták biztosítani, dominocus reverendus, „itthon tanult” pap lett. Plebejus pap maradt mindvégig, a nép lelki gondozója, tanítója. Rendszeresen írogatott a protestáns iskolai lapokba, irodalom iránt érdeklődő lelkész volt, helytörténeti cikkeket közölt, olvasta a *Brassai Magyar Újságot*. Látva az alkohol romboló hatását, nagyszabású prédikációsorozatban ostorozta a pálinkaivást, ezeket a prédikációkat ki is adatta a Bartha Andrással közösen írt munkájában.

1848. április 11–12-jén Sepsiszentgyörgyön kibővített tanácsülés vette kezdetét, amely több ezres népgyűléssé duzzadt, Bíró Sándor is lelkesen követte az eseményeket. Június 4-én levelet írt Batthyány miniszterelnöknek, beszámolt arról, hogy május 28-án Rétyen 160 volt úrbéres és három katona vonul be saját nemzeti lobogója alatt a székely nemzetörségbe. „Réty község népe lelkesedése gyorsan elterjedt Háromszéken, úgymond már ma zászló leng s dobot vernek a körülöttük levő falvak is. A toborzás neve ezen túl nem Verbunk, mert ezt a magyar nép többé nem akarja, legyen Lelkes honvédő székelyek gyülekezete a toborzás helye. Az úrbéri viszonyok és a robot szüntessenek meg, a fegyvert fogó székely szemében a fegyverviselés és a robot nem fér össze” – jelenti Bíró Sándor a miniszterelnöknek Pestre.

Május 28-án Sepsiszentgyörgyre érkezett Klapka György és Gál Sándor, akiket Batthyány miniszterelnök küldött a székely önkéntes alakulatok szervezésének támogatására. A miniszterelnök megbízásából Marosvásárhelyen, Székelykeresztúron, Háromszéken és Csíkszéken „tűzhelyeiken keressék fel a székelyeket, a vérhűség és a rokonszenv útján”, hogy igyekezzenek segíteni szorongatott helyzetükben magyarországi testvéreiken. A találkozáson Bíró Sándor felvetette, hogy a főkirálybíró késedelmeskedése miatt még nem történt meg a határőrök nemzetörséggé minősítése. Gál Sándor Székelykeresztúron a falu lakói előtt beszédet mondott. Kiosztotta magyar nyelvű vezényleti kézikönyvét, biztatva az ifúságot a sereghez való csatlakozásra. Kézdivásárhely ujjongva fogadta őket, a frissen alakult nemzetörség hallgatta végig a miniszterelnök felhívását. Nem csak bevonult határőrök, de mások is „magukat aláírva kötelezték” a magyarok szabadságharcában részt venni. Ugyanilyen lelkesedés volt jellemző Háromszék többi településén is. Klapka nem sokat tudott a székelyekről, múltjukról, hajdani jogaikról, de mindent megértett: „... has-sunk oly irányban, hogy a székelység sorsának javulása iránt legyen reménnyel, mit bizonyára ki is vív. legfőbb polgári kötelessége a honvédelem, az dicsősége, ebben áll magyar állami helyzetének fontossága”.

A május 29-ére összehívott kolozsvári országgyűlésen a küldöttek kinyilvánították, hogy akarják az uniót. Mindenütt nemzeti zászlók, kokárdák, nemzeti színek a régi gyűlölt fekete-sárga császári színek helyett. A küldöttek egyhangúan elfogadták az „örökfelszabadítás”-t is, a székelység meg várta, hogy a kötelező katonáskodás alól is feloldattassék, ugyanis a csíkszeredai General Commando titkos terve az volt, hogy a székely határőröket a szabadságharctól visszatartsa.

A román értelmiség egy része a magyar alkotmány adta szabadsággal és jogokkal nem volt megelégedve, az uniót, Erdély önállóságát nem fogadták el, de abban a románság mint negyedik nemzet elismertségét követelték. Papjaik lázították híveiket, Bécsből biztatások érkeztek, a szász és román közös cél volt a magyar alkotmány megbuktatása, az áprilisi törvények visszavonása. A balázsfalvi román népgyűlésről, 1848. május 15-ről fenyegető hírek érkeztek. A román és szász falvak mindenről értesülve várták a vezetőik parancsait. Erdélyben polgárháborús hangulat volt, a magyar–román–szász ellentétek miatt a közbiztonság került veszélybe. Erdélyben megkezdtek a Kossuth-huszárezred toborzását. 1848. október 16-án az agyagfalvi nemzetgyűlés mintegy 50–60 ezer gyalog- és huszárezred katonája megszavazta a hadba lépés kötelezettségét 19 évtől 40 évesig minden férfi számára. *„A különféle népcsoportok, az ezredenként tarkálló nemzeti lobogók, a dobok zöreje, a trombiták harsogása, a fegyveres gyalog- és huszárbandák zenéje, nemzetörszadzadok tisztjeinek vezényszava...”* – emlékezik később e hatalmas freskó felidézésével Bíró Sándor.

A nemzetörség felállítását már 1848. április 11–12-én elhatározták Sepsiszentgyörgyön a székgyűlésen, utána megkezdtek a lajstromba szedést. A falvakban szervezőbizottmányok alakultak, Rétyen a helybeli református lelkész, Bíró Sándor hatékony akciója után 160 fős nemzetörség jött létre, magát Bíró tiszteletest főhadnagynak nevezték ki.

Az 1848 decemberében a nemzetörségbe a székekből bevonult székelyeket 10 ezerre becsülték. A sereg igazi lelke Gábor Áron, Gál Sándor, Gál Dániel, Bíró Sándor, Berde Mózes és mások voltak, mögöttük álltak a vérüket nem kímélő, szülőföldjüket, otthonukat védő névtelen hősök.

1848. november 11-én Sepsiszentgyörgyön, a vármegyeház nagytermében ülésezett a honvédelmi bizottmány, ott hangzott el a biztató ígéret az ágyúgyártásra Gábor Áron részéről. A gyűlés a kormánybiztosokkal egyetértve elrendelte, hogy Gábor Áron *„az ágyú- és golyóöntést kezdje meg”*, gyűjtsék össze az ércet, hamuzsírfozó üstöket, hasadt harangokat, golyóbisnak az ónneműeket, óranehezékeket. A hadparancsnokság és a kormánybiztosok gondoskodjanak mindenről. *„Sepsi-Szentgyörgy minden pénzét hadi költségekre ajánlotta fel, s a kovácsok és kerekések díj nélkül a kormánybiztos köszönetére felszerelték mindennel az ágyúkat. Háromszék fő ereje Gábor Áron, Kézdi-Vásárhely és Sepsi-Szentgyörgy”* – írta Jakab Elek.

Debrecenben Kossuth a jó hírre az önálló székely tüzérség főparancsnokává nevezte ki Berde Mózeset, ő volt az egyedüli kormánybiztos, aki a legveszélyesebb helyzetekben biztosan állt a lábán, hivatását teljesítve szervezte a védelmi fegyverkezést és felkelést. *„1848 decemberére csak egy kis el nem vesztett pontja volt még a szétmarcangolt országnak, hol az ezer éves magyar alkotmány még állott, és alatta a nép eddigi szabadságát élvezte, ez Háromszék volt, s benne a 110 ezer lélek.”* – olvassuk Jakab Elek művében. A löpörgyártás, az ágyúöntés ígérete, majd sikere bizodalommal öntötte el a háromszéki népet, a huszárok pedig ott álltak a szék határainál s védték az ősi földet. Báró Puchner felhívására, hogy engedelmeskedjenek a fővezérségnek, azt válaszolták, hogy ők Háromszék földjére be nem engednek ellenséget.

Decemberben kísérletet tettek Csíkszék bevonására is, a Kis Comitéből 120 gyalogos, 18 huszár és 1 ágyú kíséretében elindult Kézdivásárhelyről, hogy Csík- és Gyergyószékét a császáriak ellen fordítsa.

„Ha birtoka van a népnek, csak akkor lehet őket igazán fellelkesíteni, hona és birtoka védelmében.” – írta Bíró Sándor Kossuthnak 1848 őszén. Majd biztosította őt, hogy Háromszék papsága kezébe ragadja a szabadság zászlaját, és a hónát védő székelység élére áll, ha a haza veszélyben lesz.

1849 tavaszán Réty lelkésze még keresztelt, még bejegyzett az egyház anyakönyvébe halálesetet, aztán kilépett ebből az életből, mert „a haza megvédéséhez katona kell!”

1849. március 15-én Bíró Sándor Sepsiszentgyörgyön az erdélyi hadak előtt beszédet tartott, lelkesítő szónoklatot: „A szabadság dicső harcát együtt dideregtem és szenvedtem veletek. Együtt akarok feltámadni veletek, együtt akarok Isten eleibe vándorolni veletek, hogy számot adjak rólatok, és megmondjam istennek: Atyám, ezek nem valának pecsovicsok!” De a sors másképp akarta. Küzdés, harc következett, melyben a székelység színe-virága együtt áldozta életét a sok tízezer magyar szabadságharcossal.

1849 nyarán Bíró Sándort parancsnoka, Gál Sándor a Gyimesi-szorosban harcoló egységhez helyezte, kapitánynak nevezte ki, katonai feladata a szoros védelme volt. Szerencséjére éppen a csíksomlyói zárdában volt a szállása, ott fedezett fel egy ócska, kopott nyomdagépet, „melyet eddigél csak imakönyvek készítéséhez használtak, ha volt éppen a használatához értő szerzetes. Az ócska, vásott betűket egy barát szedegette elé nagy későre, én Gállal egyetértve a nyomdát megvizsgáltam” – írta később emlékiratában Bíró Sándor. Vérbeli újságíróként azonnal elhatározta, hogy lapot indít, melyben a hadi eseményekről tudósítja az olvasókat. „Simó őrmester segédírnoksága mellett hírlapot kezdettem szerkeszteni. Hadi Lap volt a címe lapomnak, megjelent minden vasárnap. Éjjel szerkesztettem, mert nappal katonai gyakorlaton voltam, századom ruhája, fegyvere s élelme beszerzéséről gondoskodtam.” – írta visszaemlékezéseiben. Bíró Sándor tervei szerint az újság felhívást, szöveget intéz majd a szabadság dicső harcosaihoz. A legfontosabbak voltak Bem, Görgei, Perczel generálisok harcainak győzelmei, veszteségei. Július 2-án a 7. szám még ezt írta: „Magas pártfogásra találván lapunk Honunk lelkes fiai és leányainál, hetenként kétszer adjuk ki, mikor csak a hadgyakorlat engedi.” Ám hamarosan minden megváltozik, és eltűnik a Hadi Lap is a múzeumi süllyesztőben. Egyed Ákos úgy vélekedik, hogy az újság megfelelő rendeltetésének, ma pedig 1848–49 történetének egyik forrása.

A Hadi Lap írásait áthatják Bíró Sándor utópisztikus, romantikus forradalmi eszméi, azt hitte, a szabadság zászlaja alatt csak igaz, szép és a közjóra hasznos tettek szülehetnek. Így látják az utókor történészei. A szerkesztő számított a városok, falvak jegyzőire, papjaira, tanítóira. Fel is szólította a papságot, hogy álljanak be a nemzetőrségbe, őt is ekkor nevezte ki Szabó Sándor alezredes tábori papnak. Az első szám pünkösöd első napján lát napvilágot, az utolsó pedig július 16-án. Ez már az oroszok előrenyomulásáról tudósít, mégis igyekszik bizakodó hangnemet megütni, de kiérződik belőle az aggodalom. Akkorra a magyar csapatok visszavonulóban vannak, Kolozsvár felé tartanak. Ezzel be is fejeződik a Hadi Lap története.

Erdély nem menekülhetett a császáriak segítségére beözönlő orosz csapatok elől. Június 19–22-e után kezdetét vette a haza földjét védő harc, egymás után zajlottak le a szabadságharc véres csatái: Kökösi, Eprestató, Nyergestető...

Gál Sándor ezredes úgy becsülte június 27-én, hogy egy maroknyi emberrel a kökösi hídnál megküzdhet a tízszer nagyobb orosz erővel, ezért az összes erejét Uzonnál összpontosította. Aztán a győztes, de megfogyatkozott székelyek maradék csapatukkal visszavonultak,

ám az ellenség a védtelen településeket feldúlta, kirabolta, Kézdivásárhelyen az ágyúöntés kellékeit összetörte.

Július 2-án lezajlott a második kökösi csata is, melynek leírását Kiss Antal őrnagy naplójából ismerjük: „*Július 2-án előőrseink Uzonnál megtámadatván kezdetét vette egy macacs, elkeseredett harc, mely nagy veszteségek árán, de fegyvereink győzelmével végződött. Az ellenséget előrenyomulásában megakadályoztuk. Az ütközet véres volt, az áldozatok között volt Gábor Áron tüzér őrnagy is. [...]*” Bíró Sándor lapja, a *Hadi Lap* július 9-én, a 8. számban említi a július 2-i kökösi csata eseményeit, a bátor honvédek között Gyertyánffy hadnagy bátor helytállását. A hadnagy akkor sem hátrált meg, szakaszával, amikor megjelentek a kozák lovasok, bevárta az ellenséget. A közletről leadott lövések igen hatásosak voltak, a megriasztott kozák egység visszavonult. (Talán nem csak találgatás, gondolja e sorok írója, hogy néhány hónap múlva, amikor még minden élesen élt Bíró emlékezetében, ő maga is menekült sok ezer társával együtt, álnevet vett fel, olyan nevet választott [Gergelyfi], amely Gyertyánffy Ferenc hadnagy bátorságára emlékeztette. A név hangzásában talán az ő emlékét idézte.)

Pár nappal utána, július 5-én véres csata zajlott le a Sepsiszentgyörgytől Gidófalva felé vezető út mentén, az Eprestatón. Orbán Balázs a *Székelyföld leírása* III. kötetében mutatta be a később emlékhellyé vált kőhalom feliratát: „*A honvéd meghal, de nem adja meg magát! Itt halt hősi halált katonái sorsában osztozva Gyertyánffy Ferenc százados udvarhelyszéki születésű vitéz. És lezajlott már Szeben, Vízakna, Piski, a győzelem, a dicsőség s a remény messze, egyre messzebb kerül... »Folyj ki, folyj ki vérem / Múl el életem, / A hazáért halni, / szép halál nekem.«*” „*A honvédnek jogos sírja Magyarország minden talpalatnyi helye, a szent porainak minden porszeme megérdemelt szemfedője*” – olvashatjuk Jakab Eleknl. Kányádi Sándor *Nyergestető* című versében örökítette meg a székely honvédek hősiességét.

Július 21-én Gál Sándor a császári túlerő elől Csík felé halad, a Nyergestetőn augusztus 1-jén még felveszi a harcot a cári előőrssel, Tuzson segédletével mindössze kétszáz gyalogos és néhány puskás részvételével, de már a székely tüzérek se bírnak a túlerővel. A menekülők nem tudják még, de sejthetik, hogy ezután a teljes Székelyföld a császáriak kezére kerül. A honvédek Kolozsvár felé húzódnak vissza, majd a székelyek egy maradéka Gál Sándorral, a sebesültekkel, köztük Bíró Sándorral átvonul az ellenség által megszállt Erdélyen, a Keleti-havasoktól Bánffyhunyadiot érintve, a Meszesen átkelve Zsibóra érkeznek.

Kazinczy Lajos ezredesnek és Kemény Farkasnak nem sok választása maradt. Görgei levele után, augusztus 26-án ők is megadják magukat Magnus Johann von Grotenhjelmm cári tábornoknak és csapatainak. Ekkorra már a magyar sereg szétesett, Világoson megtörtént 13-án a fegyverletétel. Bujdosás, idegen kenyér, börtön vagy bitófa vár a hős szabadságharcosokra.

Az elkerülhetetlen vég utolsó óráiban sokan a bujdosás kényszerűsége mellett döntenek. Bíró Sándor és Gál Sándor Zsibón látják egymást utoljára. Az életre-halálra szövetkezett bajtársak menekülnek, mert nem bíznak az ellenfél könyörületében, a megadás szükség-szerű volt, de a menekülés életmentő. A viszontlátás reményében válnak el, de soha többé nem találkoznak. 1849 szeptemberében Marosvásárhelyen a császári katonai kerület parancsnoka August Haydte alezredes Bíró Sándort, a „*lázítót és a csíksomlyói Hadi Lap kiadóját, szerkesztőjét és íróját a forradalom alatt magukat a legnagyobb mértékben kompromittált és menekülésben levő egyének között*” tartja számon.

Bíró Sándor szülőföldjére, Udvarhelyszékre, a vérével védett Háromszékre soha többé nem tért vissza. Elrejtőzött a nyilvánosság elől, hiszen tudta, hogy a császári titkosrendőrség vadászik rá. Tudta, ha fogságba esik, nem kerülheti el a sorsát, ő lázította a háromszéki-

eket, lelkesedett a respublica gondolatáért, lázító hangú cikkeket, kiáltványokat írt a maga szerkesztette *Hadi Lapban*. Jobb lesz, ha menekül. Nevet változtat, felveszi a Gergelyfi Endre nevet, néhány hétre teológus diák lesz Debrecenben, aztán az év utolsó hónapjában menedékre lel a Szatmár megyei Vetésen, a Nemes családnál, mint nevelő. Feltételezhetjük, hogy a frissen ott szolgáló lelkész, volt debreceni diák, Szabó József ajánlotta Bíró a Nemes család figyelmébe. A Vetésen töltött évekről nem sokat tudunk. Bíró Sándor későbben papírra vetett életrajzában se sokat olvashatunk erről a pár évről.

Bíró Sándor Vetésen legjobb tudása szerint végezte nevelői munkáját, Nemes József 1853-ban megbízta, hogy kísérelje el fiait az Osztrák Birodalom és Európa különböző nagyvárosaiba, lássanak világot, tanuljanak egyet, s más. A tájékozott, nyelveket beszélő nevelő igyekszik megfelelni a feladatnak, utazási tervet készít, mit fognak megtekinteni, hova utaznak. Úti naplót is vezet a több hónapig tartó utazásról, leírja élményeit, tapasztalatait. A naplót később szeretné kiadni mások okulására is. De a kézirat a kiadóiig nem jut el, elkallódik, aztán váratlanul néhány részlete előkerül Bíró halála után és Kiss Ferenc dési történész a következő évszázadban (az 1980-as–1990-es évek fordulóján) ki is adja részletekben, majd 2002-ben megjelenik kötetben is.

Nem tudjuk, hogy a vész elmúltával a régi valódi nevének kötött-e házasságot. Felesége nagygörgényi Csiszár Julianna volt. (Kolozs megyében, Bogárteleken halt meg 1902-ben, Nádasdarácon temették el.) Egyetlen fia, István minden bizonnyal apja valódi nevének anyakönyvezve. Bíró gazdatisztként élt a Kővár-vidéken, Csernafalván, Retteg (község Beszterce-Naszód megyében) közelében saját birtokot vásárolt. A Kővárvidéki Nőegylet alapítója volt, kulcsszerepet játszott a magyarláposi iskola felépítésében, az iskola elkészüléséhez hétezer forintot gyűjtött össze, így lehetővé vált, hogy két tanítót is alkalmazzanak. 1861-ben a Kővárvidéki Bizottmány tiszteletbeli tagjának választották. Deák Ferenc politika híve volt. Több cikket írt a vasútfejlesztés fontosságáról, és a református iskolamesterek képzéséről. A *Kolozsvári Közlöny*, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, a *Vasárnapi Újság* közölte írásait. Dés városa 1867-ben polgármesterré választotta, de ő a tisztséget nem fogadta el. Öreg napjait a birtokán, Kápolnokmonostoron töltötte.

1877. december 8-án halt meg, valószínűleg Csernafalván.

A Kiss Ferenc által szerkesztett könyv *Háromszéki forradalmi töredék* című fejezetében ezt olvassuk Bíró Sándorról: „*Termete magos, testkötése izmos, daliás, hősies arcvonala kerek, homloka magos, derült szeme sárgás, haja barna, göndör, bajsza és szakálla fekete, magatartása népies, hódító, társalgása vidor, , tréfás, izletes, s hol kell, szalonias. Szava dörgős, kedves csengésű, hatás, kebelrázó, kedélyt villanyozó, az egész ember a szabadság leglelkesebb fia, s Háromszék egyik legbátrabb hős védője.*”

És mit írtak még róla kortársai, valamint utódai, akik életét kutatva igyekeztek személyét ismertté tenni az utókor számára? „*Bíró Sándor önmagával szemben is szigorú követelményeket állított fel, puritán felfogású életmódjával nevelni és hatni akart környezetére. Személyiségében volt valami karizmatikus vonás*” – írja Kiss Ferenc könyvének előszavában. Ő a XIX. századi szabadelvű erdélyi református lelkészi réteg jellegzetes képviselője volt, az evangéliumok üzenetét összekötötte a nyomorgó paraszti rétegek sorsának jobbításával és a magyarság jövőjével.

Neve kezdett feledésbe merülni, Orbán Balázs is csak pár szóra érdemesíti nagy művében, a *Székelyföld leírásában*. A XX. században neve már csak azoknak mondott valamit, akik az 1848-as történelmi eseményekkel foglalkoztak. Az újságírás történetét kutatók se említik, pedig Imreh István történész 1974-ben ezt írta róla: „*Bíró Sándor a forradalmi radikális irányzatú újságírás székelyföldi megteremtője. Küzd a társadalmi igazságért, a*

demokráciáért, elszánt és határozott. Csíksomlyón forradalmi hagyományt teremtett az újságírásnak.” „Minden idők legnagyobb rétyi református papját tisztelhetjük benne. Mint forradalmár és népvészér Petőfi lelki rokona volt” – írta dr. Nagy Lajos *Elfelejtett rétyiek* című könyvében.

Bíró Sándor emlékét Rétyen a református templomban márványtábla őrzi. A székelység az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc idején mindvégig folytatta önvédelmi harcát, nagyszerű katonák vívták a legesélytelenebb küzdelmet is az ellenséggel – az ő emléküik megőrzésre méltó!

Serdült Benke Éva

Irodalom. *Bartha András–Bíró Sándor*: Pálinkatan az erdélyhoni minden valláson lévő falusi iskolák számára. Kolozsvár, 1846; *Bordí Zsigmond Lóránd*: A második kökösi csata, 1849. július 2. Acta Siculica 2010. 355–393.; *Demeter Lajos*: Fadgyas Bálint honvéd főhadnagy az 1849. július 5-i eprestetői csatáról. Acta 2006. Határvidék 1762–1918. (2. rész). 117–140.; *Egyed Ákos*: 1848 erdélyi magyar vezéralakjai. Marosvásárhely, 2004; *Imreh István*: 1849-es székely hadilapok. Korunk Évkönyv 1974. 29–40.; *Jakab Elek*: Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re. Budapest, 1880; *Kiss Ferenc*: A forradalom tribünjéről a külhoni városokig. Budapest, 2002; *Nagy Sándor*: Elfelejtett Rétyiek. Sepsiszentgyörgy, 2008; *Uő.*: Emlékkopja Bíró Sándor forradalmárnak. Háromszék XXXII. 2020. 8946. sz. 7.; *Nagy Sándor*: Háromszék önvédelmi harcza 1848–49. Kolozsvár, 1896; *Orbán Balázs*: Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. III. Pest, 1869; *Süli Attila*: A nemzetőrség, a honvédség és a Kossuth-szabadcsapat szervezése Erdélyben 1848-ban. Sepsiszentgyörgy, 2011; *Zakar Péter*: Bíró Sándor. Egy 19. századi református lelkész küzdelmes élete. In Adalékok Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére. Sepsiszentgyörgy–Barót, 2019; *Uő.*: Bíró Sándor. Egy 19. századi erdélyi református értelmiségi élete. Kolozsvár, 2022.

Egy éjszaka a Darvay-kúriában

A szamoskrassói Bem-emlékház története

Az első világháborút követő időszak Erdélyben, akárcsak a többi elcsatolt területen, egy teljesen új, a korábbival szöges ellentétben álló emlékezetpolitikát hozott. Számos közterület kapott új nevet, a millenniumi és honvédelemkműveket pedig sorra eltávolították. Mivel a honfoglalás évfordulójára állított Brassó melletti Árpád-szobor még 1913-ban elpusztult, így az új hatalom az Erdélyben található 1848–49-es emlékhelyeket vette célba. Ennek köszönhetően semmisült meg például a marosvásárhelyi Bem-szobor, a vízaknai honvédelemkmű, a kolozsvári, újszentesi és brassói Bem-emléktábla vagy a piski Bem-emlékoszlop. De az erdélyi magyar közösségek 1989 után elkezdték helyreállítani az elpusztított emlékműveket, így Kolozsváron és Brassóban másik táblát raktak ki, Piskin megjelölték az egykori Bem-oszlop helyét, míg Szelindeken, Fehéregyházán, Székelykeresztúron, Berecken és Kézdivásárhelyen teljesen új emlékhelyeket alakítottak ki. Ezek legtöbbször a lengyel tá-

bornok erdélyi tevékenységét idézi fel vagy a mellette szolgáló Petőfi Sándor szabadságharc alatti életútját.¹

1989 után Szamoskrassón is egy új emlékhelyet alakítottak ki. 1848 decemberében ugyanis az erdélyi frontra induló Bem tábornok egy éjszakát töltött a faluban Darvay Ferenc alispán vendégeként. Bár az esemény idővel feledésbe merült, szatmári magyar lokálpatrióták az 1990-es években ezt újra felfedezték, majd egy Bem-emlékhelyet alakítottak ki az egykor szállásként szolgáló kúriában. Írásomban ennek történetét kívánom bemutatni.

SZAMOSKRASSÓ ÉS A DARVAYAK

Fényes Elek szerint Szamoskrassó apró, alig 1200 főnyi lakossággal rendelkező, román-magyar falu volt az 1850-es évek elején.² Az idők során olyan családoknak voltak itt birtokai, mint a Báthoryak, Bagossyak, Telekiek, Vécseyek, Degenfeldek vagy Wesselényiek. A jelentősebb nemesi famíliák közé tartoztak a Darvayak is, akik tekintélyes középbirtokosok és a református egyház bőkezű támogatói voltak. A család egyik kiemelkedő tagja volt az itt élő Darvay Ferenc, aki a Szatmár megyei közeletben több fontos tisztséget is betöltött, Kölcsey Ferenc visszalépését követően pedig ő lett a pozsonyi országgyűlésen a vármegye egyik követe. Bár elődjét a konzervatívok buktatták meg, de a közhiedelemmel ellentétben Darvay is reformer volt, nem pedig egy udvarhú politikus. A titkosrendőri jelentések szerint nemegyszer hagyta figyelmen kívül a megyétől kapott konzervatív követi utasításokat, ráadásul kapcsolatot tartott fenn Kossuthal és Wesselényivel is.³ Teleki Sándor szerint ő volt a „*prototypusa a valódi magyar táblabírónak*”, akit szélsőséges hangulatváltások jellemeztek.⁴

A szóban forgó épületet Darvay Ferenc építtette, de a halálát követően az örökösök eladták azt a Mayer családnak. Az új tulajdonos 1870-ben átépíttette a kúriát, jelenlegi formáját is akkor nyerte el. Mayerék a második világháború végéig éltek és gazdálkodtak itt, majd az épület köztulajdonba került. Volt benne községháza, bankfiók, termelészövetkezeti iroda, szülőszoba, fogászat, gyógyszertár, betegszoba, ma pedig orvosi rendelő és szolgálati lakás. Az épület állaga idővel vérszesen leromlott, de egymagában senki nem volt hajlandó felvállalni annak felújítását. Végül az ottani református egyházközség, Csornai András vállalkozó, a Megyei Egészségügyi Igazgatóság, az önkormányzat és a helyi lakosság közös munkájának eredményeként sikerült megmenteni az épületet az enyészettől.⁵ A Szamoshat Kistérségi Társulás pedig 2010-ben, egy uniós vidékfejlesztési pályázat részeként felújította a Darvay-kúriát. Ezt követően az épület lényegében faluházzá alakult, ahol a kiállítótermek mellett ifjúsági pinceklub és idősek napközi otthona is működik.⁶

1 Szabó Zsolt: Bem József nyomában Erdélyben. Művelődés LXII. évf. 2009. 7–8. sz. 54–57.; Oberten János: Lengyel, magyar, két jó barát. Beszélgetés Jerzy Kochanowskival, a magyarországi Lengyel Kisebbségi Önkormányzat elnökhelyettesével. Új Magyar Szó V. évf. 2009. 37. sz. 6.

2 Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülmenyesen leiratik. Pest, 1851. I. köt. 274.

3 Völgyesi Orsolya: Vármegyei követelek az 1832–1836. évi országgyűlésen a titkosrendőri jelentések tükrében. Korall XVIII. évf. 2017. 70. sz. 89.; Kárpáti Attila István: Wesselényi Miklós kisedővő-alapítási. Aetas XXXV. évf. 2020. 1. sz. 6.

4 Teleki Sándor: Emlékeim. Bp., [1879–1880]. I. köt. 23–24.

5 Fazekas Lóránd: Szatmár megyei kastélyok és birtokok 1848–49-es vonatkozásai. In A szabadságharc zászlaja alatt. Az 1848–1849-es forradalom a Partiumban és a Bánságban. Szerk.: Dukrét Géza. [Nagyvárad], 2000. 121–122.; A Darvay-kúria ma. Szatmári Friss Újság IX. évf. 1998. 196. sz. 5.

6 Fodor István: Felújítják a szamoskrassói Darvay-kúriát. Szatmári Magyar Hírlap XXVI. évf. 2008. 997. sz. 12.; Megújul a Darvay-kúria. Új Magyar Szó VI. évf. 2010. 7. sz. 8.

BEM SZAMOSKRASSÓI ÉJSZAKÁJA

Kossuth Lajos 1848. december 1-jén nevezte ki a lengyel József Bem tábornokot az erdélyi haderő főparancsnokává. Az ottani helyzet kritikus volt, mivel a dési csatavesztést követően a magyar hadsereg lényegében kiszorult Erdélyből, így csak idő kérdése volt, hogy a császári haderő kelet felől támadva mikor zárja gyűrűbe a magyar fővárost.⁷ A hadszínterre induló Bem útja Szatmárnémetin át vezetett, ahol először találkozott katonáival. De a lengyel tábornok ugyancsak itt ismerkedett meg Petőfi barátjával, Teleki Sándorral, a „vad gróf”-al, aki ekkoriban kővári főkapitány és kormánybiztos volt, majd Bem közvetlen munkatársává vált.⁸ A Szatmárnémetiben, majd a Szamoskrassóban történeteket is az erdélyi arisztokrata örökítette meg emlékiratában.

Bár Teleki hírből már ismerte Ostroléka hőseit, de az első találkozás az ő számára is csalódást okozott. Nem egy délceg katonát látott maga előtt, hanem csak „egy igénytelen kinézésű”, sebhelyes arcú emberkét, aki meglehetősen kellemetlen benyomást tett rá.⁹ A feltétlen engedelmisséget követelő tábornok azonban határozottan vette kézbe az irányítást, hogy egy megfelelően felszerelt, ütőképes hadsereget alakítson a megvert és demoralizált katonákból. Eltökéltetését az is jól mutatta, hogy egyik legelső dolga a sereg megtekintése volt, a piactéren rendezett szemlén pedig kiemelt figyelmet szentelt az ágyúknak, míg a tisztekkel való protokolláris ismerkedést mellékesnek tekintette. Bár az alacsony harci értékű nemzetőröket hazaküldte, a közöttük szolgáló fiatalok mégis csaknem mind beálltak a seregébe. A tábornok késő délután Telekivel kocsiba szállt és Nagybánya felé indult.¹⁰

Mivel hamarosan sötétedni kezdett, Bem a szamoskrassói fogadóban akart éjszakára megszállni. Mivel a faluban ilyen nem létezett, így Teleki javaslatára Darvay Ferenc alispánhoz tértek be. A szeszélyes természetű házigazda szívélyesen fogadta vendégeit, vacsorát adatott, a tábornok számára pedig befűttette a vendégszobát. Bem a házigazdától írószert és egy tányér köménymagos levest kért, majd a segédtsíjtjével elvonult dolgozni. Miközben kint folyt a beszélgetés és a kártyázás, addig a tábornok a hadsereg ügyeit intézte. A december 12-ről 13-ra virradó éjjel levelet küldött többek közt Kossuthnak, Bihar, Ugocsa, Máramaros és Szatmár megyék főispánjainak, valamint Máramarossziget és Nagybánya városok polgármestereinek, hol az utánpótlás, hol az ellátmány ügyében. Mivel egy megbízható, a helyi viszonyokat jól ismerő emberre is szüksége volt, ezért Teleki a kormánybiztosi tisztségéről lemondva beállt Bem seregébe, ahol őrnagyi rangban élelmezési főtiszt lett.¹¹

A lengyel tábornok reggel tovább is indult Nagybányára, ahol átvette az ott állomásozó egységek feletti irányítást. A magyar ellentámadás december 18-án indult meg, karácsonyra pedig Bem már el is foglalta Erdély fővárosát, Kolozsvárt. Ezzel kettévágta az ellenség haderejét és elhárította a veszélyt, hogy a császári sereg Erdély felől indulva támadja hátba a magyar kormányt.¹²

7 Kovács István: Bem tábornok. Az örök remények hőse. Bp., 2014.117–118.

8 Teleki is ahhoz az új hivatali garnitúrához tartozott, melyet a Batthyány-kormány még április folyamán nevezett ki a törvényhatóságok élére. 1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története. Szerk.: Hermann Róbert. Debrecen, 2009. 64.

9 Hasonló eset fordult elő Debrecenben is, ahol az utca népe a táborok helyett a segédtsíjtjét, a daliás termetű Andrássy Aladárt éljenzte meg. Amikor kiderült a tévedés, és meglátták a nehézkesen mozgó tábornokot, minden elhallgalt, csak Bem botjának kopogását lehetett hallani. Kovács 2014.128.

10 Teleki [1879–1880]. I. köt. 17–22.

11 Teleki [1879–1880]. I. köt. 22–33.; Gacsályi Gábor: Egyház a szabadságharcban. Tiszántúl és Debrecen védelme a Szatmár megyei honvédek szabadságharcában. Theológiai Szemle XVI. új évf. 1974. 5–6. sz. 152., Kovács 2014. 129–130.

12 Kovács 2014. 133–139.

AZ EMLÉKHELY LÉTREJÖTTE

A Szatmárnémetiben élő költő, Gellért Sándor a *Korunk* című erdélyi folyóirat egyik 1977-es számában vetette fel, „*hogyminden helység közepén egy nagy márványtáblát állítsanak fel, amelyikre rávésnék a község, a falu rövid történetét*”. Ennek kapcsán Szamoskrassót és Bemet is megemlítette, de a *Ceaușescu-érában ez az elképzelés megvalósíthatatlan volt*.¹³

Az idővel feledésbe merült eseményt Sipos Miklós szamoskrassói református lelkész fedezte fel Teleki Sándor emlékiratában az 1990-es évek elején. Ő kezdte el szorgalmazni az esemény megörökítését és egy emlékhely kialakítását a még álló épületben, amihez méltó társra talált Kónya László, szepeskrassói történelemtanár, majd kerületi főtanfelügyelő-helyettes személyében. Elképzelésüket a szatmárnémeti Szent István Kör karolta fel, Thoroczky Sándorral az élen, mely a szamoskrassói református egyházközséggel és a Romániai Magyar Demokrata Szövetséggel együttműködve meg is valósította ezt az elképzelést, ráadásul éppen az 1848–49-es forradalom és a szabadságharc 150. évfordulójára. 1998. augusztus 23-án lengyel, magyar és román nyelvű emléktáblát helyeztek el Darvay-kúria falán, mely Bem itteni látogatásáról emlékezett meg. Az esemény súlyát jól mutatja, hogy Lengyelország és Magyarország nagyköveti szinten képviseltette magát ezen, a református egyház részéről pedig Tökés László püspök vett részt az ünnepségen.¹⁴

Az emléktábla az épület falán
(Vesztróczy Zsolt felvétele)

A lelkes lokálpatrióták nem érték be ennyivel, és 1999. december 12-én egy emlékszoba is nyílt az épületben. Itt többek között Bem tábornok életpályáját és erdélyi tevékenységét bemutató dokumentumok, a szamoskrassói nemzetőrök névsora, korabeli tárgyak és bútordarabok, valamint egy, az idős Kossuthról készült festmény látható.¹⁵ 2001 decemberére Kónya László kezdeményezésére újabb két helyiséget alakítottak ki a kúriában, ahol régi használati tárgyakat és népi eszközöket állítottak ki, a három kiállítóterem pedig Szamosháti Tájház néven önálló intézménnyé alakult. Ennek anyaga részben Szamoskrassóból és a környező falvakból, részben pedig a Tarnóvi Körzeti Múzeumból érkezett adományként. Közben a Szent István Kör is sikeresen pályázott az Illyés Alapítványnál, és 2002 tavaszán 100 000 forintot nyert a múzeum berendezésére.¹⁶

13 „*Tudják-e a krassóiak, hogy hol volt a Darvay Ferenc portája? Emlékeznek-e rá? Tudják-e, hogy Bem tábornok taposta a földjét községüknek? Ezeknek a dolgoknak a megtudása érdekes gondolatokat ébresztett bennem.*” Gellért Sándor: Levél Anna-Maija Raittilának, Tapiolába. *Korunk* XXXVI. évf. 1977. 1–2. sz. 104–105.

14 *Sike Lajos*: Történelemóra Szamoskrassón. Romániai Magyar Szó X. évf. 1998. 2809. sz. 8.; *Varga Anikó*: Egyházi és világi ünnepség Szatmárnémetiben és Szamoskrassón. Szatmári Friss Újság IX. évf. 1998. 197. sz. 8.; *Szőcs Péter*: Bem József szobrának avatása. Szatmári Friss Újság XXVIII. évf. 2010. 205. sz. 7.

15 *Ilonczai Tamás*: Bem apó azt üzentte: tartsunk össze! Romániai Magyar Szó XI. évf. 1999. 3273. sz. 1., 4.; *Kereskényi Sándor*: Nagyszabású Bem-emlékünnepség Szamoskrassón. Szatmári Friss Újság X. évf. 1999. 292. sz. 1., 4.

16 *Elek Anikó*: Kettős ünnepség Szamoskrassón. Megnyílt a Szamosháti Tájház. Szatmári Friss Újság XII. 2001. évf. 290. sz. 4.; 100 ezer forint támogatás a tájház berendezésére. Szatmári Friss Újság XIII. évf. 2002. 84. sz. 1.

A szamoskrassói emlékhely kialakításának záróakkordját Bem tábornok mellszobrának a felállítása jelentette 2010 szeptemberében, amit a Szent István Kör kezdeményezett még előző év decemberében. A megvalósítást az egyesület mellett a helyi és a szatmárnémeti református egyházközség, valamint az önkormányzat támogatta, bár a költségek jó része közadakozásból gyűlt össze.¹⁷ A mellszobrot Erdei István szobrászművész készítette, míg a talapzat Kovács Albert, lázári vállalkozó munkája volt. Az alkotást a kúria kertjében, a bejárat mellett állították fel, az avatóra 2010. szeptember 5-én került sor, egy nagyszabású Bem-ünnepség keretében.¹⁸ De a szamoskrassóiak tiszteletét a lengyel szabadsághős iránt az is jól mutatja, hogy 2012. november 25-től a falu általános iskolája Bem József nevét viseli.¹⁹ Az évek során pedig az is szokássá vált, hogy a megemlékezéseken e tanintézet diákjai időről időre előadják Elek György „*Erdély Magyarország kulcsa (Bem tábornok szamoskrassói éjszakája)*” című egyfelvonásos darabját.

A 2001-es megemlékezésen Sipos Miklós esperes egy olyan megjegyzéssel élt, hogy „*a Bem-emléktábla március 15-én is ott áll, olyankor is illenék rá egy koszorú*”. Bár az első időkben valóban csak decemberben volt megemlékezés, később szokássá vált a koszorúzás március 15-én is, mára pedig az egykori Darvay-kúria a szatmári magyarok negyvennyolcas megemlékezéseinek egyik fontos színhelyévé vált.²⁰

Vesztróczy Zsolt

Az emlékszoba belseje (Vesztróczy Zsolt felvétele)

A szamoskrassói Darvay-kultúra és a Bem-szobor (Vesztróczy Zsolt felvétele)

17 Elek György: Közadakozásból készül a Bem-szobor Szamoskrassón. Szatmári Friss Újság XXI. évf. 2010. 23. sz. 6.

18 György B.: Bem szobrot avatnak. Szatmári Magyar Hírlap XXVIII. évf. 2010. 1515. sz. 5.; Brigitta: Szoboravatás és emlékünnepe. Szatmári Magyar Hírlap XXVIII. évf. 2010. 1525. sz. 5.; Elek György: Bem-szobor Szamoskrassón. Szatmári Friss Újság XXI. évf. 2010. 208. sz. 5.

19 Sz. K. M.: Kötelességünk az összefogás, kultúránk megőrzése. Szatmári Magyar Hírlap XXX. évf. 2012. 2211. sz. 1.; Mike Lajos: Bem Józsefről neveztek el iskolát Szamoskrassón. Új Magyar Szó online 2012. november 25.; <https://maszol.ro/belfold/5548-bem-jozsefrol-neveztek-el-iskolat-szamoskrasson> (Letöltve: 2022. február 22.)

20 Elek 2001. 4.

Lázár Zsigmond emléke

Kossuth hadnagyának sírja a dabasi református temetőben

„ESIK ESŐ KARIKÁRA...”

Kossuth Lajos 220. születésnapján, 2022. szeptember 19-én délelőtt 10 órakor a dabasi református temetőben, Kossuth László síremlékének közelében esernyő alá szorult civilek gyülekeztek és tornóczi Lázár Zsigmond 1848/49-es honvéd hadnagy felújított síremlékét avatták fel a változó intenzitású esőben. A program pontosan, a meghirdetett időpontban elkezdődött, pedig az égi áldás akkor záporozott a legjobban. A *Himnusz* idejére a nők és a férfiak egyaránt összecsukták ernyőiket és fedetlen fővel, átszellemülten szállt az énekük a sűrű felhőkkel takart ég felé.

A Kossuth család megkülönböztetett tisztelete a reformkorban eredezik a településen, amikor 1838 októberében a bebörtönzött Kossuth Lajos családját báró Wesselényi Miklóssal összefogva az alsódabasi nemesek vették pártfogásukba.¹ A jeles familia egy esküvővel és egy temetéssel kötődik Dabashoz, hiszen a legszebb Kossuth lány, Lujza innen ment nőül Abonyra Ruttkay József földbirtokoshoz 1838 novemberében, majd pedig a családfő, a fia sorsán önmagát emésztve a végletekig búslakodó Kossuth László 1839. június 13-án itt adta vissza lelkét Teremtőjének és talált végső nyughelyére.² Szabadulásakor Kossuth Lajos első útja is családjához és édesapja sírjához, Alsódabasra vezetett 1840. május 10-én. Azóta a Kossuth névnél, 1848/49 eszmeiségénél jobb hívó szó még soha nem kellett ezen a tájon. Magasztos pillanatok,³ irodalmi alkotások,⁴ egész kötetek⁵ tanúsítják, hogy a hagyomány nemzedékeken átöröklődve a XXI. században is él. A hagyatékok rejtett zugaiból olykor most is kerülnek elő féltve őrzött Kossuth-bankók és egyéb relikviák. A település központi részén az általános iskola Kossuth Lajos nevét hirdeti, míg a körzeti feladatokat ellátó szakképző iskola és kollégium Kossuth Zsuzsanna emlékét őrzi, de a tradíciók ápolása nem szorul az iskolafalak mögé, része a helyi civiltársadalom működésének is. Ennek igazolására a karikázó esőben zajló ünnepségnél jobb referenciát keresve sem lehetne találni.

1 *Czagányi László*: Kossuth László. Honismeret 1996. 6. sz. 84–90.

2 Kossuth László síremlékét 1969-ben – halála után 130 évvel – a tanácsi vezetés eredeti helyéről áthelyeztette a település külterületén nyitott új köztemetőbe. Dabas város önkormányzata 2014. október 10-én korrigálta a méltatlan és diktatórikus eljárást, így újból a Halász család uralta történelmi miliőben, Dabas központjának református öregtemetőjében nyugszanak hamvai. Lásd: *Valentyik Ferenc*: Kétszázötven éve született Kossuth László. Honismeret 2015. 3. sz. 9.

3 A teljesség igénye nélkül a történelmi, helytörténeti események gazdag sorából Kossuth László (1765–1839) országos közadakozásból emelt síremlékének 1880. június 13-i avatása, továbbá Ruttkayné Kossuth Lujza (1815–1902) 1885-ben kezdődő dabasi látogatásai emelhetők ki.

4 Mády Ferenc (1834–1911), Gyóni (Áchim) Géza (1884–1917) és Kapui Ágota (1955–2018) hazafias költeményekkel, Vay Sándor/Sarolta (1859–1918) pedig történeti tárcáival ápolta a Kossuth család emlékét.

5 Rendező Bizottság: Kossuth László sírmellékének leleplezési ünnepélye. Tartatott Alsó-Dabason, 1880. jún. 13-án. Athenaeum Nyomda, Budapest, 1880; *Mitták Ferenc*: Pirkadat. Kossuth Lajos Alsódabason 1840-ben – (történelmi tv-játék forgatókönyve). Dabas, 2002; *Valentyik Ferenc*: A dabasi Kossuth-koszorú története. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2019.

TORNÓCZI LÁZÁR ZSIGMOND (1825–1880)

Az avató előzményei 2021 májusára nyúlnak vissza,⁶ amikor a református temetőben – ugyan teljesen ledőlt állapotban és a szinte mindent behálózó borostyánmező takarásában, de – sikerült beazonosítani annak a tornóczi Lázár Zsigmond 1848/49-es honvéd hadnagynak a síremlékét,⁷ aki a szabadságharc után került Gyónra.⁸

A tornóczi Lázár család 1694-ben kapta meg címeres nemeslevelét. Anyatelepülésükről, a Nyitra vármegyei Tornóczról Pest vármegyébe is átszármaztak, Kőszeghi Sándor (1859–1919) megyei főlevéltárnok adatai szerint Lázár Jakabot és Pál fiát 1756-ban vették fel a vármegyei nemesek sorába. A családból Lázár Istvánt táblabírónak nevezték ki 1790-ben, míg Lázár Imre 1832 és 1835 között a vármegye főadószedője volt.⁹ Bona Gábor hadtörténész, szakíró szócikke¹⁰ alapján tudjuk, hogy Zsigmond éppen tekintetes nemes Lázár Imre és Hajdu Anna gyermekeként, 1825. április 22-én, Hévízgyörkön, református családban született. Gyermekkoráról, iskoláztatásáról sajnos nem maradt fenn érdemi adat. Huszonhárom évesen, 1848-ban nagy fogékonysággal élte meg a haza hívószavát. 1849. január 1-től előbb őrmester, majd hadnagy volt Oroszhegyi Józsa (1822–1870) Pesten alakított, speciális 140 főnyi gerillacsapatában, mellyel az Északi-középhegységben tevékenykedett. Alakulatával január–februárban Zemplén megyében, márciusban Heves megyében harcoltak. Májusban a csapatot felosztatták, s a hónap végén, 29-én, Pesten honvédtiszti állásért folyamodott.

A szabadságharc bukása után, 1851-ben családot alapított. Házassága révén Gyónra került, és felesége, dabasi Halász Julianna (1825–1901) birtokrészén gazdálkodott.

A Halász család leszármazási táblái arról tanúskodnak, hogy a Lázár és Halász családok történetében nem ez volt az első frigy, melyre a síremlék azonosítása során dr. Szabó József János hadtörténész hívta fel a figyelmet: „A forrásokból az is kitűnik, hogy a Halász és Lázár család között már korábban is volt családi kapcsolat, Lázár lányok mentek férjhez Halász fiúkhoz és Halász lányok Lázár fiúkhoz. Ez már csak azért is lehetséges volt, mert mindkét család Pest megyei volt, így megyei rendezvényeken, például megyebálokon találkozhattak.”¹¹ Czagányi László kiegészítése: „Tornóczi Lázár Zsigmond neje, dabasi Halász Julianna nem más, mint dabasi Halász László huszárcapitány és bátori Sigray Mária leánya, akiknek elsőszülött gyermeke dabasi Halász Boldizsár¹² volt, tehát Júlia az ő legkisebb húga. Mivel László (és neje Sigray Mária) és Boldizsár is Gyónhoz kötődik, így Julianna is, de a családi szokások alapján a dabasi új temetőbe temetkeztek.”¹³

Ennek megfelelően történt, hogy amikor 55 évesen, 1880. március 7-én Lázár Zsigmond váratlanul elhunyt, őt is ott helyezték örök nyugalomra. A 29 évet boldogságban együtt élő házaspárnak nem született gyermeke. A magára maradt özvegy márvány síremléket emelt férjének, melyet a posztamens tanúsága szerint a kor egyik ismert budapesti műhelyében, Jablonszky Vince (1835–1915) kőfaragó-szobrásztól rendelt meg. Jablonszky Vince nevéhez

6 Valentyik Ferenc: Borostyán koszorúzza Kossuth hadnagyanak sírját a dabasi református temetőben. Dabasi Újság 2021. szeptember. 26–27.

7 Az azonosítás Bona Gábor és Kecskeméti Norbert publikációinak felhasználásával, Czagányi László, dr. Szabó József János és Valentyik Ferenc közreműködésével történt.

8 Az Alsódabással szomszédos Gyón község 1966-ig működött önállóan, ma Dabas város egyik településrésze.

9 Kőszeghi Sándor: Nemes családok Pestvármegyében. Hungária Könyvnyomda, Budapest, 1899. 210.

10 <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/1-1158/lazar>

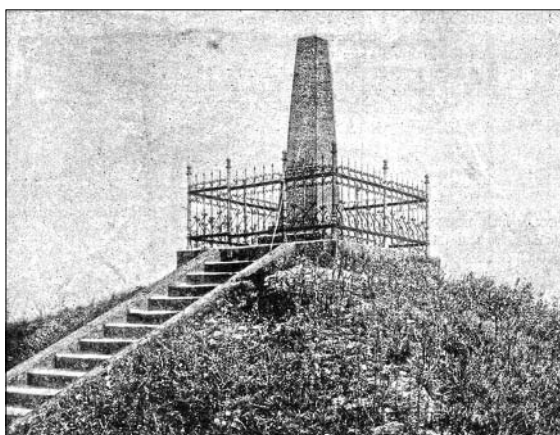
11 Dr. Szabó József János: Lázár Zsigmond. Kézirat, 2021. 1.

12 Dabasi Halász Boldizsár (1806–1882) jogász, reformpolitikus, az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés tagja.

13 Czagányi László: Lázár Zsigmond síremléke. Kézirat, 2021. 1.

számos ma is létező mementó fűződik, melyek sorából ebben az esetben ki kell emelni az 1881-ben készült aradi vesztőhely emlékművét mint a síremlék méretarányos formai min-táját.¹⁴ Az obeliszk felirata:

Itt nyugszik
TORNOCZI
LÁZÁR ZSIGMOND
született 1825. April 22^{én}
meghalt 1880. Mart. 7^{én}
EMLÉKÜL EMELÉ
kesergő NEJE
DABASI
HALÁSZ JULIÁNNA

*A tizenhárom aradi vértanú vesztőhelye,
Weisz Hugó aradi fényképész felvétele
(Ország-Világ 1899. október 1. 629.)*

Köszeghi Sándor feljegyzése szerint dabasi Halász Julianna a tornóczi Lázár család címeres nemeslevelét is gondosan őrizte: „Lázár de Tornocz Györgynek, ne-jének Katalinnak, fiainak György, István és Ferencznek, továbbá fivérének János-nak és ez utóbbi fiainak, Pálnak és Ist-vánnak az 1694-ik évben adományozott és Nyitra vármegyében kihirdetett eredeti armális özv. tornóczi Lázár Zsigmondné, gyóni lakos tulajdonában van.”¹⁵

Halász Julianna 76 évesen, 1901. de-cember 21-én, Gyónon hunyt el, és két nappal később az alsódabasi családi sír-boltban helyezték örök nyugalomra, me-lyet az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtára önálló gyűjteményében őrzött gyászjelentéspél-dány tanúsít. Ennek kihangsúlyozása a

tény közlésén túl azért is szükséges, mert a temetés utáni vésetés kötelezettségéről gondos-kodó családtag hiányában az ő neve nem szerepel újjólag a síremléken.

BECSÜLETBELI ÜGY

A sikeres azonosítás résztvevői körében nyilvánvalóvá vált, hogy az 1848/49-es honvéd hadnagy mementójának felújítása a város becsületbeli ügye. A temető tulajdonosa, a da-basi református egyházközség részéről Szilágyi János lelkész azonnal közölte, hogy ehhez minden erkölcsi és jogi támogatást, hozzájárulást megad. A költségek, az anyagi háttér

14 Dr. Szabó József János hadtörténész 2022. június 24-i felmérése alapján rögzítést érdemel, hogy a síremléket a korabeli technológiának megfelelően nagy méretű téglákkal, habarcsos kötéssel alapozták. Erre került egy 60x60x10 cm-es csiszolt gránitlap, majd a 40x40x60 cm-es posztamens, amelyet végül a 100x40x30 cm-es feliratos sírkő tetézt. A ledőlést egy kettős törzsű hársfa okozta, melynek gyökérzete megbontotta az alapzatot.

15 Köszeghi Sándor 1899. i. m. 210.

biztosítására pályázati forrás is mutatkozott, azonban azt bonyolultsága és várható jelentős túljegyzése, következőképp bizonytalansága miatt végül el kellett vetni. Egyszerűbb, életszerűbb megoldásként a helyi civiltársadalomhoz való fordulás alternatívája maradt.

A szervezés élére dr. Szabó József János hadtörténész állt, akinek felkérésére a síremlék felújítását a TESZ 97. Kft. és az ÁLDOS Hagyományörző, Kulturális Egyesület, míg a karbantartását, évenkénti koszorúzását a Dabasi Hagyományörző Honvédtüzér Alapítvány vállalta magára. E megállapodás keretében 2022 augusztusában Prigyei Stéfán sírkövesmester felújította az obeliszket. Téglalapozatát – az eredeti felállítási helytől kissé áthelyezve – beton tartópillérekkel váltotta ki, így a nagy méretű téglák szerepe mindössze a korhűség szimbolizálására módosult, és további előnyként a ledőlésben „bűnös”, borostyánnal borított hársfát sem kellett kivágni. A szinte teljesen elkopott vésett betűk új aranyozást kaptak.

A síremlék környezetét és a megközelítési utat az ÁLDOS Hagyományörző Egyesület tisztította meg az elburjánzott növényzettől az avatás előtti napon. Mindezzel párhuzamosan a Dabasi Honvédtüzér Alapítvány lakatnyájában az egység 1848/49-es tüzérséget szemléltető fegyverzetének kiállítását és az avatás résztvevőinek megvendégelését készítették elő.

DANDÁRTÁBORNOK MÉLTATTA A HONVÉD HADNAGY EMLÉKÉT

Az avató programjára előzetesen több tervezet készült, de a szomjúhozó táj szempontjából éltető esővel egyik sem számolt. A patetikus hangulatban azonban ez a fejlemény nemhogy fennakadást, de még döccenőt sem okozott.

A rendezvény díszőrségét Papst József vezetésével a Dabasi Hagyományörző Honvédtüzér Alapítvány adta, a moderátor feladatát dr. Szabó József János hadtörténész látta el. Az ünnepi beszédet prof. dr. Csikány Tamás dandártábornok, a Nemzeti Községi Egyetem tudományos rektorhelyettese tartotta. „Egy hősnak az emlékművét avatjuk újra” – kezdte méltatását, melyben a résztvevők egyetemi előadásnak beillő tájékoztatást kaptak 1848/49 katonapolitikai háttéréről, a gerilla hadviselés sajátosságairól és eredményeiről. „Az igaznak emlékezete áldott”: a *Példabeszédek*ből¹⁶ vett idézettel már Csontos József nyugalmazott református lelképásztor kérte Isten áldását tornóczi Lázár Zsigmond emlékére és az esemény résztvevőire. Ezt követően a jelenlévők koszorúkat és vi-

*A felújított síremlék
(Valentyik Ferenc felvétele)*

*A sírkő felirata
új aranyozást kapott
(Valentyik Ferenc felvétele)*

16 Károlyi-biblia: Példabeszédek könyve 10. fejezet, 7. vers.

rágokat helyeztek el a síremlék talapzatánál. Elsőként Kőszegi Zoltán, Dabas város polgármestere róttá le kegyeletét, majd a dabasi református egyházközség nevében dr. Dóri Csaba gondnok és Jágerné Kohan Éva presbiter koszorúzott, amelyet a TESZ 97. Kft. és az ÁLDOS Hagyományőrző, Kulturális Egyesület képviselőjében Ronga József tisztelgése követett.

A rendezvény a *Szózat* közös éneklésével zárult. Nemzeti énekünk kezdetére az eső teljesen elállt, legfőbb üzenetére – „Áldjon vagy verjen sors keze: / Itt élned, halnod kell.” – a szél az utolsó felhőket is eltakarította, és kisütött a nap.

Valentyik Ferenc

Szerelmes földrajz

A Tatai járás mint a Tatai-medence központja

Jelen dolgozatommal és az idézett felméréssel az a célom, hogy átfogó képet adjak az olvasók számára az 1930-as évek Tatai járásáról. Leginkább az a cél motivált, hogy a jelen *Szerelmes földrajz* rovatban egy kis bevezetővel szolgáljak. Ismerjék meg a területet, azt, amelyről a következő kisebb-nagyobb tanulmányok szólnak.

MAGYARY ZOLTÁN A TATAI MINTAJÁRÁSRÓL¹

Magyary Zoltán Tatán született 1888. június 10-én, és tragikus körülmények közt halt meg Héregen (Komárom megye) 1945. március 24-én.

Katonatiszti családban látta meg a napvilágot. A piaristáknál folytatott középiskolai tanulmányait követően államtudományi oklevelet (1910), majd jogtudományi (1912) doktorátust szerzett. Kiváló adottságainak köszönhetően végigjárta a köztisztviselői ranglétrát. Pályájának első fele a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz és a Klebelsberg Kunó által irányított tudománypolitikához kapcsolódik. Az 1930-as évektől egyetemi tanári és az általa alapított/vezetett Közigazgatás-tudományi Intézetben végzett kutatómunkája válik meghatározóvá. Ekkorra már nemzetközi hírű közigazgatási tudós volt. Több nyelven beszélt, saját képességeit folyamatosan fejlesztette (pénzügytan, szervezélmélet, gyorsírás), több külföldi tanulmányúton vett részt (Németország, Olaszország, USA, Szovjet-Oroszország). Feleségével, dr. Techert Margit filozófussal a szovjet front elől menekülve 1944-ben Tatára, majd Héregre, egy erdészházba költöztek. 1945. március 24-én – az átvonuló szovjet csapatoktól elszenvedett atrocitások hatására – az önkéntes halált választják. A tatai Környei úti temetőben alusszák örök álmukat.

Miért is ezt a nem éppen kis terjedelmű tanulmányt vettük alapul, hogy némi képet adhassunk az itt közölt tanulmányok helyszíneiről? Mint ahogy a kiadvány alcíme is jelzi, egy ténymegállapító tanulmányról van szó, melynek elkészítésében többen vettek részt.

¹ *Magyary Zoltán-Kiss István: A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a Tatai járás közigazgatásáról. Magyar Közigazgatástudományi Intézet, Bp., 1939.*

Egyik legfőbb társa volt Magyary Zoltánnak ebben és egyben társszerző is, Kiss István. „Ez a kötet szervezett csoportmunka eredménye. Az adatgyűjtés terjedelme olyan nagy, hogy ugyanarra az időszakra vonatkozólag egy ember által nem lett volna elvégezhető. Azonkívül a feladat oly sokirányú is, hogy az adatgyűjtés, és még inkább a feldolgozás, különböző szakemberek közreműködését tette szükségessé. [...] A munkában főmunkatársam dr. Kiss István tanügyi fogalmazó volt, akit kérésemre a vallás- s közoktatásügyi miniszter úr állandó szolgálattételre a vezetésem alatt álló Magyar Közigazgatástudományi Intézethez osztott be, és aki kisebb méretű hasonló tanulmányokat már végzett. A felvétel szervezésében és vezetésében való értékes közreműködésén felül teljesen az ő szellemi munkája a feldolgozás...”²

Az 1936-ban indult felmérések és vizsgálódások hároméves feldolgozásának eredménye a jelzett kötet, valamint a rengeteg térkép és diagram.

Magyary Zoltán hosszan ecsetelt bevezetőjében a tanulmány célját. Terjedelmi korlátok miatt itt most csak néhány jelentősebbnek ítélt gondolatot emelek ki. (Csak zárójelben jegyzem meg, ha az idézett gondolatok a mai állapotokra is érvényesek lennének, vagy annak gondolnánk, az csak a véletlen műve.)

„A közigazgatás a közönségért van. – ebben mindenki egyetért. Hogy azonban a közigazgatás a közönség számára mindazt nyújtja-e, amiért van, ebben a tekintetben a vélemény nem ilyen egyöntetű. Gyakran más a véleménye a közigazgatásról magának a közigazgatásnak és más a véleményük az embereknek. Kinek van igaza? Ezt nem könnyű eldönteni. Mondhatjuk azt, hogy a közigazgatás ma már szakkérdés és ezért a laikus közönség többnyire nem tudja megítélni. Viszont azt mondani, hogy a közönség, az emberek véleménye a közigazgatásról közömbös, azt jelentené, hogy a közigazgatás mégsem az emberekért van, hanem önmagáért. [...] A kérdés eldöntését még jobban nehezíti az, hogy a közigazgatás szervezete és működése ma már igen kiterjedt. Vannak állami és önkormányzati általános és szak-, alsó és felsőfokú szerveink. [...]

Az emberek véleménye a közigazgatásról nem is áll egyébből, mint abból, ami a véleményük arról a néhány szervről, amellyel érintkeznek, amelynek működéséről tapasztalataik vannak. A közigazgatással való érintkezés terjedelmének különböző fokánál fogva az emberek véleménye a közigazgatásról szükségképpen nagyon különböző.”³

A közigazgatás működésével, annak megítélésével kapcsolatban lehetne még hosszasan idézni a felvetett problémákat, de jelen kis tanulmánynak nem ez a célja. Csupán csak azért gondoltam e bevezető sorokat is idézni, hogy lássuk: a közigazgatás és annak megítélése és sokszínűsége nem csak napjaink problémája. A térség, a Tatai járás pedig éppen azért vált a vizsgálódás céljává, mivel ezen a területen a társadalom, a berendezkedés, a gazdaság, a kultúra minden kisebb-nagyobb szegmensét vizsgálni lehetett. Nem beszélve a népesség sokszínűségéről.

Konkrétabban: „A tatai járás mellett a következő érvek szóltak. A nagyobb járasok közé tartozik [szinte lefedi a teljes Tatai-medence területét. Gy. L.] (71000 lélek), nem határeset, sem alsó, sem felső véglethez nem tartozik, de aránylag magas színvonalú kulturális és közegészségügyi tekintetben egyaránt. Különös érdekessége pedig a sokoldalúsága. vegyes nemzetiségi tekintetből (magyar, német, tót lakosság), vallási tekintetből (katolikus, evangélikus, reformárus, zsidó), foglalkozási tekintetben (mezőgazdaság, erdészet, ipar, bányászat) és végül különös érdekessége az, hogy a járás területén van több hitbizomány, főleg a gróf Esterházy Ferenc-féle tatai hitbizomány, amely járás 26 községe közül 14-nek a területén

2 Uo. 9.

3 Uo. 11.

kiseb-b-nagyobb szerepet játszik és a járás területére esik a magyar Ruhr-vidék, a Magyar Általános Kőszénbánya r. t.-nak négy községe (Tatabánya, Alsógalla, Felsőgalla és Bánhida) kiterjedő bánya- és ipartelepe. Tehát a vizsgálat ténymegállapítása kiterjedhet nemcsak arra, hogy milyen a közigazgatás viszonya a kisemberekhez, hanem a társadalmilag és gazdaságilag befolyásos és erős fizikai és jogi személyekhez is. [...] Így egy járást, valamint kis- és nagyközséget oly behatóan tanulmányozhattunk, hogy a közigazgatás és a közönség viszonyának objektív meghatározásához szükséges módszer ezúton is járásra is alkalmazható módon volt megoldható.”⁴

A TATAI JÁRÁS FÖLDRAJZI HELYZETE

Miként írta le Magyary Zoltán és Kiss István ezt a területet? Íme, néhány gondolat:

„A két magyar Alföld közötti, szorosan véve az egyik medencéhez sem tartozó, változatos kistájak sorozata alkot átmenetet. Ennek a változatos tájsorozatnak egy csoportját fogja össze a tatai járás közigazgatási határa anélkül, hogy ezeket a tájakat szorosabb egységbe kapcsolná és elválasztaná a környező rokonterületektől.

A vizsgált terület nyugaton szervesen kapcsolódik a Kisalföldet szegélyező dombvidékhez. Ha az ember Kocs környékén szemléli a tájat, ugyanazokkal az enyhén hullámos, lapos-vizes völgyfenekeket, felszántott dombhátaakat látja, mint a tőle hetven kilométerre fekvő Pápa környékén.

A két medence közti átmeneti övnek kimagasló gerincét a Dunántúli Középhegység alkotja. Ez a hegység, ahány tagja van, annyiféle formában jelentkezik. A Bakony hatalmas tömegével, változatos felépítésével, sajátos élethű külön táj. A Vértes ezzel szemben viszonylag kis magasságaival, de egységes, tagolatlan tömegével külön életteret nem jelent, hanem éles elválasztóként szerepel a Mezőföld és a Kisalföld keleti része között. A Gerecse ismét változatos tagoltságával, medencéi sorával, csak nyugat felé határ, kelet felé azonban finom átmenetekkel kapcsolódik a Dunazug hegység többi tagjához, a Pilis és a Budai hegységekhez – (a főváros környékéhez!) – mint majd látni fogjuk, a gazdasági terjeszkedés szempontjából is.

A Vértes és Gerecse nyugat felé hatalmas törésvonallal szakadnak bele a tatai völgybe s a földtani sors következtében különleges földrajzi erővel telítik a völgyiséget. A tatai völgy dél felé elkeskenyedve és elaprózódva tűnik el a hegység és a dombvidék között, észak felé azonban kiszélesedve a mocsaras akadályvidékbe megy át, melyet a Duna vonala zár le. A mocsaras terület előtt, egy mészkőküszöbön, erőteljes helyen települ Tata, a járás központja.”

A kötet ezen fejezet részletesen taglalja talajviszonyokat, a közlekedési lehetőségeket, a járás, illetve a járási központ határainak kialakulását.

A NÉPESSÉG

„A közigazgatási beosztás szerinti elhelyezkedésen a kis- és nagyközségeket értjük. [...] egyes községek közigazgatási határán belül [...] több település fordul elő, ahol pl. puszták, vagy uradalmi majorságok vannak. Ezek a szervezetenként összevont települések. Ezzel szemben az összeépült községek esetében egy összefüggő település több község közigazgatási határára tejed ki. Ezeket nevezzük szervezetenként osztott településeknek.”⁵

4 Uo. 15.

5 Uo. 36.

A felmérés alapján az adatok azt mutatják, hogy a népesség erősen összetömörült. Ez azt jelenti, hogy az összlakosságnak több mint 60%-a a két nagy tömörülésre esik, sőt, közel fele, mintegy 45% egyetlen településen, a tatabányai telepen helyezkedik el.

A kisebb települések közül a leggyakoribb az 1250–1700 fő közötti, amelyekben az összes népesség kb. 10%-a, továbbá az 1000 és 1250 közötti, amelyekben az összes népesség kb. 7%-a helyezkedik el.

A külterületi település a járás területén igen csekély, amennyiben a belterületi népességgel szemben csupán 4,6% a külterületi lakos.

A felmérés sokkal részletesebb adatokat is közöl. Különbséget tesz a völgyi és dombi községek között, ahol már megmutatkoznak, sőt, elkülönülnek a nemzetiségek is. Mind-egyiknek megvan a saját rendje.

Amit még kiemelek ebből a minden részletre kiterjedő tanulmányból, az a népmozgalom kérdése.

Magyary és munkatársai ezt a következőképpen foglalták össze, illetve dolgozták fel az adatok elemzése során. (A statisztikai számadatok sokaságával most nem foglalkozom. Gy. L.)

Az első és legfontosabb megállapítás, hogy a járás tényleges népmozgalmát a tatabányai szénmedencére irányuló letelepedés jellemezte. A nagyarányú idetelepedésnek a hatásai nemcsak a járás egészének és a közvetlenül érintett községeknek, hanem a járás többi községeinek a tényleges népmozgalmában is észlelhetők voltak. A lakosság számának növekedése elsősorban a tatabányai bányatelepre esett. Mintegy 30 000 lelket jelentett.

Az egyes községek tényleges népmozgalma, egy-két kivételtől eltekintve, igen nagy mozgásokat mutattak. Mi lehet ennek az oka? Egyrészt egyes községek kisebb lélekszáma. Ezeknél már a kisebb változások is aránylag nagyoknak tűnhetnek. Másrészt a bánya által okozott vándorlási különbözet. A járásban élő munkások három helyen találhattak megélhetést. Ezek a bányatelep, az almásfüzitői olajfinomító és a Duna-vidéki kő- és márványbányák. Ezek közül a legjelentősebb a bányatelep volt.

De a bányaközségek népmozgalma is rendkívül változatos volt. A munkásság egy része hol itt, hol ott keresett magának munkát, ami állandó hullámzást, állandó vándorlást jelentett. A nemzetiségek tekintetében a ténymegállapító tanulmány a következő összefoglalót adja:

„Az adatokat vizsgálva az láthatjuk, hogy a járás anyanyelvi megoszlásában a tényleges népmozgalom, amelyet a bányavidék kifejlődése határoz meg, lényeges változásokat nem hozott. Ezek a változások egyaránt jelentkeztek az egyes nemzetiségek tényleges számában, annak további alakulásában, valamint az egyes nemzetiségek százalékos arányában. [...] A magyarság számában is és százalékos részesedésében is nagy mértékben tört elő. Ennek okozója elsősorban a bányavidékre történő bevándorlás, valamint a bányavidékre bevándorolt különböző kisebb számú nemzetiségek és a járásban kezdettől fogva meglévő nemzetiiségek egy részének elmagyarosodása. A németek számban fejlődést mutatnak, jelentőségük azonban a bányavidéki nagy magyar tömegek bevándorlásával erősen csökkent. A tótok számban is és viszonylagosan is jelentősen csökkentek. Ennek magyarázata részint a bánya által okozott nagyarányú népességeltolódásban, részint az állandóan vándorló bányász-népességben, továbbá az itteni kisebb tót nyelvszigetecskénél bekövetkező elmagyarosodó folyamatban rejlik.”⁶

Pár gondolat még a felekezeti viszonyokról.

6 Uo. 57–58.

A vizsgált adatokból megállapítható, hogy „a járás felekezeti összetételében a bevándorlások ugyanolyan eltolódásokat eredményeztek, mint az anyanyelvi összetételben, habár ez itt bizonyos mértékig kisebb erővel jelentkezett. Az eredetileg is katolikus többségű járás a bevándorlások következtében katolikus jellegében megerősödött, míg a protestánsok számára, dacára annak, hogy a bevándorlásokkal szintén nyertek, mégis csökkent. Különösen vonatkozik ez a reformátusokra, míg az ágostai hitvallású evangélikusok eredeti arányukat tartották meg. A zsidók számszerűleg is és arányában is csökkentek. Az egyéb felekezethez tartozók szám szerint nagymértékben növekedtek ugyan, de még mindig elenyészően kis számú népességet jelentenek...”⁷

A Tatai járás és a Tatai-medence megismerése szempontjából szinte nélkülözhetetlen ténymegállapító tanulmány még tovább taglalja a terület társadalmi és egészségügyi helyzetét. Külön fejezet szól a népesség gazdasági helyzetéről is. Rövid áttekintést ad a járás községeinek kialakulásáról. Természetesen részletesen elemzi a törvényi kereteket, a közigazgatás jogi alapjait, szervezeteit, a közigazgatás működését, költségeit. 1936-ban kezdődött a felmérés, 1939-ben jelent meg a kötet, számos térképpel, ábrával, diagramokkal kiegészítve.

Miért is fontos számunkra, a Tatai-medencében élők számára e nagyszabású munka, a mögötte megbúvó, hároméves, mindenre kiterjedő felmérés és az eredményeinek elemzése?

Egyrészt ez egy minta lett volna az ország számos más térségének felmérésére is. Másrészt ez egy olyan munka, mely a térség megismerése szempontjából a mai napig érvényes megállapításokat tartalmaz. Talán azt is mondhatnánk, e mű megismerése nélkül ne kezdjen bele senki olyan munkába, melyhez nélkülözhetetlen a történelmi háttér ismerete. Legyen az politikus, vagy bárki más, a közigazgatással foglalkozó szakember.

Nyilván felmerül a kérdés a Tisztelt Olvasóban, hogy valóban van-e napjainkban is érvényes megállapítása a tényfeltáró munkának? Igen, van. Igaz, hogy a térségben a bányászat már megszűnt az 1990-es elejére, de helyette ide települtek az ipari parkok, számtalan munkahelyet teremtve a lakosságnak. Sőt, van, amelyik kimondottan a bányászat kiszolgáló üzemegységeire épült – szó szerint is.

Kérem, hogy ezek ismeretben olvassák, tanulmányozzák e rovat írásait!

Ifj. Gyüszti László

HÍREK

Petőfi.hu. A Petőfi-bicentenáriumi év egyik legreprezentatívabb projektjeként teljesen megújult a Petőfi.hu weboldal. Az arculatváltás, illetve a teljes tartalmi megújulás eredményeként fiatalos, lendületes, komplex felület született, amely az eddigi információk mellett új, szerkesztett tartalmi egységekkel, videókkal, programnaptárral, valamint a Magyar Kultúraért Alapítvány égisze alatt működő valamennyi médium Petőfi-témájú anyagával egy helyen várja a látogatókat.

A Magas-Gerecse geoturisztikai értékelése

BEVEZETÉS

Napjainkban a geoturizmus az idegenforgalom egy olyan ága, amely elsősorban a környezet élettelen, tudományos szempontból fontos és turisztikai jelentőséggel is bíró értékeit tárja fenntartható módon az érdeklődők elé. Magyarországon ugyan még nem terjedt el széles körben, de az ágazat nagy léptekkel fejlődik, amit a szakmai és nagyközönség számára szervezett programok, az újonnan létrehozott szervezetek és intézmények, valamint az oktatásban és turizmusban betöltött egyre nagyobb szerepe is igazol.¹

Kutatásunk során egy, még földtudományi, örökségvédelmi és ehhez kapcsolódóan idegenforgalmi szempontból is felfedezetlen területet vizsgáltunk. A Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság területére eső Gerecseben még nem történt ilyen, vagy ehhez hasonló felmérés. Kutatásunk során térképészeti, terepi felmérési és tudományos értékelési módszerekkel meghatároztuk, hogy melyek azok a helyszínek, amelyek magas geoturisztikai potenciállal rendelkeznek: azaz magas természeti értékük mellett alkalmasak idegenforgalmi bemutatásra is.²

FÖLDTUDOMÁNYI ÖRÖKSÉGVÉDELEM ÉS GEOTURIZMUS

A földtudományi örökségvédelem a geotudományok egy viszonylag fiatal, de egyre nagyobb jelentőséggel bíró ága. A földtudományi sokféleség (geodiverzitás) fogalma a legtöbb ember számára jóval ismeretlenebb, mint a biodiverzitás (azaz a biológiai sokféleség). Ugyanakkor jelentősége megkérdőjelezhetetlen, hiszen Földünk élettelen alkotói nélkül az élő környezet, azaz a bioszféra sem létezhet.³

A földtudományi sokféleség jelentős elemeit a geoturizmus mutatja be az érdeklődők számára, ez pedig az idegenforgalom egy olyan ága, amely a földtudományi értékek fenntartható turisztikai hasznosítására épül. Magában foglal minden különleges felszíninformát, amelyen keresztül az érdeklődők megismerhetik a geotudományos örökség értékeit, természet- és emberföldrajzi, valamint történelmi kapcsolatait.⁴

Az idegenforgalom és a tudományos szektor egyik közös területe az élettelen természeti képződmények értékének felmérése és védelme. Ennek leglátványosabb alakulatai a geohelyszínek (geotópok, geosite-ok). Az objektumok különféle típusúak lehetnek, illetve természeti alakzatokat tekintve is változatos képet mutathatnak: földtani alapszelvények, sziklák, barlangok, nagyobb kiterjedésű, látványos köves területek, vagy éppen maga a tájkép.⁵ A geohelyszínek többnyire mindenki számára nyitottak, szabadon látogathatók: a szakképzett kutatók mellett a földtani értékekhez kevésbé értő, viszont érdeklődő látogatók számára is egyaránt. A turisták mellett a helyi lakosság esetében gazdasági előrelépést

1 Szepesi *et al.* 2016.

2 Dowling 2011.

3 Horváth 2022.

4 Dowling 2011.

5 Pál–Albert 2018.

is jelenthetnek, hiszen bevételi lehetőséget is adhatnak. Mindemellett az identitástudatuk részévé válnak maguk a geohelyszínek, valamint az általuk közvetített tudományos és kulturális értékek is.⁶

A geohelyszínek létrejötte a geoturisztikai potenciálhoz ('hasznosíthatóság') szorosan kötődik. Elsősorban azok a helyek/objektumok válhatnak geohelyszínekké, amelyek magas potenciállal rendelkeznek. A helyszínek ez irányú felmérése, értékelése többféle módszerrel is történhet. Ennek a folyamatnak nagy jelentősége van azon területek esetében, amelyek még felfedezetlenek, de nagy tudományos és kommunikációs jelentőségük miatt infrastrukturális szempontból indokolt lehet a fejlesztésük.⁷

A geoturizmus legjelentősebb képviselői a geoparkok. E szervezett intézmények alapját a geohelyszínek adják. Hazánkban két globális, a Bakony–Balaton Geopark és a Novohrad–Nógrád Geopark, és egy aspiráns (azaz globális címre pályázó) Bükk-vidék Geopark van.

A GERECSE

A kutatásunk Magyarország egyik ismert hegységében kapott helyet, a Gerecsében. Ez a Dunántúli-középhegység, más néven a Bakonyerdő része. A középhegységet három fő részre lehet osztani: a Bakony-vidék, a Vértes–Velencei-hegyvidék és a Dunazug-hegyvidék, amelynek a Gerecse-hegyvidék is a része.⁸ Kutatási területünk ezen belül a Magas-Gerecse volt.

Választásunkat a Gerecse hegység nagyon gazdag földtani felépítése és morfológiája indokolja, amelyek mellett a főváros közelsége is alkalmassá teheti geoturisztikai hasznosításra. A Gerecse területéről összesen 444 barlang található az Országos Barlangnyilvántartásban. Az általunk vizsgált területen leggyakoribbak az egyébként kis számban jelen lévő zombolyok és a víznyelők – közülük is a leglátványosabb a Nagy-Gerecse oldalában lévő Jura-zomboly.

FÖLDRAJZI ÁTTEKINTÉS

E hegység változatos formakincset tár a látogatók elé, hiszen a legmagasabb térszíneken – mint például a Som-hegy, Nagy-Kopasz, vagy a Kőrös-hegy – fennsíkokkal találkozhatunk, ahol az éghajlat hegyvidéki jegyeket mutat. Az alacsonyabb térszíneket enyhén hullámos, peremeinél erősen felszabdalt platófelszínek és sasbércek teszik különlegessé. Továbbá a Gerecse bővelkedik karsztos formákban, a fennsíkokon pedig töbrök és karmezők sorakoznak (Nagy-Gerecse, Nagy-Eménkes).⁹ A növényzeti fedettség a domborzattal van szoros összefüggésben. A magasabb térszíneken bükkösökkel, majd lefelé haladva gertyános-tölgyesekkel, karsztbokorerdővel és karszttölgyesekkel találkozhatunk. A csapadékosabb, alacsonyabb térszíneken zömében aktív mezőgazdasági művelés folyik.¹⁰

Karsztos vidék lévén a hegység vízrajzi tekintetben szegény. Felszíni vízfolyásokkal csak elszórtan találkozhatunk (pl. a Bicol-patak Tardos és Süttő között, valamint a Bajóti-patak Bajót és Nyergesújfalu között). A természetes tavak száma is alacsony, legtöbbjük kiszáradt, mára leginkább csak mesterségesen létrehozott víztárolókkal találkozhatunk a területen.

6 Grant 2010; Dowling 2011.

7 Pál-Albert 2021.

8 Kocsis 2018.

9 Dövényi 2012; Juhász 1997.

10 Barina 2006, Vérteserdő 2022.

FÖLDTAN

A Dunántúli-középhegység egészéhez hasonlóan, a Gerecse fő részét is triász korú (200–250 millió éves) kőzetek alkotják. A triász képződmények mindenütt perm (250–300 millió éves) kőzetekre települtek, amelyek észak felé haladva egyre kevesebb helyen bukkanak a felszínre. A felső-triász (200–237 millió éves) kőzetek alsó szakaszát a több mint 1 km vastag Fődolomit, felső szakaszát a közel 1 km vastag Dachsteini Mészkö adja.¹¹

A legjellegzetesebb képződmény a vörös, gumós, ammoniteszes mészkö („*ammonitico rosso*”), amely több formációra tagolva az egész jura időszakban képződött. Mind a triász, mind pedig a jura kőzetek nagy részét az ember a történelem során kisebb-nagyobb mértékben fejtette, ennek nyomát ma is számtalan kőfejtő és bányagödör őrzi. Az itt bányászott követ az egész országban a mai napig is hasznosítják építőköként (pl. esztergomi Bakócz-kápolna vagy a budapesti metróállomások esetében). A legjelentősebb, napjainkban is működő kőfejtők Tardos, Süttö és Lábatlan környezetében találhatók.¹²

A VIZSGÁLT TERÜLETRE ESŐ VÉDETT FÖLDTANI KÉPZŐDMÉNYEK

Hazánk földtani és földtudományi értékekben egyik leggazdagabb tájegysége a Gerecse. Ezt az is bizonyítja, hogy az 1970-es években indult, a Magyar Állami Földtani Intézet által koordinált Országos Alapszelvény Program keretében csak a mintaterületen 30-nál is több földtani alapszelvényt azonosítottak. E helyszínek tudományos értékei, tulajdonságai alapján következtethetünk a térség földtani felépítésére, fejlődéstörténetére.¹³

ÉRTÉKELÉS

A geoturisztikai értékelés hazánkban eddig zömmel kvalitatív, azaz minőségi módszerekkel történt, legtöbbször szubjektív módon. Kezdetben csak kisebb területeken, majd egyre szélesebb körben elterjedt a kvantitatív (azaz mennyiségi) felmérés és a kapott eredmények mátrix formában való megjelenítése. Az ilyen jellegű értékelések során kirajzolódik a vizsgált terület azon helyszíneinek halmaza, amelyek geoturisztikai szempontból hasznosíthatók (azaz magasak a tudományos és hozzáadott értékeik), magas potenciállal rendelkeznek. Ezek a jövőben akár tanösvények, látogatóközpontok vagy alapvető infrastrukturális fejlesztések alapját is képezhetik.

Az általunk is használt kvantitatív felmérés több részből tevődik össze. A terepi bejárást irodai munka előzte meg, ahol térképi alapanyagok és digitális adatbázisok alapján határoztuk meg, hogy mely helyszínek lehetnek alkalmasak. A terepen ezeket felkutattuk, fotós és írásos dokumentációt is készítettünk. Ezt követte az értékelés, amelyhez az úgynevezett GAM (Geosite Assessment Model) és M-GAM (Modified Geosite Assessment Model) módszereket alkalmaztuk. Ezek számszerű adatokkal fejezik ki az értékelő szakember és a látogató turisták véleményét az előre meghatározott szempontrendszer elemeivel kapcsolatban minden egyes értékelt geohelyszín esetében. Ezek az előre meghatározott szempon-

11 Budai et al. 2018.

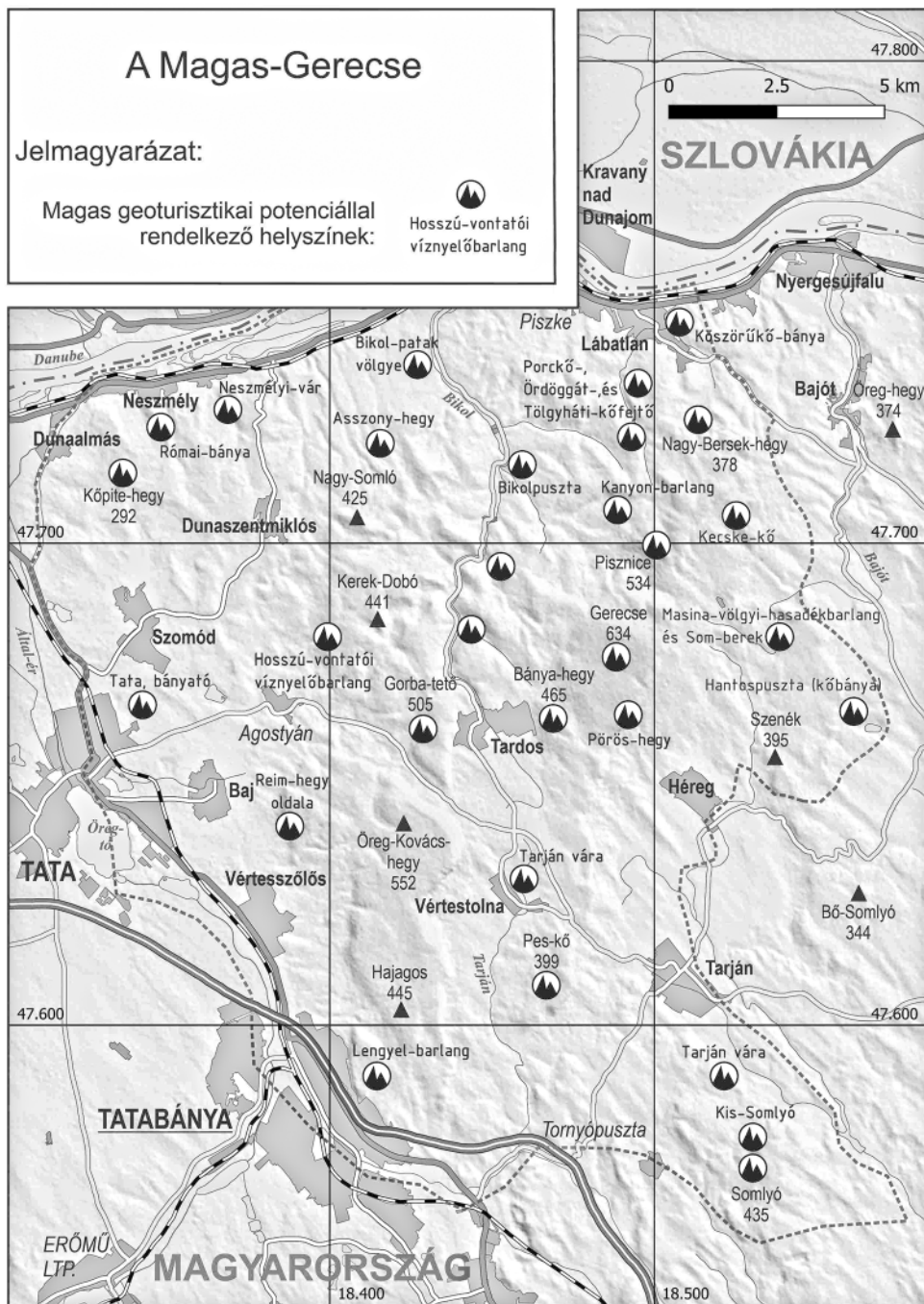
12 Budai–Konrád 2011.

13 Fülöp et al. 1975; Haas 1980; Budai et al. 2018.

A Magas-Gerecse

Jelmagyarázat:

Magas geoturisztikai potenciállal
rendelkező helyszínek:

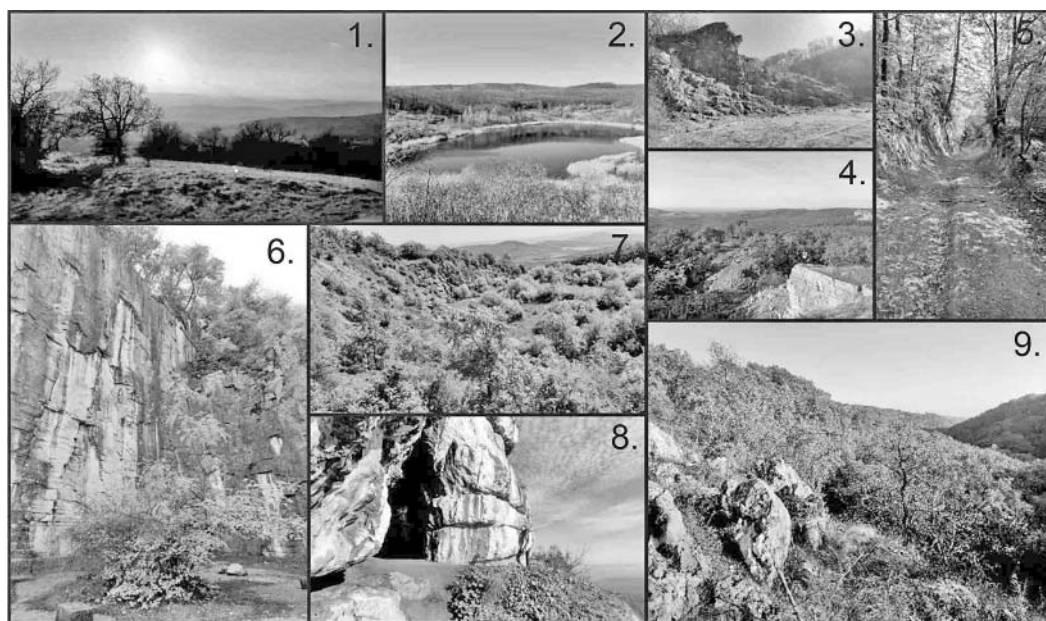
Térkép a Magas-Gerecséről (Készítette: Hajdú Edina)

tok pl.: ritkaság, szemléletesség, a geohelyszín területe, jelenlegi állapota, megközelíthetőség, látogatóközpontok megléte, szervezett túrák, szállás és étkezési lehetőségek.¹⁴

Az értékelés során minden geohelyszínhez megkaptunk egy pontszámot, így egyértelműen kirajzolódott azon objektumok halmaza, amelyek magasabb potenciállal rendelkeznek (legmagasabb pontszámok). Az így megkapott helyszínek kiemelkedő tudományos értékekkel bírnak, valamint az infrastruktúrájuk is fejlettebb a többi helyszínhez képest. Az ezt követő csoportba azok a geohelyszínek tartoznak, amelyek ugyan magas tudományos értékkel bírnak, emiatt infrastrukturális fejlesztésük javasolt lehet a jövőben. Ilyen fejlesztések közé tartozik az információs táblák kihelyezése, népszerűsítés különféle helyeken és formában (pl. online vagy nyomtatott felületek).

EREDMÉNYEK

Az értékelés során megkaptuk, hogy mely geohelyszínek rendelkeznek a legmagasabb geoturisztikai potenciállal. Ezek pedig a következők, a teljesség igénye nélkül: Kőpíte-hegy, Római-bánya, Neszmélyi-vár, Asszony-hegy, Hosszú-vontatói-víznyelőbarlang, Gorbatető, Malom-völgy, Bánya-hegy, Vöröshíd (kőbánya), Kanyon-barlang, Gerecse, Pisznice, Ördögát-kőfejtő, Tölgyháti-kőfejtő, Nagy-Bersek-hegy, Kőszörűkő-bánya, Kecse-hegy, Masina-völgyi-hasadékbarlang, Som-berek, Hantospusztá (volt kőszénbánya), Bikol-patak völgye, Dogger-bánya, Lengyel-barlang, Kis-Somlyó, Pes-kő, Somlyó, Pörös-hegy, Szelim-lyuk, Tarján vára, Vértesszőlősi előembertelep.

Válogatás a terepen készült képekből

(1. Somlyó, 2. Hantospusztá, 3. Tölgyháti-kőfejtő, 4. Gerecse, 5. Bikolpusztá,
6. Bánya-hegy, 7. Dogger-bánya, 8. Pes-kő, 9. Malom-völgy)

¹⁴ Vujičić et al. 2011; Tomić-Božić 2014.

A Vöröshídi-kőbánya Tardos mellett található. Az itt fejtett követ számos helyen felhasználták az országban, ennek maradványai pedig hatalmas bányaudvarokat tárnak a látogatók elé. Az objektum közvetlen közelében épült egy lombkorona tanösvény, ami sok természetjáró, illetve kisgyermekes család figyelmét felkelti.

A Malom-völgy kedvező elhelyezkedésének köszönhetően kedvelt szabadidős helyszín a Gerecse ölelésében. A tó mellett számos tanösvénnyel találkozhatunk, ahol minden korosztály megtalálja a számára megfelelő, valamint infrastrukturális szempontból is fejlett. A kiépítettséget magunk mögött hagyva látványos zombolyokkal és barlangokkal találkozhatunk a Kanyon-barlangnál (korlátozottan, csak szakvezetéssel látogatható), valamint a Bánya-hegynél. Ezen objektumok turisztikai fejlesztése csak a természetvédelmi elvekkel párhuzamosan történhet, kellő óvatossággal ügyelve a sérülékeny élővilágra.

A Gerecsében számos helyen találkozhatunk fehéren kitűnő mészkőfalakkal. Egyik ilyen különleges helyszín a Pes-kő. A fehérlő sziklafalakon túl a kilátásért is megéri ide felmászni, hiszen tiszta időben kilométerekre ellátni a dombok láncai között. Nem csak a Pes-kőn, hanem a Pisznicén (korlátozottan, csak szakvezetéssel látogatható) is találkozhatunk különleges „*kanyon*”-okkal, barlangokkal. Ilyen például a már említett Kanyon-barlang is.

ÖSSZHANG EGYÉB ÉRTÉKEKKEL

A terület híres a kőfejtőiről, bányáiról, ahonnan a köveket a mai napig is az ország egész területére szállítják és hasznosítják. A terepen több működő és felhagyott kőfejtővel találkozhatunk. Az egyik ilyen például a Bánya-hegy: a látogatható területeken (ahol sziklamászófalat is találhatunk) a területet felkeresők szeme elé táruló magas falak árulkodnak arról, hogy milyen kőzeteket is rejtenek. A „*vörös márvány*”-nak nevezett kőzet valójában mészkő, amely pl. a Szent István-bazilika lábazatát is alkotja.

A természeti értékek mellett számtalan kulturális értékkel is találkozhatunk a területen. Ilyen például a Vértesszőlősi Előembertelep, vagy a Szelim-lyuk. E két helyszín közös pontja, hogy az egykor itt élő emberek maradványait fedezték fel, ami híressé tette ezeket a régészeti jelentőséggel bíró, látványos megjelenésű helyszíneket. Tőlük nem messze, Lábatlan belterületén egy újabb földtani alapszelvénnyel találkozhatunk, a Köszörűkő-bányával (amely nevét az itt bányászott köszörűkövekről kapta). A felhagyott, országos jelentőségű természeti érték szabadon látogatható. Neszmély település határában található Várhegyen egy középkori erősség romjaival találkozhatnak az arra járók. Sok írásos emlék nem maradt fenn, de azt tudjuk, hogy egy egyhajós plébániatemplom romjai ezek. A természeti és kulturális értékek határán áll a hantospusztai bányató. Ennek helyén egykor barnaköszén külszíni fejtését végezték. A tavat a terület rekultivációjaként hozták létre.

BEFEJEZÉS

A kutatás által egy átfogó képet kaphattunk arról, hogy az eddig felfedezetlen vidék mennyi földtani, talajtani, kulturális és más élettelen természeti értéket rejt magában.

Az eredmények a jövőben infrastrukturális fejlesztések javaslatának kezdeti lépését is jelenthetik, vagy akár különféle tudományos, ismeretterjesztő népszerűsítésnek is. Mindezek mellett a felmért objektumok bekerülnek Magyarország Országos Geotópadatbázisába is. Ezt a Magyarhoni Földtani Társulat ProGEO Földtudományi Örökségvédelmi Szakosztálya készíti, és tartalmazza hazánk legjelentősebb geotudományos értékeit.

Az adatbázis a tervek szerint kész állapotában nemcsak tudományos, de turisztikai célra is használható lesz, tovább növelve hazánkban a fenntartható fejlődés és magartartás lehetőségeit.

Hajdú Edina–Pál Márton

Irodalom. Barina Z. (2006): A Gerecse hegység flórájának katalógusa. Flora of the Gerecse Mountains Duna–Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság–Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest; Budai T.–Fodor L.–Sztanó O.–Kercsmár Zs.–Császár G.–Csillag G.–Gál N.–Kele S.–Kiszely M.–Selmeczi I.–Babinszki E.–Thamóné Bozsó E.–Lantos Z. (2018): A Gerecse hegység földtana. Magyarázó a Gerecse hegység földtani térképéhez (1:50 000). Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat Kiadványa, Budapest; Budai T.–Konrád Gy. (2011): Magyarország földtana (Egyetemi jegyzet). Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Pécs; Dövényi Z. (szerk., 2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest; Dowling, R. (2011): Geotourism's Global Growth. *Geoheritage* 3 (1): 1–13.; Fülöp J.–Császár G.–Haas, J.–J. Edelényi E. (szerk., 1975): A rétegtani osztályozás, nevezéktan és gyakorlati alkalmazásuk irányelvei. Magyar Rétegtani Bizottság, Budapest; Grant, C. (2010): Towards a typology of visitors to geosites. Second Global Geotourism Conference, Making Unique Landforms Understandable. Mulu, Sarawak, Malajzia; Haas J. (1980): Országos Alapszelvény Program. Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése az 1978. évről, Budapest, 59–64.; Horváth G. (2022): A földtudományi sokféleség világnapja. *GeoMetodika* 6 (2): 27–45. DOI: 10.26888/GEOMET.2022.6.2.2.; Juhász Á. (1997): A Dunántúli-középhegység. In Karátson Dávid (szerk., 1999): Pannon Enciklopédia. Magyarország földje. KERTEK 2000 Könyvkiadó, Budapest; Kocsis K. (szerk., 2018): Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. Budapest, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest; Pál, M.–Albert, G. (2018): Comparison of geotourism assessment models: and experiment in Bakony–Balaton UNSECO Global Geopark, Hungary. *Acta Geoturistica* 9 (2) 1–13. DOI: 10.1515/AGTA-2018-0005; Pál, M.–Albert, G. (2021): Examining the Spatial Variability of Geosite Assessment and Its Relevance in Geosite Management. *Geoheritage* 13 (1). DOI: 10.1007/S12371-020-00528-6; Szepesi, J.–Harangi, S.–Ésik, Z.–Novák, T.–Lukács, R.–Soós, I. (2016): Volcanic Geoheritage and Geotourism Perspectives in Hungary: a Case of an UNESCO World Heritage Site, Tokaj Wine Region Historic Cultural Landscape, Hungary. *Geoheritage*. DOI:10.1007/s12371-016-0205-0; Tomić, N.–Božić, S. (2014): A modified Geosite Assessment Model (M-GAM) and its Application on the Lazar Canyon area (Serbia). *International Journal of Environmental Research* 8 (4): 1041–1052.; Vértéserdő, Gerecsei Erdészeti Igazgatóság (2022): Erdőgazdálkodás. Online: <https://verteserdo.hu/gerecsei-erdeszeti-igazgatosag/> (Utolsó elérés dátuma: 2023. március 10.); Vujičić, M. D.–Vasiljević, D. A.–Marković, S. B.–Hose, T. A.–Lukić, T.–Hadžić, O.–Janičević, S. (2011): Preliminary geosite assessment model (GAM) and its application on fruška gora mountain, potential geotourism destination of Serbia. *Acta Geographica Slovenica* 51 (2): 361–377. DOI: 10.3986/AGS51303.

A romjaiból restaurált barlang

A Dorog és Esztergom között található és 1946 óta ismert Sátorköpusztai-kristálybarlang néhány kezdeti évtől eltekintve mindig is a kutatók figyelmének középpontjában állt. Különös formavilága, jellegzetes képződményei kiemelt helyet biztosítottak számára a magyarországi barlangok sorában.

A barlang ismertségét Jakucs László geológus alapozta meg, aki Venkovits Istvánnal együtt vett részt a barlang 77 évvel ezelőtti feltárásában, első tudományos igényű feldolgozásában. Igaz ugyan, hogy a hirtelen jött népszerűségnek ára van, melynek itt a barlang képződményei látták kárát (a felfedezés hírére ide özönlött látogatók 5 év leforgása alatt közel 80%-os kárt okoztak a barlangi képződményekben), de az alapos feldolgozás, publikálás messze földön ismertté tette a szakmai közönség körében. A hazai kutatók a hévizes keletkezésű barlangok szinte minden formakincsét bemutató barlangnál jobbat aligha találhattak volna e képződési mód tanulmányozására, így ez a barlang számos elmélet megalkotásában játszott szerepet.

A tudományos feldolgozás mellett az üregrendszer rejtett járatai után kutató barlangászok tevékenysége sem elhanyagolható. A barlang karbantartása, állagmegóvása, betemetett formakincseinek felkutatása még napjainkban is folyamatos feladatot jelent számukra.

ELŐZMÉNYEK

Az 1958-ban Benedek Endre bányafőmérnök vezetésével létrejött dorogi Kadić Ottokár Barlangkutató Csoport tagjai a lehetetlent nem ismerve fésülték át a Sátorköpusztai-barlang minden szegletét (bár ez a kifejezés a gömbüstökből álló rendszer esetében okozhat némi képzavart) s ahol abban perspektívát láttak, kemény fizikai munkával – sokszor előzetes vizsgálatok nélkül, pusztán megérzésből – végezték a kutatást. A lelkesedésnek természetesen megvolt az eredménye; új szakaszokkal bővítették a már ismert járatok hosszát, de a szomszédos Strázsa-barlang, vagy a néhány kilométerrel távolabb található Pilisnyerghi-víznyelőbarlang feltárása is az ő érdemük volt.

Az 1989-ben megalakult Benedek Endre Barlangkutató és Természetvédelmi Egyesület (BEBTE) az akkor már nem működő Kadić-csoport tevékenységét folytatva látott neki a barlanggal kapcsolatos teendőknél. A rendszer állagmegóvása mellett a turisztikai bemutatás játszotta a főszerepet, természetesen a felfedezés motiválta kutatás mellett. Furcsa módon, egy-két kisebb feltárástól (ilyen volt a Pünkösdi-ág 2012-es felfedezése) eltekintve új szakaszokat a mai napig nem találtunk, vagy legalábbis nem abban az értelemben, ahogy azt érteni szokás. Tudniillik, a már ismert járatok átvizsgálásával, üledékeinek kitakarításával, valamint a falfelületek lemosásával legalább annyi újdonsággal szembesülhettünk, mintha ténylegesen ember által korábban nem járt tereket fedeztünk volna fel.

„ÚJ BARLANGOT ÉPÍTÜNK”

Ma már másfajta szemlélet dívik a hazai barlangkutatásban, mint mondjuk húsz évvel ezelőtt. A gyakorlatban is előtérbe kerültek a természet-, illetve barlangvédelmi szempontok, s minden tevékenységet ezeknek kell alárendelni. Hogy mindez mivel jár? Ennek szemléltetésére különösen jó példa a Sátorköpusztai-barlang.

Szervezetünk a 2010-es évek első felében olyan tagokkal bővült, akik korábban más csoportoknál tevékenykedtek, és komolyabb barlangfeltárásokban is részt vettek. Az ő tapasztalataikra nagyban lehetett építeni a későbbiekben. Az elmúlt harminc év első figyelemre méltó attrakciója a barlang nagyterméből nyíló Pünkösdi-ág 2012-es felfedezése lett.

A kicsiny, ám annál látványosabb, képződményekkel gazdagon díszített folyosó megmutatta nekünk, milyen is volt a barlang a felfedezése idején, de egyúttal az is egyértelművé vált, hogy mi minden pusztult el a korabeli rongálások során.

Szakítva a korábban bevett gyakorlattal, a Pünkösdi-ág feltárása során kitermelt üledéket nem deponáltunk lent, hanem felszínre szállítottuk. Mindeközben az is feltűnt, hogy jóval több idelent az egykoron mesterségesen felhalmozott törmelék, mint azt korábban sejteni lehetett.

Már akkor megfogalmazódott az igény ezek megszüntetésére. Még ugyanebben az évben döntöttünk úgy, hogy a nagytermet (Benedek Endre-terem) „kipofozzuk”, látogathatóbbá tesszük.

A korábban a terem több pontján is éktelenkedő agyaghalmokat elbontottuk, a barlang új útvonal-kijelöléseket kapott, a korábban rendezetlenül heverő, a törmelékben egykoron fellelt képződmények is esztétikusabb elhelyezést kaptak. Mindezek mellett újra felmerült a barlang falfelületeinek tisztítása is (az első barlangmosásra még 1996-ban került sor a nyergesújfalui tűzoltók közreműködésével).

A BARLANGSZAKASZ TELJES ÁTALAKULÁSA – A FERDE-TEREM

A barlang középszintjén található Ferde-teremre 2014-ig a barlangi rongálások nagy vesztesékeként tekintettünk. Oldalfalait, aljzatát poros agyagréteg borította, a mennyezetről gipszoszlopok egykori jelenlétére utaló csomók meredeztek. Tulajdonképpen ezeken, valamint az itt fellelhető gömbüstös oldásformákon és az agyag alól egy-két helyen kikandikáló borsóköves képződményeken kívül nemigen volt itt látnivaló. Nem is igazán érdekelt ez senkit, még a látogatókat sem, akik sokkal inkább a teremben elhelyezett kapaszkodó-kötéllel való mászásra figyeltek. Mindenki a nagyteremre koncentrált, és várta, hogy végre megpillantsa a híres sátorközi képződményeket.

2014-ben az egyik, ki tudja hányadik bejárásunk során, amikor konkrétan a magasnyomású mosáshoz kerestünk helyszíneket, egy ötlettől vezérelve kézi permetezőnkkel kicsiny területen próbamosást végeztünk. Döbbsen tapasztaltuk, hogy 5–10 centiméteres mélységben a falakat, de még az aljzatot is kristályos bevonat borítja.

Néhány héttel később fémlépcsőket helyeztünk be ide, majd az egyik helyi cég jóvoltából vízzel teli tartályt hozattunk a barlang bejáratához. Ez az áprilisi nap mérföldkő lett a barlang történetében.

Ettől az időponttól másképpen tekintettünk erre a részre. De a még nagyobb szenzáció három évvel később kezdődött. A Duna–Ipoly Nemzeti Park 2017-ben európai uniós beruházással új létrákat építtetett a barlangba. Nemcsak a régi vaslétrák cserélődtek le, de olyan helyekre is mászást segítő eszközök kerültek, ahol korábban csak a falakat taposva lehetett közlekedni. Így épült ki a Ferde-terem fölött lévő „Kacsa” aknája, vagy a bejárat szint. A Ferde-terem lépcsősorának alsó tagját pedig híddal váltottuk ki.

A hídnak elsősorban kényelmi funkciót szántunk, hiszen így nem kell a lépcsősoron a terem aljába menni, majd onnan néhány lépcsőfokon újból felmászni a továbbvezető akna peremére. Akkor még nem látszott, hogy azért ennél jóval többről lesz szó.

A Ferde-terem részlete 1988-ban és ma

A kiépítést követően lehetővé vált a terem aljának kipucolása. Ahhoz, hogy az egész helyiség megszépüljön, a korábban a szakasz aljába lemosódó, lepergő üledéket is el kellett távolítanunk.

Azt még álmunkban sem gondoltuk, hogy ez nemcsak néhány vödörnyi anyag. Körülbelül négy köbméternyi (!) üledéket, valamint ide hordott törmeléket szedtünk fel. Egyúttal a terem alsó része 4 méterrel mélyült. A feltárásnak is beillő takarítás során egy látványos, gipszszel kitöltött akna is megnyílt, amely egyrészt az alatta lévő nagyterembe vezet, másrészt egy, a Ferde-terem addig ismert alja alatt húzódó kristályos hasadékra is fény derült. Kiderült, hogy a terem egyik felét látványos gipszképződmények borítják, míg a felső szakaszokkal kapcsolatban álló szemközti falszakasz gazdag borsóköves borítással rendelkezik.

Az agyagos, jellegtelen barlangi helyiség néhány év leforgása alatt a rendszer egyik fő látványossága lett.

2019 – A NAGYTEREM ÁTVÁLTOZÁSÁNAK ÉVE

A Ferde-teremben végzett munkáknak, látványos eredményeknek és talán a jó közösségnek köszönhetően új társak is csatlakoztak csapatunkhoz, így a feladatok tekintetében kiszámíthatóbb, tervezhetőbb időszak következett. Kialakult egy nagyjából 15 fős mag, akik jelenleg is csapat motorját alkotják. 2019-től heti rendszerességgel szerveződtek hétköznapi kutatódélutánjaink, amelyek révén igen hatékonyak lehettünk.

Már a Pütkösdi-ág 2012-es feltárását követően is megfogalmazódott a régi bontási törmelékanyag kiszállításának igénye. Nemcsak azért, mert zavaró volt a látványa, hanem

Részlet a barlang nagyterméből (Egri Csaba felvételei)

azért is, mert úgy sejtettük, hogy esetleg járatokat, valamint képződményekkel díszített falszakaszokat fedhet el.

A Benedek Endre-terem északkeleti felének végződése az ún. Disznófürdő-terem (ennek végéből nyílik a Pütkösdi-ág) felé lejt. A lejtő mindkét oldala vastag, ráhordott törmelékkel volt borítva, amelyet még az 1970–80-as években termeltek oda. Az egyik helyen végzett próbamélyítés során kiderült, hogy az üledék látványos képződményeket takar, így nem lehetett kérdés, a törmeléknek ki kell kerülnie innen. Az elhatározást tett követte, így az elmúlt években legalább 20 (!) köbméter anyag került felszínre. A munka jelentősen átalakította a terem északkeleti felének arculatát. Az egyik legnagyobb szenzáció egy „gipszmarkarónik”-kal borított 90×40 centiméteres tömb előkerülése volt (jelenleg üvegburra mögött látható). A soktonnányi anyag kikerülése a teremrész méretét is jócskán megnövelte. Tekintve, hogy a nagyterem aljzatán szinte mindenütt több méternyi agyagos kitöltés található, így kuriózumnak számít a természetes, úgynevezett szálkőaljzat előkerülése. Jelenleg legalábbis azt gondoljuk, hogy ezt találtuk meg a Disznófürdő bejárata előtti szakaszon. Az agyag eltávolítása után szépen oldott, helyenként cseppkövel bevont mészkőmedence vált láthatóvá, amely a lefolyó vizek útját is jól szemlélteti. Legmélyebb pontján, mintegy lefolyóként, egy körülbelül 50 centiméter átmérőjű aknaszáj tárult fel, amelyet mindeddig 3 méteres mélységig tártunk fel.

A 2020–2022-es évek részben a nagyterem délkeleti felének kitarításával teltek. Közel 30 köbméter bontási törmelékot szedtünk fel ebből a szakaszból is. Az eredmény szenzációs lett: olyan képződménycsoportok váltak láthatóvá, amelyek szemlélése nemcsak nekünk, barlangászoknak jelent új élményforrást, de a látogatók számára is vonzerővel bír.

Lieber Tamás

Erdőssztyepp Komárom-Esztergom vármegyében

AZ ERDŐSSZTYEPP ELTERJEDÉSE

Az Eurázsian kelet–nyugati irányban végighúzódó zárt erdők öve és az ezektől délre levő sztyeppterületek közötti sávban a kettő közötti átmenetet képező erdőssztyeppöv található. A mintegy 8000 km hosszan elnyúló öv legnagyobb szélessége is alig 300–400 km.¹ Szakadozott foltokban megjelenik a sztyeppök övétől délre a Tien-san és a Kaukázus lábainál. A Duna völgyén keresztül felhúzódik a Kárpát-medencébe és foltszerűen megjelenik az erdélyi Mezőség területén is.

AZ ERDŐSSZTYEPP MEGJELENÉSE

Az erdőssztyepp sajátossága, hogy területén erdő és gyepp együttesen fordul elő. Az erdő és gyepp mozaikja különféle lehet, a kisebb erdei tisztásoktól a nagy területen felnyíló erdőig; mindez az adott vidék klímájának, elsősorban csapadékellátottságának következménye. Szibériában az erdőssztyepp erdőkomponensét részben tűlevelű fajok alkotják, míg a sztyeppövvel érintkező részekben lombos erdők foltjai is csak üdébb mélyedésekben jelennek meg.

A kontinentális erdőssztyeppeket zárt erdők és tölük élesen elváló fátlan gyepek képezik, a szubmediterrán erdőssztyeppeket pedig gyengén záródó fás vegetáció alkotja. Hazánkban mindkét típus, és ezek átmenete, a szubkontinentális erdőssztyepp is előfordul. Egykor hatalmas területeket foglalt el az Alföldön és a hegylábi területeken.

A növényzeti övet képező úgynevezett klímazonális erdőssztyeppel mellett vannak olyanok is, melyek helyi talajadottságok eredményeképpen alakultak ki, ilyenek a Tiszántúl sziki tölgyesei.

Az erdőssztyeppben az erdő- és gyeppkomponens kiterjedése folyamatosan változik például tűz vagy a legelő állatok hatására. Különböző emberi tevékenységek szintén jelentősen befolyásolják az erdő és gyepp arányát.

AZ ERDŐSSZTYEPP MAGYARORSZÁGON

Hazánk alföldjeinek jelentős részét egykor erdőssztyepp borította. Ez felkúszott a hegyek lábára és déli lejtőire is. Kiseb kiterjedésben Dél-Szlovákiában a Duna menti alföldön (Podunajská nížina) és peremeim, valamint a Kisalföldön is megjelenik. Már Zólyomi Bálint² felismerte, hogy ezek felé a területek felé közvetlen kapcsolódás mutatkozik a Mezőföld irányából, aktuális kutatások megerősítették ezt a feltételezést.³ A Keleti-Gerecse lankái és az ebből kiemelkedő rögök a múltban lehetővé tették erdőssztyepp fajok vándorlását.

1 Molnár Zsolt–Kun Attila (2000): Alföldi erdőssztyepp-maradványok Magyarországon. WWF füzetek 15. Budapest.

2 A középduai flóraválasztó és dolomitjelenség. Botanikai Közlemények 1940. 39 (5): 209–231.

3 Kocsis Károly (főszerk.) (2018): Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. Magyar Tudományos Akadémia–Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont–Földrajztudományi Intézet, Budapest.

A Zsámbéktól Tokodig és Mogyorósbányáig, majd tovább Esztergom felé terjedő területen ma is nagy számban fordulnak elő ezek képviselői. A rögök oldalában és a meredek, műveléstől megkímélt lejtőkön itt nagy kiterjedésben és szinte páratlan gazdagságban maradtak fenn természetközeli élőhelyek, amelyek lehetővé teszik az erdőssztyepp-vegetáció és az erdőssztyepp fajainak vizsgálatát.

AZ ERDŐSSZTYEPP JELENTŐSÉGE

Bár az erdőssztyepp-vegetációt hazánkban különböző típusok is képviselték, állományaik zöme az évszázadok során megsemmisült vagy jelentősen átalakult. Ennek eredményeként megmaradt, tipikus állományait ma már hiába is keresnénk. Klasszikusan erdőssztyepp-erdőnek tartott állomány a Kerecsend melletti erdőben tanulmányozható. A társulás jelentőségét fokozza, hogy maga az erdőssztyepp-formáció hatalmas elterjedésének határát hazánkban éri el, tőlünk nyugatra már csak töredékesen, kisebb szigetszerű állományokban fordul elő.

Annak ellenére, hogy az erdőssztyepp-társulások állományai mára alig találhatók meg hazánkban, a rá jellemző növény- és állatfajok sok területen túléltek. Vannak közöttük olyan ritkaságok, amelyek ma hazánk csak egy-két pontján fordulnak elő, mint az erdélyi hérics (*Adonis transsylvanica*), amely Csorvás mellett (Békés megyében) egy vasúti rézsű mentén maradt fenn, a fénylő zsoldina (*Serratula lycopifolia*), amely a Középhegység peremterületein itt-ott található meg (Zempléni-hegység, Vértes), vagy a tátogó kökörcsin (*Pulsatilla patens*), amely a Nyírség homoki gyepeiben a kipusztulás közelébe került.

Több erdőssztyeppfaj nem ilyen szélsőségesen ritka, és területünkön is többfelé, olykor nagyobb egyedszámban és akár viszonylag gyakran megjelenik.

ERDŐSSZTYEPP A GERECSÉ KELETI DOMBJAIN

A hazai botanikai kutatások több száz évre nyúlnak vissza, a Gerecsé fő tömbje és a Budai-hegység közötti dombvidékről azonban sokáig elszórt növénytani adataink is alig álltak rendelkezésre. Hazánk egyik legnagyobb terepi botanikusa, Boros Ádám egyszer járt az Epöl és Máriahalom közötti területen, ahol azonban – a nyári szárazság és a területet lelegető több tízezer juh hatásaként – semmi érdekes növény előfordulását nem tudta feljegyezni.

A terület „felfedezése” egészen a 2000-es évek elejéig váratott magára, amikor sorra kerültek elő innen országos ritkaságnak számító növények, mint a piros kígyószisz (*Echium maculatum*), a molyhos körte (*Pyrus nivalis*), a szagtalan rezeda (*Reseda inodora*) vagy akár a sugaras zsoldina (*Serratula radiata*).⁴ Hamarosan ezek a területek bekerültek a 2004-ben kihirdetett Natura 2000 hálózatba Epöli szarmata vonulat és Északi-Gerecsé néven. Az erdőssztyepp vegetációját itt érő szubmediterrán és kontinentális hatások mellett a környék geológiai változatossága is hozzájárul a tapasztalható növénytani gazdagsághoz. Az erdőssztyepp-vegetáció kiterjed a Dorogi-medencére és annak peremeire, így a Strázsa-hegy környékének homoki élőhelyeire, valamint az Esztergom fölé magasodó Vaskapu vulkanikus alapkőzetű, lösszel fedett hegylábaira és hegyoldalaira.

4 Barina Zoltán (2006): A Gerecsé hegység flórája. Duna–Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság–Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest.

AZ ERDŐSSZTYEPP-VEGETÁCIÓ NÖVÉNYFAJAI VIDÉKÜNKÖN

Míg a Gerecse, a Pilis és a Visegrádi-hegység zárt erdei a bükkösök, gyertyános-tölgyesek és cseres-tölgyesek fajainak adnak otthont, az esőárnyékban levő alacsonyabb és száraz területeken többfelé találkozhatunk olyan erdőssztyepp-fajokkal, amelyek országos szinten ritkák és korlátozott elterjedésűek (emiatt védettek vagy fokozottan védettek), itt azonban akár viszonylag könnyen összefuthatunk velük.

Leánykökörcsin
(Barina Zoltán felvétele)

Macskahere
(Barina Zoltán felvétele)

A leánykökörcsin (*Pulsatilla grandis*) védett, úgynevezett Natura 2000-es jelölő növényfaj. Mivel tőlünk nyugatra rendkívül ritkán fordul elő, ezért kiemelt természetvédelmi jelentőséggel bír. Hazánkban a Középhegység területén szerencsére még sokféle megtalálható. Területünkön a Strázsa-hegy körüli gyepekben nagy számban előfordul, megjelenik többek között Mogyorósbánya mellett a Kő-hegyen, a Szentkereszt-hegyen és Csolnok mellett a Mókus-hegyen. Kisebb állománya megtalálható a Nagy-Gete oldalában, de mivel itt erődállomány alá szorulva fordul elő, virágot nem szokott hozni. Epöl közelében a Juhállítás nevű területen egy zárt erdős területbe ékelődő sziklatömb tetején tudott fennmaradni, ahol a kellő fény biztosított számára.

Hasonlóan elterjedt vidékünkön a macskahere (*Phlomis tuberosa*), amely löszös oldalakban és felnyíló molyhos tölgyesekben is megtalálható. Szintén löszön, de jóval ritkább a bugás hagyma (*Allium paniculatum*), amely néhány ponton bukkan fel Epöl, Tokod és Mogyorósbánya mellett.

Az ősszel virágzó pézsmahagyma (*Allium moschatum*) Tokod mellett jelenik meg homoki gyepekben, legközelebb pedig Szomor és Zsámbék fölött dolomit és szarmatamész-kő-sziklagyepekben.

Bugás hagyma
(Barina Zoltán felvétele)

Pézsmahagyma (Barina Zoltán felvétele)

leteken jellemző meleg, de csapadékos őszön virágzik, de akkor is rövid ideig, hiszen egy-egy egyed virága nem nyílik 5 napnál tovább. A faj helyi állományait figyelemmel kísérő vizsgálatok alapján az utóbbi 20 évben populációi drasztikus egyedszámcsökkenésen

estek keresztül, állományainak egyedszámjai a korábbiak töredékére csökkentek.

Igazi ritkaság a vidékünkön a kizárólag Esztergom mellett, a Kiskúria-hegyen élő magyar zörgőfü (*Crepis pannonica*), melynek ez a legnyugatibb hazai előfordulása, legközelebb pedig Vác és Salgótarján fölött ismeretek kisebb populációi.

Környékünk erdőssztyepp ritkaságait gyarapítja az előzőhöz hasonlóan fokozottan védett tátorján (*Crambe tataria*), mely a Duna túloldalán, a Muzsla melletti Hegyfarok nevű területen él, fennmaradását az akác terjedése súlyosan veszélyezteti.

A védett erdőssztyepp ritkaságok sora még hosszan folytatható volna nem csak növényekkel, hanem állatfajokkal is. A legtöbb nekik otthont adó terület nem ok nélkül áll természetvédelmi oltalom alatt. Sérülékenységet és egyediséget tekintve különösen fontos, hogy ne csak védjük, de mind alaposabban megismerjük ezt az élőhelykomplexet, fennmaradásának kulcsa ugyanis első lépésként ebben rejlik.

Magyar zörgőfü
(Barina Zoltán felvétele)

Barina Zoltán

Régészeti kutatások Brigetióban (1992–2022)

Komárom-Esztergom vármegye nyugati szélén, a mai Komárom/Szöny területén található a római kori Brigetio. Az árvízmentes teraszokon felépült településen állomásozó katonaság, kiegészülve az őrtornyok személyzetével és a Duna túlsó partján, Izsa-Leányvár közelében fekvő római kori Kelemantia helyőrségével, a Kr. u. I–II. század fordulójától több mint 300 éven át biztosította Pannonia provincia északi határa, a ripa Pannonica védelmét és a Dunán való átkelést.

Területén birodalmi szintű események zajlottak, amit az itteni leletek is bizonyítanak.

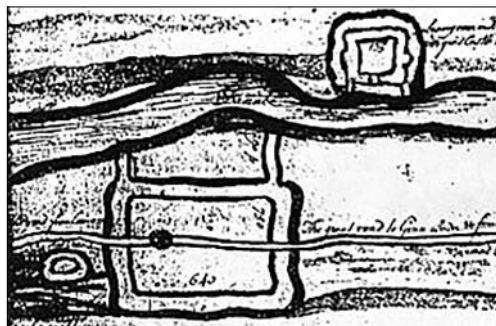
Brigetio, a másik három, legiotáborral rendelkező pannoniai településhez (Aquincum – Óbuda, Carnuntum – Petronell/Bad-Deutsch Altenburg, Vindobona – Bécs) hasonlóan hármas tagozódású volt. Részei a dunai limes középső szakaszát védő legiotábor, a körülötte fekvő városias jellegű katonaváros és a polgárváros voltak. E hármas településegységet temetők és fazekastelepek egészítették ki. A településkomplexumot (de legalábbis a legiotábort) a mintegy 15 km távolságban lévő tatai Fényes-források kiváló minőségű ivóvizével látták el. A tábor helyőrségét adó *legio I Adiutrix* mérnökei föld alatti boltozott csatornában és föld feletti boltíves akvadukton, a gravitáció erejét kihasználva vezették ide a vizet.

Brigetiót északról a Duna, délről egy részben feltöltődött dunai mellékág határolta. A római mérnökök ennek a keleti végére töltést építettek és a rajta lévő két zsilip segítségével a holt medret el tudták árasztani vízzel.

Brigetio, kiterjedt úthálózata révén kapcsolatban állt a határt védő többi legiotáborral, valamint a tartomány belsejében elhelyezkedő településekkel. A provincia fő közlekedési útvonala, a Duna menti limes-út (a mai 1. számú főút) keresztülhaladt a legiotáboron és a városokon. Ez az útvonal a későbbi évszázadokban is a legfontosabb hadi- és kereskedelmi út maradt, így az itteni épületmaradványok igen korán kiváltották a közép- és újkori utazók, térképészek, mérnökök, kincsrablók és természetesen a régészek figyelmét.

Marsigli vázlatja a legiotábor és a Tatáról jövő vízvezeték jelölésével
(Luigi Fernando Marsigli: Danubius Pannonico-Mysicus. II. 1726)

Milles vázlatja a tábor és a katonai amphitheatrum, valamint a kelemantiai tábor jelölésével
(Richard Pococke 1745. 245.)

Brigetio, vagy legalábbis a még látható római romok egyik első említése Mátyás király történetírójától, Antonio Bonfinitől ismert, aki a XV. században a hajdan itt volt „*latin gyarmat*”-ról írt. Ezt Wolfgang Lazius, az 1556. évi térképén Bregecióként azonosította. 1673-ban Edward Brown angol orvos, 1684 és 1686 között Luigi Marsigli olasz gróf, 1737-ben Richard Pococke és Jeremiah Milles angol lelkészek, 1747-ben Mikoviny Sámuel császári és királyi mérnökkari őrnagy tettek említést az itteni épületmaradványokról.

Az első tudományos igényű publikációk Rómer Flóris győri bencés tanár és Berkovics-Borota Milos mérnök nevéhez fűződnek. Előző az 1860-as években ásatásokat is folytatott a területen, utóbbi pedig a tábor délkeleti sarkában az ún. 1. számú ütegállás építését irányította 1885-ben.

A XIX. század végén és a XX. század elején a Komáromi Történeti és Régészeti Egylet tagjai gyűjtötték a leleteket, közülük Milch Ármin ásatásokat, Gyulay Rudolf topográfiai kutatásokat végzett.

Brigetio első tervszerű ásatója a Nemzeti Múzeum megbízásából Paulovics István régész volt a XX. század elején, őt követte Radnóti Aladár és Barkóczi László, utóbbi elkészítette a római kori település első topográfiai térképét.

Az itteni leletek sokáig elkerültek a lelőhelyről (Duna Menti Múzeum, Nemzeti Múzeum, Hódmezővásárhelyi Református Gimnázium stb.), köztük a Kállay Ödön szőnyi jegyző által a két világháború között saját részre és Komárom város megbízásából vásárolt tárgyak is, amelyek a tatai Kuny Domokos Múzeumban vannak.

A brigetiói leletek az 1990-es évek elejétől maradnak a Komáromi Klapka György Múzeumban. 1992-től nagyszabású tervásatások kezdődtek a lelőhelyen. Az ásatásokat Borhy László, az Eötvös Loránd Tudományegyetem jelenlegi rektora, Bartus Dávid, az ELTE BTK dékánja, valamint a komáromi múzeum részéről Szamadó Emese igazgató és Gátfalvi-Delbó Gabriella vezetik. A feltárások eredményei 2001 óta minden évben nyílt nap keretében bárki számára megtekinthetők.

MUNICIPIUM-POLGÁRVÁROS

Az ELTE és a múzeum közös ásatása 1992–2016-ig a brigetiói polgárváros területén, az ún. Komárom/Szőny, Vásártér lelőhelyen zajlott. A beépítetlen nagy füves rész feltárási eredményei indokolták a Komáromi Klapka György Múzeum 1996. évi bővülését, egy állandó római kori kiállítás létrehozását.

Ez a polgári település 194–211 között *municipium*, ezt követően pedig *colonia* rangot kapott. A polgárvárosban feltárt lakóházak a Kr. u. III. század első felében épültek és az északnyugati provinciák jellegzetes háztípusába, a hosszúházak csoportjába sorolhatók. 10–12 m széles és 50–60 m hosszú házakról van szó, amelyek rövid

Az 1. *insula*, Dobosi Linda 3D rekonstrukciója
(Dissertationes Archaeologicae Ser. 3. No 9.
Budapest, 2021. 330.)

oldalukkal a főút, esetünkben a limes-út felé fordultak. Három ilyen ház alkotott egy insulát, lakótömböt. Az insulán belüli házakat szűk síkátorok, magukat az insulákat 3 m széles, kőlapokkal burkolt utcák választották el egymástól.

A házak utca felőli részén általában üzletek (pl. pékség) voltak, az udvar felőli végén pedig a lakófunkciójú helyiségek. A házakhoz kert is tartozott. Az épületek utcai homlokzata előtt gyakran oszlopsor húzódott, így a járókelők fedett járdán közlekedhettek.

A kőalapozású, vályogtéglából épült házak lakóhelyiségeit padlófűtéssel látták el, padlóikat terrazzo borította, falaikat színes falfestmények díszítették. Több háznak pincéje is volt, a latrina pedig általában az udvarban kapott helyet.

CANABAE LEGIONIS-KATONAVÁROS

Brigetio táborát délről és nyugatról körülvette egy városi jellegű, városi ranggal azonban nem rendelkező település, a hadsereget kiszolgáló kézművesek és iparosok, valamint a katonák családtagjai által lakott katonaváros. A katonaváros területe a késő római korban a tábor közvetlen közelére szűkült. Egykori területét késő római temetők foglalták el.

A táborhoz közel, a limes-út déli oldalán helyezkedett el a régi leírások, rajzok és légi felvételek alapján ismert katonai *amphitheatrum*.

Vele szemben, az út túlsó oldalán 2014–2017-ben tártuk fel a katonavárosi fürdőt, amelynek előkerülése a 2013. évi nagy árvízi helyzet utáni gátépítésnek köszönhető. A munkálatok során közel 10 ezer négyzetméternyi, római épületekkel teli rommezőt találtunk, amelynek megmentése érdekében a gát nyomvonalát északi irányba módosították. A négy éven át folyó régészeti feltárások a mintegy 900 m² alapterületű fürdő mellett gabonátároló épületeket és egyéb nagy középületeket is a felszínre hoztak.

A korábbi kutatásokból tudjuk, hogy a katonaváros délnyugati részén szentélykörzet volt. Itt került elő *Iuppiter Dolichenus* szír hadisten szentélye 1899-ben és *Mithras* perzsa napisten temploma 1943-ban.

A légi felvételek alapján a katonaváros nyugati részében is intenzív beépítettséggel számolhatunk.

CASTRALEGIONIS-LEGIOTÁBOR

A nagyméretű, 540x430 m alapterületű kőből épült legiotábort Kr. u. 101-ben kezdte építeni a *legio XI Claudia*, de állandó megszálló alakulata a 114-ben ide érkező *legio I Adiutrix* lett. Ez a legio építette a Duna északi partján fekvő auxiliáris tábort is, amelyben az egyik alakulata állomásozott.

A négy kapuval rendelkező, fallal és árokkal körülvett, téglalap alakú legiotábor déli részére az 1940-es években az olajgyári lakótelep lakóházai épültek, így itt csak kisebb felületű feltárások lehetségesek.

A tábor északi, az egykori limes-út és a Duna közötti része azonban beépítetlen, napjainkban mezőgazdasági művelés alatt áll. Ez a terület a Komárom/Szőny, Stadion úti lelőhely megnevezéssel ismert, ahol 2017-ben kezdtük meg a régészeti feltárásokat, miután egy drónos felvételen érdekes épület körvonalai bontakoztak ki a növényzetből. A 2017–2018-as ásatási szezonban közvetlenül a Stadion út mellett, az egykori keleti táborfal közelében, mintegy 900 m²-en dolgoztunk és egy több periódusú épületet tártunk fel. Az épületnek a századok során több funkciója is volt. A Kr. u. II. században kaszárnyaként funkcionált, majd a 370-es évek elején végzett átépítés eredményeként valószínűleg császári fo-

gadóépület lett. Feltételezésünk szerint ebben a nagy méretű, reprezentációra alkalmas épületben került sor 375. november 17-én a kvád követek és I. Valentinianus találkozójára, amely a császár halálával végződött, néhány nappal később pedig ebben kiáltották ki fiát, a kiskorú II. Valentinianust császárrá. Az épülettől keletre a tábor egyik Duna felé vezető csatornáját is megtaláltuk, közel 40 m hosszan.

A régészeti ásatások mellett az utóbbi évek geofizikai kutatásai hoztak kiváló eredményeket: a talajradaros vizsgálatok alapján azonosításra került a tábor központja (*principia*), a tábori kórház (*valetudinarium*), gabonatóroló épületek (*horrea*), a tábori fürdő, és a tábor utcarendszerének jelentős része.

A két toronnyal és köztük egy kapunyílással rendelkező északi főkaput, a *porta praetoria*t és a rajta áthaladó, kövezett utat 2019-ben tártuk fel.

Minden idők leglátványosabb eredményeit azonban a 2021–2022. évek feltárásai adták, amikor a katonai fürdő területén dolgoztunk. A talajradaros felméréseken jól látszódott, hogy az észak–déli irányú főút, a *via praetoria* nyugati oldalán nagyon masszív épületmaradványok találhatók, amelyeket a táboron belüli elhelyezkedése és az alaprajza alapján a tábori fürdővel azonosítottunk. A régészeti feltárások beigazolták az elképzelésünket. A mintegy 6000 m² nagyságú épületkomplexumnak két év alatt közel egynegyedét tártuk fel, rendkívül figyelemreméltó eredménnyel. Napvilágra kerültek a fürdő hideg és meleg vizes medencéi, padlófűtésrendszere, közösségi terei. A bélyeges téglák alapján tudjuk, hogy a fürdőt a táborral egyidőben, Kr. u. 101 és 105 között építették.

A 2022-ben feltárt fürdő egyik medencéje (Komáromi Klapka György Múzeum, Fotótár; Bartus Dávid felvétele)

FÖLDTÁBOROK BRIGETIO KÖRNYÉKÉN

A római seregek akár néhány napos tartózkodáshoz is szabályos elrendezésű, sánccal és árokkal védett táborot építettek. Ezeket azonban általában csak légi fotókon lehet azonosítani.

Brigetio környékén – a Duna mindkét partján – mintegy ötven ilyen táborot ismerünk, amelyeket Visy Zsolt és Szabó Máté régészek lokalizáltak. Ezek egy része gyakorlótábor lehetett, nagyobb részük pedig feltehetően Marcus Aurelius császár és a markomann törzsek között 167–180-ig zajló háborúhoz köthető. A császári csapatok támadó hadmozdulatainak ugyanis az egyik támaszpontja Brigetio lehetett, és más területekről ide vezényelt csapatok ilyen rövid életű menettáborokat építettek maguknak.

TEMETŐK

A brigetiói temetők a limes-út, valamint a Tata irányába futó diagonális út mentén helyezkednek el. A rómaiak a császárkor első két évszázadában hamvasztásos temetkezést folytattak, majd fokozatosan áttértek a csontvázás temetkezésre. A hamvasztásos sírokat sírkövekkel jelölték. A csontvázakat – társadalmi pozíciótól, pénztárcától függően – koporsó nélküli sírba, fa- vagy kőkoporsóba, a IV. században pedig gyakran téglakoporsóba temették.

A 2009-ben feltárt Mártírok úti temető
(Komáromi Klapka György Múzeum, Fotótár;
Borhy László felvétele)

2009–2010-ben Komáromban, a Mártírok úton egy birtuális temetőben 42 hamvasztásos és 31 csontvázas sírt tártunk fel, amelyek a Kr. u. I. század végétől a III. század közepéig keltezhetők.

Brigetio késő római temetői elsősorban a legiotábor körül, illetve több esetben a barbár betörések miatt már elhagyott katonaváros romjai között, vagy annak közelében helyezkednek el. A sírok többsége melléklet nélküli, vagy szegényes melléklettel ren-

Az 1998. évi I. számú szarkofág, benne egy testvérpár csontváza
(Komáromi Klapka György Múzeum,
Fotótár; Számadó Emese felvétele)

A Brigetio Öröksége Látogatóközpont (Komáromi Klapka György Múzeum, Fotótár; Gábor László felvétele)

delkezik. A jómódúak sírjai nagy számban tartalmaznak kerámiaedényeket, mécseseket, fibulákat, kozmetikai eszközöket, üvegtárgyakat, ékszereket és érmeket.

A szarkofágos temetkezés legszebb helyi példái az Olajgyár területén fekvő ún. Cellás temetőben kerültek elő 1998-ban. Az ekkor talált három szarkofágban aranyékszerek is voltak.

A brigetioi ásatások során 1990-től feltárt leletek a Komáromi Klapka György Múzeum új kiállítóhelyén, a 2023 áprilisában nyíló Brigetio Öröksége Látogatóközpont állandó kiállításán, illetve a tetőtérben kialakított látványraktárban láthatók.

Számadó Emese

Irodalom. Borhy László–Számadó Emese: Beszámoló a Brigetióban (Szöny-Vásártér, Molaj „A” úti lelőhelyen) 1998-ban végzett régészeti feltárások eredményeiről. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 6. Tatabánya, 1999. 143–163.; Dávid Bartus–László

Borhy–Szilvia Johácsi–Emese Számadó: Excavations in the legionary fortress of Brigetio in 2019. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*. Ser. 3. No. 8. Budapest, 2020. 181–189.; *Dávid Bartus–László Borhy–Nikoletta Sey–Emese Számadó*: *Excavations in Brigetio (2012–2016)*. In *Celto – Gallo – Roman Studies of the MTA–ELTE Research Group for Interdisciplinary Archaeology*. L’Harmattan, Paris, 2018. 63–82.; *Dávid Bartus–László Borhy–Szilvia Johácsi–Emese Számadó*: Short report on the excavations in the legionary fortress of Brigetio (2017–2018). *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* Ser. 3. No. 6. Budapest, 2018. 541–549.; *László Borhy–Emese Számadó*: Roman towns along the Ripa Pannonica. Brigetio. In *Visy, Zsolt* (ed.): *The Roman army in Pannonia*. Budapest, 2003. 151–153.; *Linda Dobosi*: Building techniques and building materials in Brigetio With the virtual reconstruction of House I/a of the civil town of Brigetio. *Dissertationes Archaeologicae* Ser. 3. No 9. Budapest, 2021. 330.; *Milch Ármin*: A monostori ásatás. A Komárom Vármegyei és Városi Múzeum–Egyesület 1901/02. évi értesítője XV–XVI. évf. Komárom, 1903. 39–44.; *Richard Pococke*: *A Description of the East and some other Countries*. Chap. VII. London, 1745. 245.; *Máté Szabó–Boglárika Fábián–Fanni Fodor*: Research on Roman temporary camps near Brigetio (Komárom–Szöny). Results of the excavations conducted on the BRI V, VI(–VII), X–XI, XIII–XIV, XIX, XXII–XXIII, XXX and XXII archaeological sites. In *The Danube Limes in Hungary. Archaeological Research Conducted in 2015–2020*. Pécs, 2020, 77–113.; *Számadó Emese*: Brigetio kutatástörténete. Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 5. Tata, 1997. 149–175.; *Számadó Emese*: Beszámoló a MOL Rt. Komáromi Finomító szőnyi gyártelepén 1999-ben feltárt sírokról. Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 6. Tatabánya, 1999. 163–181.; *Számadó Emese*: Régészeti kutatások Komárom/Szöny területén, a római kori Brigetióban, 1990–2010 között. *Terra Sebvs. Acta Mvsei Sabesiensis* 2/2010. 141–176.; *Takáts Sándor*: Komárom vidéke és Brigetio a 18. sz. közepén. A Komárom Vármegyei és Városi Múzeum–Egyesület 1907. évi értesítője. Komárom, 1908. 25–33.; *Viczián István–Nagy Balázs–Szeberényi József–Rupnik László–Deák Márton–Borhy László*: Brigetio geomorfológiai és környezetregészeti viszonyai. In *Ökonómia és ökológia*. Pécs–Budapest, 2015. 345–359.

Szólótermesztés a tarjáni határban

A tarjáni határhasználat történetét alapvetően a sváb lakosság XVIII. betelepítése, az uradalom belső működési rendje, a települések piac kapcsolatai, igazgatási és etnikai jellegzetességei határozzák meg.¹ Ez tulajdonképpen a XVIII. századtól napjainkig tartó dinamikusan változó történet, amely máig nem zárult le.

A falu a telepítést követően igencsak nagy területtel rendelkezett, Galgóczy Károly a XIX. század közepén Tatával és Koccsal együtt az ország legnagyobb határú községei között említi.² Az igazsághoz tartozik, hogy a tarjáni határ nagy része a XVIII–XIX. században erdős, illetve irtvány volt, amelyet a betelepülők maguk tettek művelhetővé. Levéltári anyagokból

1 *Fatuska J.* 1992.

2 *Szabad Gy.* 1957. 23.

és az első katonai felmérésből³ már a XVIII. századból ismerjük a falu határának nagy részét: Kisszállás, Őrhegy, Lovászi-hegy, Csurgó-hegy, Sövény-kuti irtás, Omlás-rét, Graben-rét, régi és új Kenderes, Feketekő.⁴

A település határának használata – még akkor is, ha csupán a szőlőterületekre koncentrálnak – jól láthatóan folyamatos és dinamikus mozgásban van. Reagál a társadalmi változásokra, leköveti az életmód- és gazdasági stratégiák, külső tényezők, divatok alakulását.

Fényes Elek Tarjának két szőlőhegyét említi.⁵ Az első katonai felmérés térképein a Kisszállás, Őrhegy és a Lovászi-hegyi dülő környékén találunk szőlőterületeket. Ezek természetesen mind új, sváb telepítések. A második katonai felmérés⁶ oldalain ez a terület tovább bővül: a Feketekőben telepített szőlőt látunk, a Jancsár és Küllüd közötti területen ugyanakkor még csak az irtás nyomaira bukkanunk, de a század végére már ott is (Nagy-hegy) szőlőtermesztéssel foglalkoznak. Ezzel főbb vonalakban kialakul Tarján II. világháborúig fennálló birtokszerkezete, már ami a szőlőtelepítéseket illeti.

A tarjáni szőlőművelésre már a XIX. században jellemző az igen nagy volumenű termesztés, illetve ezzel összefüggésben a szintén nagyarányú bortermelés. Ekkor nagyrészt fehérbort és sillert készítettek.⁷ Ennek a leginkább eladásra történő szőlőtermelésnek a XIX. század végén a filoxeravész vetett véget, ekkor, az ország más területeihez hasonlóan a szőlőültetvények nagy része itt is kipusztult. Az újratelepítés a XX. század első évtizedeire megtörténik, általában a korábban használt területeken. Ekkor azonban általános fajtaváltás történik: a nova és az otelló válik szinte kizárólagossá.

A XIX–XX. század fordulóján, tehát a filoxeravész idején és az újratelepítéskor Tarjánban nagyjából a következő területeken, dülőkben folyt szőlőtermelés. A visszaemlékezések szerint az Őr-hegyen és a Nagy-hegyen jó minőségű szőlő termett, köszönhetően a helyi viszonyok között ideálisabb benapozásnak, illetve a kedvezőbb talajadottságoknak. Ezekben a dülőkben inkább a módosabb gazdáknak volt szőlője. Ezek voltak a település legtávolabbi termőhelyei, ide naponta csak szekérrel volt gazdaságos kijárni, illetve a fel dolgozást, hazaszállítást is leginkább így lehetett megoldani, hiszen ezeken a területeken nem álltak présházak, csupán a termesztés folyt. Csurgó-hegy, Sövénykert (vagy ahogy a második katonai felmérésen nevezik, „Sövény Kút Szőlő”) és Kisszállás valamivel közelebb volt, de az is még a tágabb határban.

Az ezeken a területeken termelő gazdák otthon, illetve XIX. századi, impozáns, ma is kiemelt presztízzsel rendelkező „Körpincék” valamelyikében dolgozták föl a szőlőt. Ezek valamikor a XIX. század elején épülhettek, mert az első katonai felmérés térképein még nem

3 <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=osm%2C147&bbox=2050852.2112266666%2C6042349.054753938%2C2065365.6919723146%2C6047250.579192725> (Utolsó letöltés: 2023. 02. 06.)

4 Például Feketekő említése: „Tekintetes Kegyes Nagy Urunk, Regens Urunk, Patronusunk! Nagy alázatossággal csekély instanciánkat nyújtván Könyörgünk; Valóban értettük, hogy Tolnai Szomszédjaink Instancziájukra határunkban lévő Feketekő nevezetű hegyallya Szőlő Hegynek engedtetett. Mely szomorú hír hallását egységet instálunk; de nem Méltóság Uraságh tekintvén csekély határunkat, minket számosan meggyarapodottakat, Marháink csekély mezeit, ez határunknak darab földjét tőlünk el ne vegye, sőt bennünket azzal élni hagyini Méltóztassék. Megengedvén pedig Méltóság Uraságunk nekünk Tolnaiakhoz szánt jó volt ott az Szőlőnek ültetésére; mi tellyes Szorgalmatossággal, már ez előtt kívántuk ezen engedelmet, valamint magunk úgy Mélt Ur. bővebb hasznára Szőlővé tesszük, kiültettyük. Mely Kegyeséget Kegyes resolutioval ohajtván maradunk Tekintetes Nagy Urunk Regens Urunknak Alázatos mindenkori Szegény Jobbágy Szolgái: Tarjányi Szegénység 1773” OL Eszterházy-iratok. Raktári sz. 14. cs. P. Fasc. 46. Mikonya J. 1992.

5 Fényes E. 1994. 273.

6 <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=here-aerial%2C5&bbox=2117342.213974751%2C6071900.397260172%2C2119156.3990679574%2C6072513.08781502> (Utolsó letöltés: 2023. 02. 06.)

7 Móser T. 2013. 140–141.

szerepelnek, a második katonai felmérés lapjain már igen. Abból pedig, ahogy a térképen a Bicskei út ívét kitöltik, arra következtethetünk, hogy addigra már mind megépült.

A Feketekőben és az Új-hegy faluhoz közel eső, alsó részén, ahogy a helyiek nevezik, az Irtványföldeken a XIX–XX. század fordulóján a szegényebb családok műveltek szőlőt. Ezeket a területeket naponta, gyalog látogatták. Az Irtványföldeken egyes visszaemlékezések szerint voltak korábban is „*vájt lyukak*”, amelyekben bort készítettek, ugyanakkor „*rendes pincéket, présházákat*” az 1930-as évektől kezdődően építettek. A csurgó-hegyi gazdák eleinte háznál dolgozták fel a szőlőt, később (az 1930-as évektől) aktív kapcsolatuk alakult ki az irtásföldi pincékkel, azok közelsége miatt. Többen, akik az Irtványföldeken pincével rendelkeztek, igyekeztek a Csurgó-hegyen további szőlőhöz jutni.

A filoxeravész követő újraterelítés még nagyrészt minden művelt területen megtörtént direkttermő fajtákkal. A dülők használatában, átrendeződésében a XX. század közepe hoz majd újabb változást. Egyrészt a II. világháború eseményei, az azt követő ki-, illetve nagyobb rész áttelepítések, vagyonelkobzások, másrészt a paraszti kultúra átalakulása. A hagyományos gazdasági szerkezet felbomlásával, a téészesítés megindulásával és a járműkultúra, közlekedés átalakulásával a falu szűkebb határába szorul vissza a termesztés.

Míg ugyanis korábban a jobb minőségű, jobb benapozású területeken tehetősebb, szekeres gazdák műveltek szőlőt, a gazdasági szerkezet átalakulásával, a szekerek elvesztésével, ezeken a területeken idővel felhagytak a műveléssel. A napi kijárás is jóval több időt vett már igénybe, ugyanakkor a feldolgozás-fogyasztás ilyenformán egyre nehezkesebbé válása közelebbi szőlőterületek vásárlására ösztönözte a település lakóit.

Mindez párhuzamosan zajlott a XX. század második felében azzal a folyamattal, hogy a tarjáni svábok a vagyonelkobzásokat, áttelepítéseket követően, amikor lehetőségük nyílt rá, elsőként valamiféle szőlőterületet igyekeztek vásárolni. Ez, ha a XX. század második felének viszonyai között is „*jó helyen volt*”, akkor próbálták a család korábbi saját szőlőjét, présházát visszavásárolni, amennyiben azonban az elkobzott terület egy távolabbi dűlőben volt, igyekeztek jobb pozícióban birtokhoz jutni.

Annak, hogy a tarjániak először a szőlőket, présházákat próbálták visszavásárolni, gazdasági és identitásbeli okai is voltak.

A gazdasági okok a sváb munkaetikában és a korábbi gazdaság- és háztartásszervezési stratégiákban keresendők. A paraszti gazdaságok elvesztésével és a tarjáni népesség iparba áramlásával rövid időre megszűnt a kapcsolat föld és ember között. A földhöz, gazdálkodáshoz való kötődés – azon túl, hogy identitásbeli és etnikai színezete is volt – afelé hajtotta a korábbi tulajdonosokat – sőt, egyes visszaemlékezések szerint azokat is, akik korábban nem műveltek szőlőt –, hogy egy kis terület vásárlásával újra termelésbe kezdhessenek. A termelésbe való visszalépés a kétlakivá váló tarjániaknál kettős stratégiára utalt: vagy a környező piacra termeltek a pénzbevétel maximalizálására vagy saját fogyasztásra, így a pénzkiadás minimalizálására törekedtek. Mindkét stratégia mélyen gyökerezik a helyiek mentalitásában.

A szőlő (vissza)szerezésének etnikai, identitásbeli színezetét a „*szülőföld*” visszaszerzésének igénye adja. Bár Tarjánban nem volt tömeges kitelepítés, a vagyonelkobzásokat, településen belüli át- és összetelepítéseket ők sem úszhatták meg a háborút követően. Ennek megfelelően, bár minden család igyekezett visszaszerezni a szülői házat, a stratégiák – összekapcsolódva a gazdasági törekvésekkel – a lehetőségeken belül mozogtak: jóval hamarabb juthattak ugyanis hozzá saját szőlőjükhöz, présházukhoz, mint házaikhoz. Sokszor megelégedtek más területekkel is, hiszen a településen belüli mozgások ellenére „*otthon*”

maradtak, sikerült „*visszaszerezniük a hazájukat*”. Ez a mozzanat számos élettörténeti elbeszélésben megjelenik a mai napig.

A század közepén végbemenő változásokat követően a szőlőtermesztés a XX. század 60-as, inkább 70-es éveitől már nagyrészt a háztáji keretein belül, a szűkebb határban működött tovább, hiányzott belőle a nagyarányú értékesítésre való törekvés, a szőlőt, bort pénzforgalmon kívüli, szimbolikus tőkének⁸ tekintették.

A távoli határrészeken felhagyott telepítések helyett új területen kezdődött meg a szőlőtelepítés. Bár az Irtványdűlőben korábban is folyt szőlőművelés, a hegy gerincén, illetve a Tatabánya felé eső déli lejtőin csak később, az 1950-es, inkább az 1960-as években kezdődött meg a telepítés. Az első generáció, aki ide szőlőt telepített, még az a korosztály volt,⁹ amelyet fiatal felnőtt korában ért a második világháború, a kitelepítés réme, a vagyonelkobzás. Eddigre ugyanis a faluhoz közel eső szőlőterületek birtokviszonyai rögzültek: megtörténtek a (vissza)vásárlások, így, amennyiben egy családnak addig nem sikerült birtokhoz jutni, vagy a fiatalok szerettek volna saját szőlőt művelni, esetleg több szőlőt szeretett volna a család, azok ezen a hegyen vettek területet és telepítettek új szőlőt. Ennek köszönhetően – mivel a telepítéskor egyértelműen a paraszti minta és jelleg dominált még a Tatabányán az iparban dolgozók esetében is – a hagyományos modell szerint, tőkékben telepítették és művelték a szőlőket, leginkább novát vagy oportót.

A hagyományos gazdálkodási technikák mellett ugyanakkor ez a „*szőlőhegy*” más stratégiák, igények mentén is alakult.

Az első pince és prэшáz itt a domb tetején, a tatabányai oldalon épült. Sok helyi gazda máig kiemeli a prэшáz különlegességét, amely a „*régi divat szerint épült*”,¹⁰ közvetlenül az út mellé – jelezve a telekhatárt –, így most kilóg a többi pince közül, amelyek később már újabb minták hatására beljebb épültek, hogy az út pora nem lepje be őket. Azt a pincét, prэшázát a 2000-es évek elején még mindenki számon tartotta, sőt, a hozzá kötődő történetet is, amely szerint tulajdonosa összekapott a második prэшáz építetőjével, aki éppen az első prэшázzal szemben, a hegy és az út falu felőli oldalára építkezett, és ezzel „*elvette a szép kilátást*”. E történet szépen mutatja, hogy bár 1968-ban hatottak a hagyományos építési elvek, minták, megjelentek újabbak is: így például a *szép kilátás igénye*.

A másik momentum, amelyben felfedezhetőek az új igények és a hagyományos gazdálkodástól, birtokszerkezettől való távolodás, hogy a prэшázak nem a hegy (domb) lábához, hanem a gerincre épültek. Ez bár nehezebbé teszi a munkát (szüretkor a szőlőt fel kell hordani a hegy tetejére) és megnehezíti a jó pince építését (az úthoz képest hagyományosan tájolt pince így nem merőleges a talajfelszínnel, hanem párhuzamos azzal, így romlanak a klimatikus viszonyai), mégis kedvelt megoldás volt a szabadidős tevékenységek és a prэшáz-víkendház rekreációs funkciójának köszönhetően.

Az 1970-es évektől akinek volt pénze, elsőként pincét épített, majd pedig igyekezett hozzá kis prэшázát is, ahol be lehet fűteni.¹¹ Ekkora ugyanis felmerült az igény arra, hogy páran beüljenek télen borozgatni. A korábbi generációkról beszélnek, hogy összejártak, de leginkább csak az idős korosztály, hiszen a fiatalok akkor is dolgoztak, leginkább már az iparban.

8 Bourdieu, P. 2011.

9 A generációkról: Móser T. 2022.

10 Vincze I. 1958.

11 Vincze István 1958-as tanulmányában említi olyan prэшázakat, amelyekben a prэшén és a szüretelő eszközökön kívül beépített tüzelő is állt, ugyanakkor erre Tarjánban nincs példa. Vincze I. 1958. 88–89.

A régi építésű préházakban, mivel nem volt fűtési lehetőség, télen jóval kevesebbet tartózkodtak, illetve mivel kis méretük miatt nem fért el benne nagyobb asztal, több szék, ritkább volt a népes összejövetel. Korábban ugyanis az nem volt szempont, hogy télen is össze tudjanak ülni. Így a megkérdezettek szülei és azok generációja nem tartózkodott kint hosszabb ideig. Ez párhuzamba állítva egyrészt az előző generációk két lábon állásával, illetve az eladásra termelés általánosságával még az ipari munkások, bányászok esetében is, érthető: korábban elsősorban nem a társas kapcsolatok ápolásának, hanem a termelés helyszíne volt a szőlő. A XX. század végére ugyanakkor a préház felvett egyfajta víkendház funkciót is, a társadalmi tökecserék fontos helyszínévé vált.

A terület kiépülésével megszilárdulni látszottak a művelt és használt szőlőterületek Tarjánban.

A XX. század végén és a XXI. század első évtizedeiben újabb változások, átrendeződések következtek, ezek ugyanakkor a határt már nem érintették. A motivációk újra megváltoztak a következő generációk esetében: az általános gasztrorradalom és a technikai fejlődés hatására a professzionalizmus mindinkább előre tört. Igény lett a pincészetekkel versenyre kelő borok készítésére, igény lett a divatosan, a mai lakberendezési mintáknak megfelelően kialakított préházra. Az üzemegység kialakítása tehát az 1960-as évekig gazdasági egység, ezt követően ehhez kapcsolódó víkendház, a 2000-es évektől a minden igényt kielégítő, modern családi ház irányába tolodott. Mostanra mind gyakrabban költöznek ki helyiek és beköltözők leginkább az Új-hegyre életvitelszerűen és irtják ki a telepített szőlőket.

A folyamat arra enged következtetni, hogy a mostani megszilárdultnak tűnő állapot is csak egy állomása a rendszer dinamikus változásának. A „szőlőhegyek” átrendeződésének, differenciálódásának vagyunk tanúi: míg a kisebb területek megmaradnak gazdasági üzemegység funkcióban, a Feketekőben lévő régi pincék skanzen jelleget öltve „*pincefalu*”-t alkotnak, az Új-hegy lassacskán a helyi „*Rózsadomb*”-á alakul.¹² Ezzel pedig a szőlőművelés visszaszorul nagyjából az 1930-as évek területi keretei közé.

Móser Tamás

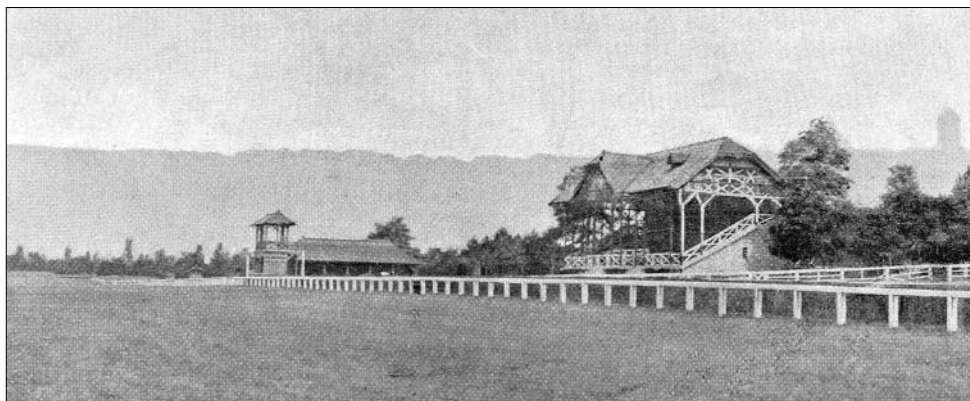
Irodalom. Bourdieu, Pierre (2011): A szimbolikus tőke. In Bourdieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest; Fatuska János (1992): A tatai medence városai és falvai a hagyományos piacok kapcsolatrendszerében. In Elődtelepülések és Tatabánya város története. Tudományos Füzetek 7. Tata; Fényes Elek (1994): Komárom vármegye leírása. Pest; Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (2000): Beszélő házak. Budapest; Mikonya József (1992): Tarjáni krónika. Tarján község a történelem tükrében. Tarján; Móser Tamás (2013): A tarjáni szőlőművelés stratégiái a 20. század első felében. Tatabányai Múzeum Évkönyve 3. 139–150. Tatabánya; Uő.: (2022): Hagyománykonceptiók a tarjáni szőlőművelésben. In Bene Sándor–Dobos István (szerk.): Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában. A Doktoriskolák VI. Nemzetközi Magyarstudományi Konferenciája. Budapest, Magyarország. Budapest; Szabad György (1956): A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest; Vincze István (1958): Magyar borpincék. Néprajzi Értesítő XL. 83–104.

12 Vö. Kapitány Á.–Kapitány G. 2000.

A tatai lóverseny (1886–1908)

„Bűbájosan vonzó egy hely ez a Tata, a magyar verseny ügyeknek ugyanaz, a mi az angolnak Goodwood és a francziának Deauville; önzlik oda az embertömeg Bécsből le és Budapestről fel az egész vonalon – élvezi a természet remek alkotását és a lóverseny-sportot” – így kezdi a tudósító a tatai turfáról szóló beszámolóját a *Vadász- és Verseny-lap* 1889. augusztus 25-i számában a gróf Esterházy Miklós és a Magyar Lovaregylet közös szervezésében és rendezésében már korábban, 1886-ban megkezdődött lófuttatásokról. Több mint 20 évig nyaranként egy versenynapot, majd később kétnapos meetingeket rendeztek, így ebben az időben, bár kismértékben, de Tata is részese volt a Monarchia lóversenyzésének (a XIX. század utolsó évtizedeiben évenként 1000–1200 hivatalos versenyt futottak az országban). A Pestről és Bécsből Tatára látogató közönségnek nem csak a sportélmény volt a vonzó, hanem kellemes szórakozást is tartogatott az ottani versenynap. A tatai várúr, Count Nicky szívélyesen fogadta a versenyekre érkezett turfembereket, saját borával és szakácsainak mestermunkáival kínálta a lóverseny rajongóit a pályát körülvevő ligetben, sőt, egész délután kulturális eseményekkel is kedveskedett vendégeinek. A Tatai Várszínház színpadán művészeket léptetett fel, itt mutatta be legújabb szerzeményeit Johann Strauss, sőt, az akkor az egész Európában híres Párizsi Balett táncosait is Tatára csábította. A kék-sárga Esterházy-színekkal volt fellobogózva az az óriáskerék is, amelyet itt állítottak fel először hazánkban, ezáltal az idelátogatóknak nagy élményt jelentett a környezet madártávlatból való látványa is. Így már jobban érthető, hogy a Pestről és Bécsből érkező különvonatokon miért zsúfolódtak a versenyekre kíváncsi turfemberek.

A magyar lóversenyzés megteremtésének gondolata gróf Széchenyi István reformkori programjában igen fontos szerepet töltött be, angol mintára hozta létre ezt a sportot. 1827. június 6-án Pesten lefutották az első versenyt. 1828-ban a *Lovakrul* írott könyvében lefektette a lótenyésztés és a lófuttatás tervét. Ebben a művében szerepel egy olyan fejezet, amely az „állandós készítő intézet”-ek, azaz tréningközpontok létrehozásának szükséges-

A tatai lóversenypálya (Der Pferde Sport. I. 1905)

ségéről szól. Ezt a feladatot a tatai gróf Esterházy Miklós teljesítette az 1880-as években, aki a XIX. századi lóversenyzésünk kiemelkedő egyénisége és nemzetközileg is elismert lovasember (például Angliában is sikereket aratott), a Monarchia híres lovasa, kitűnő versenytechnikai szakértő volt. Ő volt többek között az Österreiche Jockey Club életrehívója, amelynek első elnöke is lett. Kezdeményezésére 1868-ban kiírták a Monarchia első Derbyjét, ennek nyerője a Wissehrad nevű ló lett, amelynek tulajdonosa Széchenyi István fia, Béla volt. Gróf Esterházy tatai birtokán felépítette a tréningtelepet, a versenypályát és Angliából ide csábított tréneket és zsokékat, akik itt rendezkedtek be, itt éltek családjukkal, sajátos életformájukkal, melyet hazájukból hoztak magukkal. Ez az angol kolónia egy új életformát honosított meg. Angol stílusban épített villákban laktak az istállók környékén, a tréningpályák szomszédságában, a rájuk bízott telivérekhöz közel. Az istállóban, a tréningpályán, a tatai közeletben az angol volt az elterjedt nyelv. A Monarchia híres lovai tréningeztek itt, mert a tehetsős futtatók Tatára vitték versenylovaikat, többek között Tokiót, az 1895-ös derbynyerőt, melyet az angol Sidney Bulford lovagolt és a legeredményesebb angol tréner, Henry Milne trenírozott. Esterházy gróf egyik leghíresebb versenylova, az általa Tatán tenyésztett Stronzian innen indult Hamburgba 1884-ben a Deutsches Derby kékszalagjáért. A gróf kedvenc trénera Beeson trenírozta a kitűnő telivért.

1886. szeptember 30-án csütörtöki napon rendezték az első hivatalos lóversenyfutamot a vár környezetében kiépített pályán, így az e napi 7 futammal Tata is bekapcsolódott a Monarchia éves versenyprogramjába. A *Vadász- és Verseny-lap* tudósítója az 1886. október 7-i számában mutatta be a versenyek helyszínét: „A pálya, közvetlen közelében van a vasuti állomásnak, 2000 m körületű, a mellett kb. 600 méternyi teljesen kielégítő befutója van. A célpont a bírói páholylyal és a nézőhelylyel egy kis magaslaton van, mely alatt vonul el a versenypálya hosszú fala.”

Ezen a versenynapon bemutatkoztak az angol trénekek és zsokék, ekkor nyert például az Európa-hírű lovas, Robert Smart, aki korábban Blaskovich Ernő lovával, Urambátyám-

Gróf Esterházy Miklós
(Báró Hoeller Móric 1942)

Tokio és lovasa, Sidney Bulford, valamint idomárja,
Henry Milne (Gróf Erdődy Rudolf 1942)

mal nyerte a Deutsches Derbyt. A sikeres debüt után a *Vadász- és Verseny-lap* tudósítója lelkesen írt a biztató jövőről: „Mind a sport-körök, mind a közönség oly élénk érdeklődést mutatott az idej versenyek iránt, mely nálunk a birodalomban vidéki versenyeknél szinte példátlan. Szép, nagy és elegáns közönség, általában tekintélyes mezőnyök, érdekesítő versenyek, részben meglepetések jellegezték e napot; szóval bátran elmondhatjuk, hogy a tatai versenyek jövője meg van állapítva.”

A tatai versenyek jelentőségét jelzi, hogy gróf Batthyány Elemér, a Magyar Lovaregylet akkori elnöke is ott volt a versenynapon, de nem csak a sport szakértői voltak jelen, hanem a társadalmi élet rangos személyiségei is találkahelyet találtak a Feszty Adolf által épített tribünön. Palásthy Marcell *Egy magyar sportváros, amely emlékeiből él* című rövid írásában említi a Tatán megjelenő fejedelmi vendégeket, Ferenc Józsefet, Vilmos császárt, Rudolf trónörökösöt, a walesi herceget, Herbert von Bismarckot és másokat, Európa „*válogatott arisztokratáit*”, akik itt is találkozhattak – és nem csak a lóverseny miatt.

Az 1899. július 9-i versenynapon új startgépet avattak Tatán, addig a lovakat a starter zászlóval indította és ekkor egy különleges indítómasinával igyekeztek megkönnyíteni a startolás nehéz pillanatait. Az új start bevezetéséről így ír a *Vadász és Verseny-lap* július 7-i számában: „Tatán egyébiránt ezúttal sport újdonságoknak is leszünk tanúi, mert a start-masina a Monarchiában először most fog Tatán bemutatni. [...] a tatai sportmasina két faoszlopból áll, mely a pálya jobb és bal oldalán a földbe van erősítve. A két oszlop közötti cirka 1.1/2 méter magasságban a földtől kettős szövetpánt feszül ki, mely előtt a lovak felállnak. [...] A start lényegében úgy működött, hogy felépített két oszlopra a starter segítségével felszaladnak a kötelek és a lovak elindulnak.” Ez a típusú startgép ezután hazánkban hosszú évtizedekig biztosította a jó startolás lehetőségét.

Az 1900-as évek kezdetén kétnaposra bővült a nyári meeting az egyre nagyobb érdeklődés fokozódása miatt. Az angol trénerek egyre több magyar gyereket foglalkoztattak az istállóikban, a ló hátán tehetséget mutató fiatalok közül néhányat Angliába küldtek, hogy ott Newmarketben sajátítsák el a lovaglás tudományát. Így került a XX. század elején angol trénerhez Janek Géza, Bonta Ferenc, Varga Lajos, Bocskay Pál. Bonta Ferencet Szemere Miklós, a Monarchia egyik nagy futtatója küldte ki tanulni, majd néhány év múlva hazafelé jövet Tatán három versenyt nyert egy napon. Ezek a magyar fiúk később erős ellenfelei lettek a hozzánk szerződött idegeneknek. Közülük néhányan később trénerként sikeres pályát futottak be.

1907. június 23-án a pálya közönsége a háromszor nyerő zsoké, Pretzner Imrét élette, aki az 1890-ben alapított alagi lóversenypályán nevelődött. Majd megjelent Csompóra Mátyás is, egy másik alagi, aki az 1908-as június 21-i 4000 méteres akadályversenyt nyerte Nikita nevű lovával. Ezeknek az alagi zsokéknak a feltűnése azt jelezte, hogy Tata szerepét Alag kezdte átvenni, így a helyi lóverseny az 1908-as versenynappal befejeződött. Közben az angol kolónia is részben Alagra költözött, más része visszament Angliába vagy családjával együtt Tatán maradt.

A tatai két évtized fontos és színes időszaka volt a magyar lóversenyzés történetének.

Szárás György

Irodalom. *Báró Hoeller Móric*: A Kincsemek. Bp., 1942; *Der Pferde Sport. Das golden Buch des Rennen-, Reit- und Traber-Sports*. I. Wien und Leipzig, 1905; *Drippery Kiss Géza-Marschalkó Teofil*: A magyar lóversenysport évkönyve. Bp., 1940; *Gróf Endrődy Rudolf*: Magyarországi lófuttatások 1814–1942. Bp.; 1942; *Gróf Széchenyi István*: Lovakrul. Pesten, 1828; *Turfbuch für 1900*. Wien, 1900; *Vadász- és Verseny-lap XXX–LII. (1886–1908) évfolyamok*.

Bányász hagyományok Tatabányán

A bányász hagyományokról szólni egyrészt nagyon könnyű, hálás dolog, hisz nagyon gazdag, sokszínű; másrészt igen nehéz is, hisz sokféle, nem csak nemzetenként, hanem az ország határain belül, bányavidékenként is eltérő. Ebből eredően teljességre nem is töreksem, arra nem vagyok hivatott. Az adott lehetőség keretein belül elsősorban Tatabányára szorítkozom csupán.

Tatabányát gyakran csak úgy emlegették, hogy a szénre épült város. Ez a szó valódi és átvitt értelmében egyaránt igaz is. Alsógalla, Felsőgalla és Bánhida, a három egymással szomszédos község több száz éves múltra tekint vissza. Mindhárom nemzetiségi (az első és második német, a harmadik szlovák) település lakói egyaránt mezőgazdaságból, erdőművelésből, kereskedelemből éltek egészen a XIX. század végéig. A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság az 1894. december 4-én aláírt haszonbérleti szerződés birtokában megkezdte a szénkutatótást és két évvel később, 1896. december 24-én már kiszállították az első csille szenet, amelyet aztán csillék milliói követtek.

Az aknamélyítéssel párhuzamosan a külszínen megindult az aknaszáj környezetében az építkezés. Az irodákon, raktárakon, műhelyeken túl nagy lendülettel folyt a lakásépítés is. 1897-ben 156 lakást adtak át, amelyek alatt értékes szénteleg húzódott. Az első aknát újabb aknáknak, és újabb lakások százai, ezrei követték. 1903-ban Alsógalla-bányateleg Tatabánya néven önálló község lett és 1947-ben a fentebb említett 3 községgel egyesülve városi rangot kapott.

A nagyarányú és szerteágazó ipartelepítés, a sok új munkahely mágnesként vonzotta a munkavállalókat az Osztrák-Magyar Monarchia minden részéből, sőt, azon túlról is, elsősorban Németországból. A különböző kulturális és szociális háttérű, eltérő nyelveket beszélő és elsősorban a jobb megélhetés reményében ide özönlő néptömeg közös szokásairól, hagyományairól értelemszerűen az első évtizedekben egyáltalán nem beszélhetünk. Mindent – munkahelyet, lakást, iskolai oktatást, egészségügyi ellátást stb. – a MÁK Rt. biztosított és sok-sok év kellett ahhoz, hogy kialakuljanak helyi szokások, ünnepek.

A föld alatti bányamunka nagyon sok veszélyt rejt magában, amit ékesen bizonyít az a tény, hogy a munkavégzés során életüket vesztett bányászoknak emléket állító Bányász Kegyeleti Emlékmű kőtabláin közel hatszáz név olvasható. A 120 éves aktív széntermelést alapul véve ez átlagban évente 5 ember halálát jelenti. Nem csoda, hogy a bányászokra és hozzátartozóikra a mély vallásosság volt a jellemző, és országonként és területenként eltérő védőszenteket választottak maguknak, akihez leszállás előtt és vész esetén fohászkodtak. Legismertebb és legelterjedtebb ilyen védőszent Szent Borbála volt. A *bányászünnepe* – mai nevén *bányásznapi* – az adott helyi bányászközösség ünnepe volt és területenként, a választott védőszentekhez kapcsolódóan eltérő időpontban volt. A MÁK Rt. által 1912-ben épített katolikus templom Szent István király nevét kapta, a *búcsút* a templom védőszentjének névnapján, augusztus 20-án tartották, ami egyben a *bányásznapi* is volt. Utóbbi kétségkívül a legjelentősebb ünnepe a szakmának. Jelentős mérföldkő volt a magyar bányászat életében 1951, amikor törvényben szabályozták a bányászok erkölcsi, anyagi megbecsülését és ezen belül rögzítették, hogy Magyarországon a *bányásznapi* egységesen szeptember első vasárnapján legyen, az 1919. szeptember 6-i tatabányai csendőrsortűz áldozatainak emlékére. Ettől kezdődően ez Tatabánya kiemelt városi ünnepe lett és már a kezdetektől fogva többnapos, az egész várost megmozgató rendezvénysort jelentett. Ez nem meglepő, hisz a bányászok és hozzátartozóik együttesen a lakosság mintegy felét tették ki.

Az 1950-es évek sajtóságos politikai légköre igen direktan kívánta meghatározni az emberek gondolkodását, viselkedését és nem kedvezett a hagyományoknak, hisz az természeténél fogva konzervatív. Nem támogatta a vallási alapú gondolatokat sem, így Szent István napja helyébe az alkotmány ünnepe került, a Szent Borbála-kultusz meg a *bányásznapi* át-helyezésével lassan feledésbe merült.

A fentiekén kívül még néhány jeles dátumot meg kell említeni. 1959. március 14-én megalakult az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület (OMBKE) Tatabányai Helyi csoportja, amely elsősorban a vállalat műszaki értelmiségét fogta össze. Az egyesület alapszabály szerinti céljai között kiemelt helyen szerepel a bányász- és kohászahagyományok megőrzése, ápolása, amit a helyi szervezet komolyan is vett.

A bánya-, kohó- és erdőmérnökképzés a Mária Terézia által 1762-ban Selmecebányán létrehozott akadémián folyt. A szakmai képzés mellett az akadémia hallgatói nagyon sajtóságos komplex diákhagyomány-rendszert alakítottak ki, ami meghatározta életvitelüket, viselkedésüket, szórakozásaikat az akadémiai éveik során. Sajnos Trianon után az akadémia menekülni kényszerült Selmecebányáról és végül Sopronban kapott helyet. Az említett diákhagyomány-rendszer hármasszálalára a hazaszeretet, a szakma tisztelete és a barátság, amit ma egyszerűen „*selmeci szellem*”-nek nevezünk. Ez a szellem sértette a fentebb jelzett időszakban a hatalom képviselőit, ezért nem csak az Ifjúsági Kör – amely ennek letéteményese volt – szüntette meg, hanem betiltotta mindazon rendezvényeket, programokat, amelyeket a kör szervezett. Ez a tiltás különösen élessé vált 1956 után, ugyanis a Soproni Egyetem hallgatói fegyverrel fogadták az országot megszálló orosz tankokat. Ezt követően a korábban szorosan egybefolyt három szakot (bányász–kohász–erdész) szétválasztották, a bányászati és kohászati képzést önkényesen Miskolcra telepítették át. A tiltás hatására a diákhagyományok iránti igény felerősödött és az titokban ugyan, de még is éltek Sopronban is, meg Miskolcon is. A 60-as évek elején aztán mérséklődött a szigor, élénkebbé vált a hallgatói közösségi élet az egyetemeken és közel húsz évi tiltás után újraéledtek a korábbi hagyományok Sopronban és most már Miskolcon is. E hagyományrendszer legnagyobb hatású eleme a szakestély, a hallgatók és oktatók igen kötött szabályok szerinti vidám estje.

Most kanyarodjunk Tatabányára. 1963-ban az akkor negyedéves bányaművelő- és bányagépezés-hallgatók féléves gyakorlatra ide kerültek. Szikrai Miklós, a hallgatók összekötője felvetette, hogy kellene egy szakestet szervezni. A vállalat vezérigazgatója a politikai tiltás ellenére vállalta ennek kockázatát és 1963. március 7-én sor került egyetemi hallgatók és aktív ipari vezető állású dolgozók egyenlő arányú részvételével az első ipari szakestélyre. Ez nagyon komoly áttörés volt, hisz ezt követően az ország minden részén, ahol bányászok, kohászok vagy erdészek nagyobb számban voltak jelen és működött OMBKE helyi csoport, rendszeressé váltak az ilyen jellegű rendezvények, amelyeknek óriási összetartó és aktivizáló ereje volt.

Politikai döntés alapján megszűnt a hazai mélyművelésű széntermelés, az utolsó akna Tatabányán 2004. április 9-én befejezte működését. Életszerű lett volna, ha ezt követően a bányászahagyományok az eltelt közel 20 év alatt feledésbe merülnek. Szerencsére nem így történt. Az OMBKE tatabányai helyi szervezete most is aktívan működik, közel 240 tagja van és motorja a bányászahagyomány-örzésnek sok más szervezettel, intézménnyel együttműködve. A bányászahagyomány-örzés tartalma és célja: a bányászat által létrehozott szakmai és kulturális értékek megőrzése, az ahhoz kapcsolódó tárgyi és szellemi örökség védelme, a humán kapcsolatokban kialakult szokások, történeti, vallási hagyományok életben tartása, ápolása, megismertetése a felnövekvő ifjúsággal. Hagyományainknak vannak tárgyi eszközei és vannak különféle rendezvények.

I. TÁRGYI ESZKÖZÖK.

1. *Múzeum.* A tatabányai Városi Múzeum gyűjti, rendszerezi és tárolja, egyéb feladatai mellett, a bányászattal kapcsolatos mindenféle tárgyi eszközöket, irodalmi és művészeti alkotásokat, amelyek felhasználásával bizonyos alkalmakkor (általában évfordulók alkalmával, vagy jelentős városi rendezvényekhez kapcsolódóan) időszaki kiállításokat készít. Ezenkívül van egy nagyon látványos állandó kiállítás, amely a település fejlődését mutatja be, kiemelve a bányászkodás szerepét és a település fejlődésére gyakorolt hatását. Rendszeresen teret biztosít a bányászattal, a bányászattörténettel kapcsolatos szakmai és történelmi előadásoknak, konferenciáknak.

2. *Bányászati és Ipari Skanzen.* A volt XV-ös akna helyén lett kialakítva oly módon, hogy a bányauzem épületegyüttese és létesítményei – irodák, műhelyek, fürdő és öltöző, porta, víztorony, függőleges akna az aknatoronnyal és gépházzal, a kompresszortelep a hűtőtornnyal – eredeti állapotában megmaradt. Ezek az évek során bővítésre kerültek az üzemterület felhasználásával egy bányatárolóval és lejtősaknával, a Tatabányára annyira jellemző hatajtós lakásokkal, egy iskolaépülettel és bányatiszti lakással. Ezek felhasználásával élhetően lehet bemutatni, milyen volt az élet Tatabányán a bányászkodás kezdeti évtizedeiben. Az aknaudvar ad helyet a Tatabányán használt különféle bányagépeknek és biztosítószerkezeteknek. A skanzen városunk legjelentősebb turisztikai nevezetessége, persze a kulturált vendégfogadáshoz még sok fejlesztésnek meg kell valósulnia.

3. *Emlékművek.* a) Leglátványosabb a magasan a város fölé emelkedő és Ranczinger Vince volt bányagazgató nevét viselő kilátó, amely eredendően az utolsó tatabányai üzem, a XII/a (Vadorzói akna) szállítóaknájának aknatornyából készült kilátó. b) A Bányász Kegyelmi Emlékmű 1997-ben, a város 50. születésnapjára a bányásztársadalom összefogásával, közadakozásból készült el, B. Hegyi László szobrász alkotása, amely beomlott bányavágot ábrázol.

4. *Köztéri szobrok.*

5. *Bányászsírok.*

6. *Közterek, utcanevek.*

7. *Emléktáblák.*

8. *Zászlók.*

9. *Jelvények.*

10. *Egyenruhák.*

11. *Emléktárgyak.* a) Korsók. b) Bányász díszlámpák. c) Fokosok.

II. RENDEZVÉNYEK.

1. *Európai Bányász–Kohász Találkozók.*

2. *Országos Bányász–Kohász–Erdész Találkozók.*

3. *Selmezbányai szalamander napok.*

4. *Szakestélyek.*

5. *Bányásznapi:* koszorúzások, üzemi ünnepek, virágelhelyezés és díszfelvonulás, bányásztalálkozó a Skanzenben, díjátadás, csilletoló verseny, szalamanderes felvonulás, bányásznapi kiállítás és vásár.

6. *Borbála-nap:* ünnepi közgyűlés, szentmise, gyertyagyújtás, Borbála-bál, Szent Borbála-émlékezés.

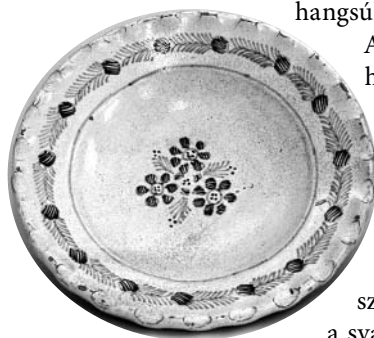
7. *Bányászattörténeti vetélkedők* az általános és középiskolákban.

8. Bányász hősök emléknapja.
9. Szalamanderes iskolai ballagás.
10. „Fogadj örökbe egy bányagépet” akciónap.
11. Bányász hagyomány-történeti előadásorozat. Bányajárás.
12. Tarokkoltatás és verseny.
13. Bányásztemetés.

Bársony László

A „tatai föld”-ről

Tata és Tóváros mezővárosok gazdag hagyományú kézművességéről, céheiknek működéséről több feldolgozás is készült napjainkig. A legjellemzőbb iparágak – mint a csapó, a takács, a malomipar, a fazekasság – történetét már évtizedekkel korábban kutatták.¹ A legismertebb hagyományos mesterség, a tatai fazekasság vizsgálatához korábban elsősorban a gazdag tárgyi anyag adott támpontokat. A tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményében őrzött tárgyak – melyeket több kiállítás, illetve gyűjteményi katalógus is ismertetett – mellett a társintézményeknél, illetve a magángyűjteményekben őrzött emlékek is rendkívül értékesek.² A korábbi munkák elsősorban a megmaradt tárgyi emlékek, illetve a néprajzi módszerekkel gyűjtött információk felhasználásával készültek.³ A fazekasok céhének történetéhez Körmendi Géza az ismert csekély számú iratot is feldolgozta, munkájában a hangsúlyt a munkafolyamatok és a késztermékek kutatására helyezte.⁴

Tatai tányér (Kuny Domokos Múzeum, Tata, ltsz.: 56.174.1.; Varga Edit felvétele)

A tatai fazekascéh megalakításának körülményei ismertek.⁵ A helyi fazekasságról a XVII. századból maradtak fenn az első emlékek. E korszakból – a kerámiatárgyak törékenysége miatt – csak igen kevés fazekastermék maradt ránk. Ezeken megfigyelhető a török hódoltsági edények hatása. Elsősorban az ornamentika jellegzetes. E stílus virágos–leveles–indás–korsós motívumanyaga, kompozíciója erősen érezteti hatását még a XIX. század népművészetében is. A virágos ornamentális díszítés elterjesztésében a török hatás mellett nagy szerepük volt a svájci eredetű anabaptistáknak, a habánoknak is. A fazekas-mesterséget űző iparosokról az első forrás az 1614. évi összeírás, amely szerint ismeretes a helységben a „fazekasok háza”. Száz évvel később az országos összeírásban három tatai fazekas-mester szerepelt. A település fejlődésével összhangban kiala-

1 Vö. *Kring* 1937; *Körmendi* 1988a; 1988b; 1995; 1999; 2007; *Kemecsi* 2022; *Horváth* 2008; *Fatuska* 1974; 2009; *Kerti* 2009.

2 Így a tatai Csiszár család iratai, fényképei és tárgyai több generáció munkájának emlékét őrzik. A tatai múzeum kerámiagyűjteményét feldolgozó katalógus: *Kemecsi* 1995; 2000.

3 A műhelyt, a munkafolyamatot és a jellegzetes termékeket Körmendi Géza kutatta és adta közre több alapművében: *Körmendi* 1965; 1988a; 1995; 1999.

4 *Körmendi* 1988a.

5 *Körmendi* 1988a. 5–6.

kuló céhesedési hullám idején, 1722-ben kapott céhszabadalmat a tatai fazekascéh, átvéve a komáromi fazekasok 1718. évi céhlevelét.

A tatai fazekascéh 1722-es megalakítása azt jelzi, hogy a településen a mesterségben nagyobb számú kézműves dolgozott, fejlett színvonalon. A tataiak szervezetüket *fazakas, fazekas* névvel illették és nem használták a termékstruktúrájukat pontosabban kifejező *tálas*, illetve *korsós* elnevezéseket.⁶ Érdeemes jelezni, hogy a Dunántúl legnagyobb fazekas-központjában, Csákváron a szó szoros értelmében *fazekasnak* csak azt nevezték, aki tűzálló földből, ún. „*fazékföld*”-ből dolgozott, melyet az erdőben bányásztak.⁷

A céh által választott eljárások voltak: a céhmester és a céhjegyző, az atyamester és a két bejárómester. A céhmester legfontosabb feladata a céhszabályok megtartása, illetve megtartatása. Ő képviselte a céhet, védte annak érdekeit. Rendszerint ő döntött a tagok közötti kisebb vitákban is. Az atyamester volt a legények feje, akire igen terhes feladat hárult. A városba érkező legények nála jelentkeztek és ott kaptak szállást is. Ő tartotta számon a mesterek legényszükségletét, gondosan ügyelve arra, hogy mindenki az igény bejelentésének sorrendjében kapja meg a legényt. A két bejárómester segédkezett az igények felmérésében. A legkorábbi név szerint ismert tatai fazekas céhmester *Lenard Ferentz* (1794. június 19.) volt, míg az utolsó – aki az Ipartársulat megalakulása után annak lett elnöke – *Diószegi Sándor*.⁸

A komáromi „*fekete mívés*”-ek céhszabályzatának átvétele jelzi a tatai fazekasok mesterségének jellegét. Tatán ekkor többségében ún. *fekete kerámiát* készítettek. Ezeknek az edényeknek egyszerű a díszítménye, csupán sávozást vagy spirális vonalazást tettek rá. A sávozás a legősibb a díszítőelemek között. Ezen díszítőelem elkészítéséhez tompa hegyű, kvarc folyami kavicsot használtak.

Egy, a közelmúltban megtalált értékes levéltári forrás érdemben pontosítja ennek a korai időszaknak a tatai fazekasságáról ismert tényeket. Az 1790-ben készült tisztiszéki ülésjegyzőkönyvben rögzítették az akkor a településen működő fazekasokat, mégpedig külön csoportosítva a „*Fehér Mázos*”-okat és a „*Fekete Műves*”-eket:

„*Tatai Fazikasoknak Száma, ákik az mestersegeket üzökugymint Fehér Mázosok Tott János, Borostyán János, Drabig György, Lenárd Ferencz, Mészáros Mihály visznek Esztendőnként circiterKotsival 10. Fekete Művesek Szokolai Mihály, Csanki János, Mori János, Csanki János, Csanki Ferencz, Ö Csanki Péter, I Csanki Péter, Csanki Istvány, Lengyel Ferencz, Szendi János egyik egyik 6. Lenárd János, Gyálai János, Szokolai János és Kenesei János czéhes mestersegeket négyen nem üzük. Tata 27. May 1790.*”⁹

A tatai fazekasok céhládája
(Kuny Domokos Múzeum, Tata,
ltsz.: 1722.; Varga Edit felvétele)

6 Kresz 1960. 372–373.

7 Kresz 1987. 5.

8 Vö. Kemecsi 1999. 348.

9 MOL TEL P. 210. – III. a. tisztiszéki ülésjegyzőkönyvek. Jegyzőkönyv mellékletek és töredékek 41. cs. 52. p. Tata, 1790. május 27. Ezúton is köszönöm a tragikusan korán elhunyt barátom, kollégám, Fatuska János számos levéltári forrás feltárásában nyújtott értékes segítségét.

A fekete kerámiát egészen a XIX. század közepéig készítették a tataiak. A XIX. század második felétől a tatai mázas edény alapszíne már fehér, olykor enyhén sárgás árnyalattal. A díszítmények színei ettől kezdődően a világoszöld és a középkek. Érdekes, hogy a tatai agyagiparosok irataiban nem találjuk nyomát a mesterség szakosodásának, bár még a nyersanyaghoz jutásban is különbség tétetett a feketeművesek és a fehérmázások között. Erre utal egy szintén 1790-ből származó levéltári forrás részlete:

„Valamint a Külső Helységekbe leg gyakrabban alattomban viszik el a Földet, úgy végtére a Cassába semmi sem fog bé jönni, az itt Tatába lévő is successive azt fogják tselekedni, hogy tudni illik lopni fogják a Földet, annál is inkább, mivel nintsen kinek a Gondviselést által lehetne adni, s ezzel successive úgy fognak járni, [...] azért is alázatos az volna, hogy a fehér mázosok ugyan fizetnének [...] egy Tallért, a fekete mévessek pedig egy-egy foréntot, mivel a Tatai Föld a nélkül sem igen alkalmas [...] hozzá tévén, hogy ezen mód a Falukon is hasznosabbnak láttatnék [...] Tata 7. July 790.”¹⁰

Ezek szerint az illegálisan kitermelt agyagot a környékbeli településeken dolgozó céhen kívüliek rendszeresen elvitték. Az uradalom ezáltal bevételtől esett el. A helybéli céhes mesterek számára alacsony költséget megszabva igyekeztek legalizálni a nyersanyaghoz jutást. Mivel a tatai „Föld” nem alkalmas tűzálló edények készítésére, ez indokolja a kis összegeket. A korabeli fizetőeszközök váltását figyelembe véve a forrásban jelzett forint fél tallért ért, tehát a fehér mázas kerámiát készítőik kétszer annyit fizettek a nyersanyagért, mint a hagyományosabb, olcsóbb készterméket előállító feketeműves fazekasok.

Szintén a „tatai föld”-del, a nyersanyaggal szorosan összefüggő visszatérő feladatot jelentett a közgyűlés számára az agyagbányák fenntartása, bérbeadása, üzemeltetése. Ezt a kérdést először az ún. kutya-hegyi bánya ügyében tisztázta a közgyűlés (1878):

„Köteles minden egyes tag a kutyahegyi agyagbányából hozott földjének mennyiségét haza hozatalkor vagy a haza hozatal után leg fejebb egy 24 ora alatt jelenteni az illető helyen s arról egy czédulát vátani és kocsijával a társulat pénztárnokánál harmincz krajcárt fizetni. Ki ezen köteletségének teljesítését elmulasztja minden okvetlen mind annyszor valahányszor kitudódik 2 forint büntetést tartozik minden ellenvetés nélkül a társulat pénztárában le fizetni.”¹¹

Az agostyáni bánya esetében is a fentiek szerint szabályozták a mesterek nyersanyaghoz jutását.¹² Külön földhozatali jegyzőkönyvet állított ki a társulat, amely azonban sajnos eddig nem került elő. Ennek a nyilvántartásnak a segítségével pedig kutatható lenne egy-egy műhely nyersanyagigénye, a munkák időrendje is. A nyersanyagigénnyel függ össze a fazekasok törekvése újabb megfelelő bánya nyitására.¹³ A terület kiválasztását gondos mintavétel előzte meg és az így nyert agyagot ki is próbálták, hogy megfelelő-e a minősége:

„A közgyűlés határozta, hogy a kocsi úti temetőn túl levő föld megpróbáltassék. A nevezett föld megkutatására nevezett ki a közgyűlés négy tagból álló bizottságot, kiknek fáradsági díjban négy forint határozatott meg. [...] a kiásott földből a társulat költségére egy kocsi

10 MOL TEL P. 210. – III. a. tisztszéki ülésjegyzőkönyvek. Jegyzőkönyv mellékletek és töredékek 41. cs. 52. p. Tata, 1790. július 7.

11 Ipartársulati Jegyzőkönyv. Kuny Domokos Múzeum, Néprajzi Adattár, KDM. NA 7.

12 Körmenyi Géza kutatásai alapján az agostyáni erdőben található szürke, tűzálló agyag bányászatát a földterület tulajdonló Esterházy Ferenc ellenállása nehezítette. *Körmenyi* 1988. 23.

13 Körmenyi Géza könyvében (1988a) a 72. oldalon mutatja be az agyaglelőhelyek térképét. Részletesen tárgyalja: *Körmenyi* 2000. 12–14.

*föld az elnök lakására hozattassék hogy azt a tagok szét hordván megpróbálják hogy vajon az üzlethez minden tekintetben alkalmasé [...]*¹⁴

1880-ban is a legfontosabb feladat – a társulat jegyzőkönyve szerint – a megfelelő agyag-lelőhely felkutatása és megszerzése volt. 1881-ben végül sok vizsgálat és próba után a „komáromi útban Sebestyén Pál herés földjét” találták megfelelőnek. A társulati tagok közösen vették meg a földet, ahol agyagbányát nyitottak. A tatai fazekastársadalomban külön réteget alkottak az ún. *curikterek*, a földkészítők. Ők végezték a napszámos munkát: iszapolás, földfaragás, festékörlés, törés, mázórlés, favágás.¹⁵

Magyarország különböző minőségű agyagfajtáinak értékelésére az 1880-as években történt kísérlet, amikor az országosan nagy lendülettel folytatott építkezések szükségessé tették a nyersanyag felmérését.¹⁶ Az anyagvizsgálatok időben egybeestek a fazekasság iránti hazai néprajzi érdeklődés kibontakozásával.¹⁷ Az agyag minősége határozza meg, milyen edényformákat készíthet a fazekas, mire szakosodhat.¹⁸

A tatai fazekasok céhének megszűnése után is megfigyelhető, hogy egyes hagyományos elemei a szervezeti életnek az Ipartársulat korszakában is tovább éltek. A fazekas szakosztály utolsó ülését 1941. szeptember 14-én tartotta. Ezzel a gyűléssel, amelynek csak egy tárgya volt, gyakorlatilag megszűnt a nagy hagyományokkal rendelkező fazekas szervezet. A céhek, az ipartársulat, illetve a szakosztály működésének emlékét őrző iratok sorsáról hozta utolsó döntését Mészáros Endre elnök vezetésével az egyesület:

„Miatán a tagok száma annyira lepadt hogy a szakosztályt már fentartani semmi értelme nincs. Kimondja a közgyűlés egyhangulag hogy a szakosztály a működését beszünteti és a jegyzőkönyveket felajánja a Tatai kegyes rendi muzeum részére amelyhez az összes szaktársak egyhangulag hozzájárultak amit aláírásukkal hitelesítettek.”¹⁹

Kemecsi Lajos

Irodalom. *Csupor István–Csuporné Angyal Zsuzsa* (1998): Fazekaskönyv. Budapest; *Fatuska János* (1974): A tatai fazekasság. A Miklós malom új időszaki kiállításáról. In Krónika. Komárom megyei múzeumok tájékoztatója. Tata; *Uő.* (2009): Tata újranépesítése 1608-ban. In Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 15. Szerk.: *Fülöp Éva Mária–László János*. Tata, 49–69.; *Horváth István* (2008): Céhes takácsok Tatán a 17–19. században. In Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok közleményei 13–14. Tata, 127–144.; *Kalecsinszky Sándor* (1905): A Magyar Korona országainak megvizsgált agyagjai. Budapest; *Kemecsi Lajos* (1995): A tatai fazekasság. A tatai Kuny Domokos Múzeum Gyűjteményei 4. Tata; *Uő.*: (1999): Adatok a tatai fazekasság történetéhez. In Komárom-Esztergom Megyei Múzeum Közleményei 6. Tata, 345–388.; *Uő.* (2000): A tatai fazekasság. Kiállításvezető a Kuny Domokos Múzeum állandó kiállításaihoz. I. Tata; *Uő.* (2022): Hét-köznapi hagyatéka. Tatai néprajzi tanulmányok. Budapest; *Kerti Károly György* (2009): Egy tatai molnár céhemlék restaurálása. In Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 15. Szerk.: *Fülöp Éva Mária–László János*. Tata, 83–85.; *Körmendi Géza* (1965):

14 Ipartársulati jegyzőkönyv, KDM. NA. 14.

15 *Körmendi* 1988. 16.

16 A Magyar Királyi Földtani Intézet kiadásában jelent meg a katalógus: *Mattyasovszky–Petrik* 1885. A kutatást folytatva már térképet is közölt a megvizsgált agyaminőségekről: *Kalecsinszky* 1905.

17 *Kresz* 1991. 529.

18 Az agyagnak a fazekasság nyersagaként részletes elemzése: *Csupor–Csuporné* 1998. 17–22.

19 Társulati jegyzőkönyv, KDM. NA. 65.

A tatai fazekasság története. Tata; *Uő.* (1988a): A tatai fazekasság története. Tatabánya; *Uő.* (1988b): A tatai vízimalmok. Tata; *Uő.* (1999): Népi kismesterségek Komárom-Esztergom megyében. In *Paraszti élet a Duna két partján.* IV. 7–48.; *Uő.* (1999): A tatai tégl- és cserépgyárak története. Tata; *Uő.* (2007): Tata a vizek és a malmok városa. Tata; *Kresz Mária* (1960): Fazekas, korsós, tálás. *Ethnographia* LXXI. 298–379.; *Uő.* (1987): A csákvári fazekasság. Székesfehérvár; *Kring Miklós* (1937): A tatai csapómesterek. Helytörténeti adatok a magyar posztószövő ipar múltjából. Budapest; *Mattyasovszky Jakab–Petrik Lajos* (1885): Az agyag-, üveg-, cement- és ásványfestékiparnak szolgáló magyar nyersanyagok részletes katalógusa. Budapest.

„Magyarországban Tatai Éppétő mesterhez hozzá fogható nincsen...”

Fellner Jakab építőmester emlékére

Fellner Jakab, a magyar késő barokk jeles építőmestere születésének 300. évfordulója alkalmából a nevét viselő Fellner Jakab Kulturális Egyesület kezdeményezésére Tata Város Önkormányzata a 2022-es évet emlékévként nyilvánította. A Kuny Domokos Múzeumot megkeresve és további civil szervezeteket, egyesületeket és kulturális intézményeket megszólítva számos program valósulhatott meg. A Fellner Emlékév programjait a Fellner Jakab Emlékév Bizottság fogta össze, a szakmai koordinátor pedig a Kuny Domokos Múzeum volt. Helyben várossetták, a megye területén, az országhatáron belül és azt átlépve buszos utazások valósultak meg. Rendkívül népszerűek voltak a tatai műemlékbejárások, melyek a Fellner Esték nevet viselték, és a négy alkalommal megrendezett tudományos konferenciasorozat, továbbá vándorkiállítás és időszakos kiállítás is létrejött. A sokrétű rendezvények az életművet különféle aspektusból megvilágító ismereteket igyekeztek átadni.

A Fellner Emlékév szakmai-ismeretterjesztő programjainak sorában mindenképpen nagy nehézséget okozott, hogy az építész életművét feldolgozó monográfia eddig nem látott napvilágot. Ennek ellenére számos kitűnő részlettanulmány és forrásközlés létezik,¹ melyek nagyban segítettek a munkát és a levéltári kutatásoknak köszönhetően új eredmények is napvilágot láttak.

Ki volt tehát az a bizonyos Fellner Jakab, akinek a 2022-es emlékévet szenteltük? Rövid írásunkkal erre a kérdésre szeretnénk válaszolni a tatai építőmester munkásságának és életművének az áttekintésével.

1 A teljesség igénye nélkül a következő publikációkat tartjuk érdemesnek megemlíteni. *Dornyay Béla*: Fellenthali Fellner Jakab tatai építőművésze. Budapest, 1930; *Lukcsics Pál–Pfeiffer János*: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém, 1933; *Szmrecsányi Miklós*: Eger művészetéről. Budapest, 1937; *Révhelyi Elemér*: Fellner Jakab életműve a kezdetektől az 1760-as évek közepéig. A Magyar Tudományos Akadémián 1962. szeptember 25-én tartott felolvasó ülés kéziratának részlete. In *Révhelyi Elemér* munkássága a tatai múzeum hagyatéki gyűjteménye tükrében. Tata, 1988. 11–34.; *Ludányi Gabriella*: Az Egri Liceum építései. A Gerl – Fellner probléma. In *Örökségünk védelme és jövője*. 1. A Dobó István Vármúzeumban 2014. február 7–8-án megrendezett tudományos konferencia tanulmánykötete. Eger, 2016. 107–122.; *Haris Andrea*: Eszterházy Károly és pápai parochialis temploma. Építészeti források. In *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről*. Eger, 2020. 159–169.

Fellner Jakab 1722. július 25-én született a Morvaország (ma: Csehország része) területén található Nikolsburgban (ma: Mikulov). Ugyan nem hazánkban látta meg a napvilágot, de életének jelentős részét itt töltötte, otthona, családja pedig Tata városához kötötte. Itt letelepedve és innen kiindulva bontakozott ki életműve.

Előtanulmányairól, képzettségéről nem rendelkezünk információkkal. Az általa megfogalmazott nemesi kérelméből tudhatjuk csak, hogy 23 éves korában érkezett a Magyar Királyság területére, 1745 körül.

A tata-gesztesi Esterházy-uradalom területén ebben az időben már fontos és jelentős építészeti munkálatok voltak folyamatban, szükség volt az építómunkásokra és a tehetséges építészekre. Esterházy József gróf, amikor 1727-ben a gesztesi uradalom mellé megvásárolta a tatai birtokot is, egy elhanyagolt, a török háborúkat követően gyéren lakott és adósságokkal megterhelt birtok tulajdonába jutott. Bár több ipari létesítmény és gazdasági épületek álltak a területén, ezeknek állapota szinte kivétel nélkül megújítást kívánt. A birtok jellege, az itt lévő természeti erőforrások, a forrásvizek azonban nagyon kedvező alapot teremtettek az ipar felvirágoztatásához. Minden bizonnyal ezt látta meg a térségben Esterházy gróf és későbbi jószágkormányzója, a gróf titkára, Balogh Ferenc is. A gazdasági épületek mellett a lelki gondoskodás, a vallásos nevelés is fontos szempontot jelentett, így került sor 1743-ban a kapucinus rend letelepítésére, rendházuk és templomuk felépítésére.

Tatára érkezve Fellner ezekhez az építkezésekhez csatlakozott. A kapucinus templom és rendház építési munkálatait 1746 tavaszától építésvezetőként, pallérként irányította, a megbízást elvállaló Kuttner Jakab építőmester elfoglaltsága miatt.

A tatai kapucinusok puritán templomának építése mellett rövidesen megsokszorozódott a munkája. Pallérként dolgozott a tatai számtartóság épületén, Balogh Ferenc tatai régensi rezidenciáján, az uradalom mérnökének lakásán és számos kisebb jelentőségű gazdasági épületen. Ez alatt a rövid idő alatt, 1746–1748 között, a sokoldalú foglalkoztatás minden bizonnyal nagyban gyarapította tudását és gyakorlati ismereteit.

Balogh régens ekkor már időszerűnek találta egy állandó kőművesmester alkalmazását Tatán. Fellner munkáját az uradalom is megalégedéssel figyelte, így választása végül az ifjú pallérra esett: *„a tatai uraság akarja, hogy egy ottan lakó állandó Maurermeisterrel legyen ellátva és hogy ez Jakob Fellner az eddigi Maurer Pallier legyen, és hogy nevezett, akit többször szerződtettek, mester lehessen.”*² Mint ahogyan az idézett jegyzőkönyvben is utaltak rá, ehhez biztosítani kellett Fellner számára, hogy céhes keretek között, mesterként folytathassa feladatait. Ehhez segítette hozzá házasságkötése is, hiszen feleségének elhunyt férje révén, 1748-ban maga is Komárom szabad királyi város kőműves és kőfaragó céhének mestere lett, függetlenedve és önállósodva.

A tata-gesztesi Esterházy-uradalom által vezetett számadáskönyvekben éppen ezért 1748-tól kezdődően már nem pallérként, hanem kőművesmesterként említették. 1751-ben jelen volt a tatai Szent Kereszt-plébániatemplom alapkövetételénél, melynek építési munkálatai rendkívül lassan haladtak, több éves szünetekkel, végigkísérve további életét, egészen haláláig. Az uradalom alkalmazásában templomok, kápolnák, kisebb épületek, uradalmi házak, vendéglők, kocsmák, malmok, istállók, birkaaklok felépítésére és renoválására kapott elsősorban megbízásokat.

2 Kuny Domokos Múzeum. Révhelyi Elemér-hagyaték (KDM REH). Fasc. 15. No. 3/A. f. 10. Eredetije: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL). P 198. Dominium Tata. Fasc. 40. Protocollum Oeconomicum Dominii Tata. 1746–1748. No. 1. p. 111.

Fellner Jakab számára az Esterházy grófok egyik rezidenciája, a cseklézi kastély átépítési munkája jelentette az első nagyobb szabású feladatot. Megbízatása eredetileg csak a fedélszék kicserélését jelentette, de az építkezés közben több probléma és kívánság merült fel az egyes épületrészekkel és szerkezeti elemekkel kapcsolatban. Balogh régens levelezéséből ismeretes, hogy az igények növekedésével Fellner a munka menetében újabb és újabb részletterv elkészítésére kényszerült, és így az 1750-es években végbement munkálatok gyökeres átépítést eredményeztek a kastélyon.

Fellner Jakab életművét végigkísérte az a motívum, amely szerint jelentős alkotásainak közös tulajdonsága, hogy azok többsége épületátépítések, -bővítések, a meglévő állapotokhoz való alkalmazkodás és a régiből valami új megteremtése. Ezek közé kell sorolni többek között a cseklézi és a tatai grófi kastélyt és a tatai piarista rendházat is.

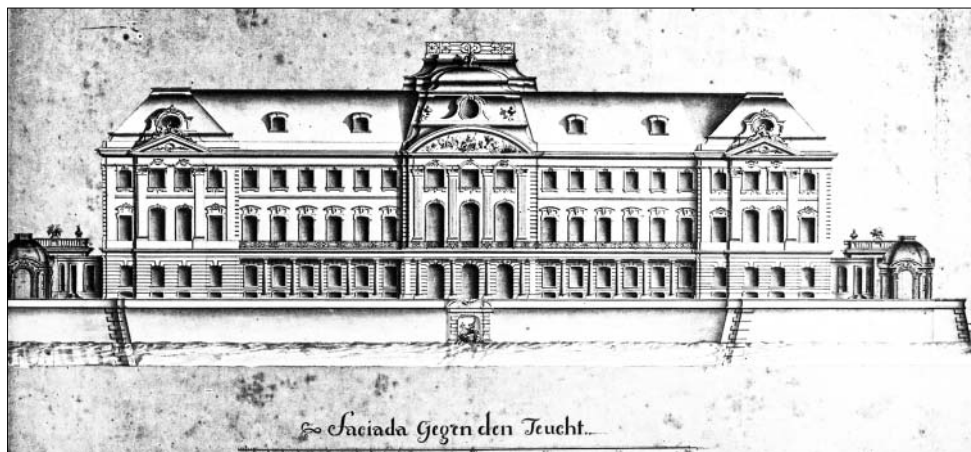
Az első, alapoktól felépített kastélyépületet egy idegen földbirtokos, a gróf Lamberg család megrendelésére készítette el Móron. A tervezés és azt követően a kivitelezési munkálatok 1762-ben kezdődtek meg. Fellner az épület megépítésénél (Révhelyi Elemér művészettörténész, a Fellner-életmű kutatójának megállapítása szerint) hazánkban az elsők között alkalmazott több építészeti stíuselemet. Ezek közé tartozik az épület egyszerűségéhez – a vidéki rezidencia jellegéhez – jobban illeszkedő, franciás bejárati típus, az úgynevezett porte cochère en niche is. Fellner eszköztárának, későbbi épületeinek jellegzetes építészeti elemei, mint a sarokélek tompítása, a manzárd és a homlokzat vízszintes sávokkal való megtörése jelentek meg itt együttesen.

A móri kastély nemcsak Fellner fejlődésének fontos állomása, hanem a magyar barokk kastélyépítészetben is jelentős fordulatot hozott. Ugyanakkor a móri kastély stíuselemei komoly problémákat vetettek fel a művészettörténeti kutatások során a fellneri életmű vizsgálatában. A források hiánya miatt nem egyértelmű, hogy Fellner a tervezésben is, vagy csak a kivitelezési munkában vállalt szerepet, s ez a kétely több más munkájánál is felmerült. Cs. Dobrovits Dorottya művészettörténész, a XVIII. század hazai építkezésének kutatója megfogalmazásában a Veszprémben felépült, és ugyancsak Fellner nevével összeforrott *„püspöki palota és a móri kastély rokonsága azonban arra készítet, hogy Fellnert tartsuk a tervezőnek is. Lehet, hogy ez volt az az épület, mely Balogh Ferenc tatai régens meggyőzte arról, hogy a tatai építőmesterben nemcsak gyakorlati szakembert, hanem olyan építész pártfogolhat, aki az átlag fölé emelkedő feladatokra is alkalmas.”*³

Ifjabb Esterházy József gróf 1762-es halálát követően unokatestvére, Esterházy Miklós szentpétervári követ jutott a tata-gezesi uradalom birtokába. Tatán eddig nem volt a főúri igényeknek megfelelő rezidencia, azonban a gróf követi megbízatása idején ez nem is jelentett gondot számára. Hazatérésekor azonban elhatározta, hogy a birtokközpontban, Tatán, a középkori vár helyén nagyszabású kastélyt építtet. A tervezési és építési munkákra Isidor Canevale építész kérte fel, aki új stílust képviselt a bécsi udvarban. Canevale 1762 tavaszán érkezett Tatára, arról azonban nincs tudomásunk, hogy a tatai kastély számára terveket készített volna. Esterházy Miklós Tatán tartózkodásakor utasítást adott a vár területének megtisztítására, régi épületeinek elbontására, és látványtervek készítésére. Balogh Ferenc, aki Esterházy Miklós szolgálatában is régensként vezette a birtokokat, Fellnert ajánlotta a gróf figyelmébe.

Balogh 1762. december 3-án írt levele Fellner – a tatai mester – megbízásáról tanúskodik: *„Az ide való várhoz már 5 héttől fogva készíti a delineációt ugyanis az ide való mester, és még*

3 Cs. Dobrovits Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építésze). Budapest, 1983. 77.

*A tatai vár helyére tervezett új főúri rezidencia homlokzati ábrázolása a tó felől
(Kuny Domokos Múzeum, Révhelyi Elemér-hagyaték)*

két hétig, talán háromig is leszen dolga vele.”⁴ A régens nagy figyelemmel kísérte a tervezési munkálatokat, melyek december végére odáig jutottak, hogy januárban Fellner a kész terveket Bécsbe vihette. 1763. január 15-én Balogh már részletesebben, örömtől meghatva számolt be az elkészült munkáról. Böhm Ferenc mérnök és a „kőméves mester [...] Bécsben vannak. A kőméves mester várnak delineatiójával, mellyen hét egész hétig harmad magával dolgozott. [...] A várnak udvarát egy hajszálra való egyenlőségre hozta. Az épület a világnek mostani gustusában olly rendes mind külső tekintetében, mint belső divisiójában, hogy magammal el hitetem, más exceptiót nem talál ő Excellentiája, hanem hogy talán sokallani fogja. Az épületen kívül a várnak többi része, sőt árka is egészen szép ékes kert, mellyben a várból két felül le járó garádicsok, és mint a várban, mint árkában ugró vizek lesznek és folyó vizek lesznek.”⁵

Az építkezés megkezdésére a gróf betegsége, majd végül halála miatt nem került sor. Balogh azonban elküldte a terveket Miklós testvérének, Eszterházy Károly püspöknek is, aki megtekintésük után így nyilatkozott: „Láttam már az Tatai Várnak delineatióját, vétek volna el nem végezni, nagyobb el nem kezdeni.” Néhány héttel később pedig a következő megállapítást tette: „Magyarországban Tatai Éppető Mesterhez hozzá fogható nincsen és ha Bétsben vagyon-é? Kérdés.”⁶

A bemutatott kastélytervek nagy feltűnést keltettek Bécsben, Sulkovszky herceg Fellner szolgálatait kívánta igénybe venni lengyelországi kastélyának építéséhez, 1763 februárjában pedig Eszterházy püspök dicsérte Balognak írt levelében a tatai mestert. Az egri építési megbízatások kapcsán már ekkor kifejezte szándékát: „Kegyelmednek lehet külön öröme

4 Balogh Ferenc régens levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1762. 12. 03. Közli: Lukcsics-Pfeiffer 1933. 222. Eredetije: MNL OL P 1216. Pápai uradalom lajstromozott iratai. Capsa. 51. p. 159.

5 Balogh Ferenc régens levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1763. 01. 15. Közli: Révhelyi 1988. 24–25. Eredetije: MNL OL P 1216. Pápai uradalom lajstromozott iratai. Capsa. 51. p. 169.

6 Eszterházy Károly püspök levele Balogh Ferenc régensnek. Eger, 1763. 06. 06. Közli: Révhelyi 1988. 27. Eredetije: MNL OL P 1216. Pápai uradalom lajstromozott iratai. Capsa. 51. p. 220. és Eszterházy Károly püspök levele Balogh Ferenc régensnek. Eger, 1763. 06. 20. Közli: Révhelyi 1988. 27. Eredetije: MNL OL P 1216. Pápai uradalom lajstromozott iratai. Capsa. 51. p. 225.

nevelésében, mivel az Tatai Paumeistert már Lengyel országba el viszik, tsak magát meg ne rontsa a sok utazásban, munkában. Szívessen itt látom meg térésében...”⁷

Az Eszterházy Károly püspökkel folytatott levelezésben Balogh régens a korszak előmeneteli lehetőségére, és ezzel Fellner előre jutásának fontos mozzanatára is rávilágított, amikor az új tatai kastélyról való értekezés során úgy fogalmazott, hogy az „ide való kőműves mester meg érdemi a Paumester nevet...”⁸ Balogh itt felvetette a kőművesmester és az építőmester (Baumeister) közötti megkülönböztetést, hiszen a tudás különböző fokozatai a mesterek társadalmi helyzetére is rávilágítottak. Az építőmester elnevezés, a céhrendszer zárt kötelékébe tartozó kőművesmesterek soraiból való kiemelkedést, egy magasabb képességnek és felkészültségnek megfelelő elismerési fokot és megbecsülést jelöli meg. Ennek megadása a korban még nem függött a hatóságok vagy az intézmények véleményétől, eléréséhez nem kellett vizsga, de bizonyítvány és hivatalos úton történő előléptetés sem. Ezt az elismerést egyedül a nagyközönség, a megrendelő adta a nagyobb tudás, tehetség és sikeres működés alapján. Révhelyi Elemér szerint a XVIII. században az építőmester megjelölés a tervezésben kiváló és elismert mesterekre vonatkozott, akik a kivitelezés vállalása mellett az építészet művészeti, esztétikai vonalán emelkedtek ki céhtársaik közül.

Balogh Ferenc, a nagy műveltségű és művészeti kérdésekben is járatos magyar kisnemes kétségtelenül fontos szerepet játszott Fellner pályafutásában. Nagy szerepe volt abban, hogy elindítsa a pályán, de később is folyamatosan, egészen 1765-ben bekövetkezett haláláig egyengette „neveltjének” útját. Erre szolgált jó példát az egri líceum építése is, amelynek során Eszterházy Károly püspöknek Fellnert ajánlotta építésznek: „a Paumestert [...], akit Excellenciádnak tovább is tanácsolok, kinél bizonyára akar melly Bécsi is sem értelmesebb, de nagyobb annál, hogy olly tökéletesen, és igazán mind ő Excellenciádat senki sem fogja szolgálni.”⁹ Eszterházy püspök azonban ekkor már felkért egy építész, a bécsi Josef Gerl személyében, a líceum terveinek elkészítéséhez.

1763 júniusában Koller Ignác veszprémi püspök is felkereste Fellnert, hogy rezidenciájának terveit vele készíttesse el. Októberben pedig Eszterházy püspök – miután felbontotta szerződését Gerlrel – az egri líceum tervezésére adott megbízást: „Fellner baumesternek Excellenciád parancsolattját az Universitas épülete iránt német nyelvben már ki adtam”¹⁰ – írta Balogh 1763 novemberében a püspöknek. Fellner személyesen utazott Egerbe, ahol bemutatta a megrendelt tervrajzokat. Ezt követően a megkezdett líceumon és püspöki rezidencián kívül az egri püspökség és Eszterházy Károly pápai domíniumának területén is több építkezés vezetését vette át, köztük a pápai új plébániatemplomét. 1780-ban bekövetkezett haláláig az egri szerződéssel kellő mennyiségű feladattal halmozta el a püspök.

Fellner azonban nem telepedett meg sem Egerben sem Pápán. Továbbra is Tatán maradt és csak egyes kulcsfontosságú építési periódus idején és az építkezések felülvizsgálatára vállalta a hosszadalmas utazásokat. Az építési munkálatok vezetését pallérjai útján gyakorolta. A Fellner köré szervezett és Tatán működő építési irodában pedig mostohalányának férje, Paár Ignác volt első számú segédje. Fellner Jakab haláláig megmaradt tatai építésznek.

7 Eszterházy Károly püspök levele Balogh Ferenc régensnek. Eger, 1763. 02. 12. Közli: Révhelyi 1988. 26. Eredetije: MNL OL P 1216. Pápai uradalom lajstromozott iratai. Capsa. 51. p. 178.

8 Balogh Ferenc régens levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1763. 01. 27. Közli: Révhelyi 1988. 25. Eredetije: MNL OL P 1216. Pápai uradalom lajstromozott iratai. Capsa. 51. p. 172.

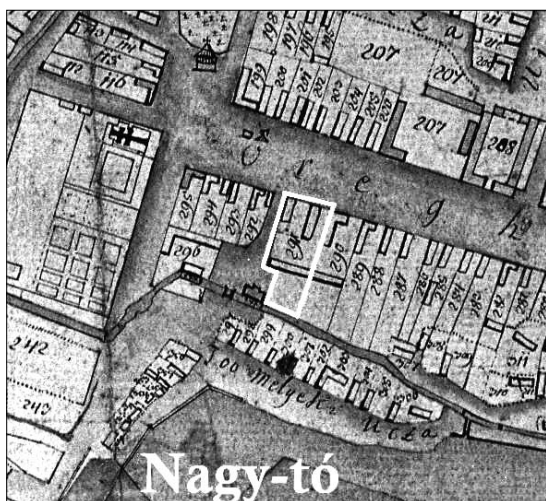
9 Balogh Ferenc régens levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1762. 09. 10. Közli: Lukcsics-Pfeiffer 1933. 204. Eredetije: MNL OL P 1216. Pápai uradalom lajstromozott iratai. Capsa. 51. p. 118.

10 Balogh Ferenc régens levele Eszterházy Károly püspöknek. Tata, 1763. 11. 12. Közli: Lukcsics-Pfeiffer 1933. 207. Eredetije: MNL OL P 1216. Pápai uradalom lajstromozott iratai. Capsa. 51. p. 245.

Lakását, otthonát Tatán, azaz az akkor még önálló Tóváros mezőváros főutcáján építette fel. A Fellner Emlékév új kutatási eredményeinek sorában a helytörténet és emlékhelyek terén a legjelentősebb tudományos felfedezés, hogy sikerült azonosítani ennek a házának és az itt működő építési irodának a helyét, amely az egykori tatai ispán háza mellett állt. Az ispánház „szomszédságában fölülr az Városban letelepedet kü-Méves Pallérnak Felner Jakabnak [...] háza vagon”¹¹ – jegyezték le már 1748-ban egy szerződésben. Fellner Jakab háza és az építési iroda eszerint a tatai Ady Endre utca 9. számú ház, a saroktelek helyén állt. Sajátos elemekkel bíró saroktelek ez: a XVIII. század végéig magában foglalta a mostani Ady Endre utca, Alkotmány utca és a József-malom közötti területet. Rajta pedig kezdetben két, majd három különálló épület állt. Ebből két ház merőlegesen a főutcával, egy pedig párhuzamosan épült vele. Az Alkotmány utcából nyíló, párhuzamos épület a XVIII. század végén kiszakadt ebből az egységből, Fellner halálát követően új tulajdonosra talált. A másik két különálló épület azonban megmaradt egy telken. Jelenkorunkban, több mint 200 év múltán is egy helyrajzi szám alatt tartják nyilván őket, a rajta lévő, karakterében jól elkülönülő épületek pedig ugyanígy, erre az egységre utalva az Ady Endre utca 9. szám alatt szerepelnek a nyilvántartásban. A telken álló saroképület falán 2022 decemberében az Emlékév Bizottság emléktáblát avatott Fellner Jakab tiszteletére.

Az Eszterházy Károly megbízásából végzett pápai és egri építkezések mellett az 1760-as évektől Tatán három jelentős munkában vállalt Fellner kulcsszerepet. Ezek közül az egyik maga a grófi kastély, amely az impozáns tervek ellenére nem a vár helyén, hanem attól nem messze, Balogh Ferenc régensi rezidenciájának bővítésével és átalakításával valósult meg. A piarista rendház építéskor, 1765-ben már egy használható állapotú uradalmi rezidencia meglétéről tanúskodnak a források. A tatai Esterházy-kastély egy kisebb vidéki lak céljával, alkalmazkodva a korábbi épülethez, annak kényszeredett elhelyezkedéséhez, a Tatát Tóvárossal összekötő útvonal mentén, alapvetően utcafronti tájolással épült fel. Fellner 1778-ban is kapott még utasítást az akkori földesúrtól, hogy a kastély építési munkáit ez évben befejezze. Ennek értelmében az építési munkálatok feltehetően nem folyamatosan, de közel 15 éven keresztül zajlottak.

Az 1760-as évek másik nagy tatai építkezése a piarista rend letelepítésével van összefüggésben. A kezdeti tervek alapján ennek kapcsán is csupán épületek átalakításával számoltak a kortársak, és maga Fellner is. A „kegyes tanítórend” a korábban Tatán telekkel

*Részlet Tata és Tóváros 1770 körüli térképéről,
rajta Fellner Jakab házának és az
építési irodának a megjelölésével
(Kuny Domokos Múzeum,
Révhelyi Elemér-hagyaték)*

11 MNL OL P 198. Dominium Tata. Fasc. 17. No. 265. Inscriptio Comitiss Josephi Eszterhazy pro Caspate Posgai in Toováros. 1748. 02. 10.

Az Esterházy család tatai kastélya Révhelyi Elemér fényképfelvételén (Kuny Domokos Múzeum, Révhelyi Elemér-hagyaték)

A tatai Szent Kereszt-plébániatemplom Révhelyi Elemér fényképfelvételén (Kuny Domokos Múzeum, Révhelyi Elemér-hagyaték)

és gazdasági épületekkel rendelkező, majd később Majkra áttelepített kamalduli rend birtokát örökölte meg 1765-ben. Először valóban átalakításokkal indult meg a rendház és iskola kiépítése, majd a grófi család, a kedvezően megtett alapítványok, a rendtartomány, s nem utolsósorban Fellner terveinek köszönhetően teljes körű átépítésre és bővítésre került sor. A rendháztól különálló, a tanításnak helyszínül szolgáló iskolaépületet kevesebb, mint fél év alatt egy csűr alapjain hozta létre. Az 1760-as évek végéig, majd az 1770-es évektől zajlott újult erővel az építkezés. Ennek ellenére a piarista kollégium, azaz a rendház és az iskola jelenlegi arculatát közel 150 évvel a tatai építőmester halálát követően, a két világháború között nyerte el. Fellner életében egy csonka U alaprajzú, emeletes épülettömb készült el, melyet több ízben bővítettek a XVIII., majd a XIX. és végül a XX. században.

A legkiemelkedőbb tatai alkotásainak sorába tartozik a Szent Kereszt-plébániatemplom, melynek felépítése hosszadalmas szünetekkel valósult meg. Az 1751-es alapkövetételt követően, és az alapfalak felépítésén túl a látványos építkezésre valójában csak az 1770-es években került sor. Fellner életében a templom nem készült el teljesen, arra azonban már alkalmassá vált, hogy benne miséket celebráljanak és kriptájába temethessenek.

Fellner Jakab munkásságáról az 1940-es évekig – Pfeiffer János kutatásai szerint – három munkakönyv maradt fenn az 1765-ös, 1777-es és 1778-as évekből. Ezek az adott esztendőre előirányzott uradalmi építkezéseket tartalmazták. Fellnertől rendkívül kevés tervrajzot ismerünk, s ezeket is főként másolat formájában. Az eredetiekről – melyeknek a második világháború idején nyoma veszett – még Révhelyi Elemér készített fényképfelvételeket a két világháború között, az Esterházy család tatai levéltárában.

A tatai építőmester magasra ívelő pályafutása az 1770-es évekre érte el csúcspontját. Ekkorra Fellner a legfelsőbb körökben is ismert és elismert építőmesterré vált. Megélhette azt a tisztességet is, hogy a nemesek sorába emeljék. 1773. június 30-án Mária Terézia királynőnek benyújtott kérvényében, hivatkozva azokra a szolgálatokra, amelyeket őfelségének és az

államnak tett, fellethali előnévvel kérvényezte nemessé válását és a lovagi rang elnyerését. Utóbbira végül nem került sor. A nemesség elnyerésével aláírásában már következetesen nem az építőmester, hanem az építész, az „*Architectus*” kifejezést használta.

Az ország területén folytatott építkezések miatt rendkívül sokat kellett élete során utaznia. A kor lehetőségei miatt ezek az utak nagyban befolyásolták egészségi állapotát is, 1780-ban többek között már Egerbe sem tudott elmenni, maga helyett új segédjét, Grossmann Józsefet küldte el. Régi segédje és veje, Paár Ignác, miszerint Tatán írt levelében jelentette Fellner az egri püspöknek, 1779-ben meghalt. A jól működő építészeti iroda fennmaradása érdekében minden bizonnyal utódjáról is gondoskodni kívánt, hiszen gyermekei között nem akadt hasonló ambíciókkal bíró.

Fellner 1780. december 12-én hunyt el Tatán. Az általa épített Szent Kereszt-templom kriptájában helyezték örök nyugalomra. A megkezdett és folyamatban lévő munkákat segédje, Grossmann József folytatta, aki nemcsak az iroda vezetését vette át, de Fellner Jakab árva gyermekeiről is gondoskodott, miután házasságot kötött özvegyével.

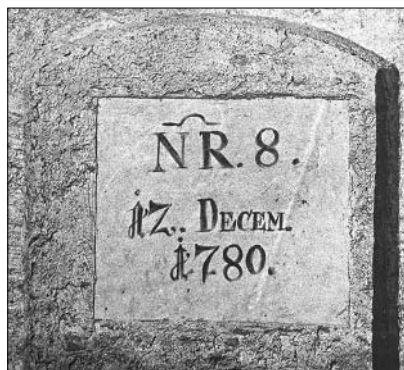
Összegzőként elmondható, hogy Fellner Jakab építészeti tevékenységét elsősorban az Esterházy grófi család birtokain, azon belül is a tata-gesztesi és pápai uradalmak területén végezte. Emellett más főúri családok megrendeléseit is teljesítette, sőt, az udvarai kamara és Komárom vármegye szolgálatában is dolgozott. Hosszú összegzést kellene megfogalmaznunk, ha minden települést fel kívánnánk sorolni, ahol valamit is alkotott. Életművének legfontosabb munkái a Csekész-Veszprém-Pápa-Tata-Eger közötti területen összpontosulnak. Fellner életpályája is példaértékű lehet számunkra: egyszerű, gyakorlati tapasztalatok felhasználásával küzdötte fel magát személyisége és tehetsége által építésvezető pallérrá, majd a céhes keretek között működő kőművesmesterré, s innen tervező-kivitelező építőmesterré. A Tatán működtetett építészeti irodával pedig számos, világi és egyházi felkérésnek, megrendelési igénynek tudott eleget tenni.

A mi feladatunk, hogy jelenkorunkban, 250 évvel később, ezekre az épületekre megbecsüléssel tekintünk, jó karban fenntartsuk, méltóképpen használjuk és életteli funkcióval töltsük meg őket. Ez a feladat sem csekélyebb, mint annak idején Fellneré: hogy maradandót alkosson. Alkotásai korunk legkiválóbb műemlékei közé tartoznak.

Stegmayer Máté

Fellner Jakab szobra a tatai Szent Kereszt-templom előtt, Ungvári Lajos alkotása (Kuny Domokos Múzeum, Révhelyi Elemér-hagyaték)

Fellner Jakab névtelen sírkövének felirata a tatai plébániatemplom kriptájában (Kuny Domokos Múzeum, Révhelyi Elemér-hagyaték)

Az ifjú Jávorka Sándor Dorogon és Esztergomban

SZÁZNEGYVEN ÉVE SZÜLETETT JÁVORKA SÁNDOR

Jávorka Sándor a hazai flórakutatás egyik legismertebb alakja 140 évvel ezelőtt született. Fiatalkorában gyakran megfordult Dorog és Esztergom környékén. A Magyar Természet-tudományi Múzeum Növénytarában, ahol több mint ötven évet dolgozott, számos herbárium lapja található, melyeket ezen a vidéken gyűjtött. Ehhez a területhez kapcsolódnak első tudományos előadásai és első szakkikke is. Tatán az egyik mezőgazdasági szakközépiskola viseli a nevét.

AZ ELSŐ SZÁRNYPRÓBÁLGATÁSOK

Jávorka Sándor (Internet)

Jávorka Sándor néhány nappal múlt csak húsz éves, amikor 1903-ban a Magyar Természet-tudományi Társulat Növény-tani Szakosztályában április elsején megtartott ülésen először ismertette tudományos eredményeit nagyobb létszámú szakközönségnek. Ekkor még a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem hallgatója volt. Előadásában a Pilis hegységből és Besztercebánya környékéről mutatta be néhány ritkább növény új adatát.¹ Az év vége felé újabb előadást tartott a szakosztályban, amely ebben az időszakban a hazai flórakutatás legjelentősebb fóruma volt. Ezen a december 9-i ülésen már csak a Pilisben talált érdekesebb növényfajokat sorolta fel. Ennek a beszámolóknak a tartalma a következő évben a szakosztály folyóiratában, a *Növény-tani Közleményekben* is megjelent *Adatok a Pilis-hegység növényzetének ismeretéhez* címen. Ebben néhány kesztölci, pilisszentléleki növényelőforduláson kívül, elsősorban dorogi adatokat közölt. Számos érdekesebb növényt említ a ma már a Gerecse hegységhez sorolt Getéről. Ez volt a tehetséges botanikus első szakkikke.²

KI VOLT JÁVORKA SÁNDOR?

Jávorka Sándor életével számos szerző foglalkozott már.³ Ennek egyik oka, hogy nemcsak a tudományos körök számára alkotott maradandót. A nagyközönségnek szánt könyvei, előadásai miatt az egyik legismertebb magyar botanikus itthon és a határainkon túl. A vadvirágokkal barátkozó természetjárókat évtizedeken át segítette az *Erdő mező virágai*

1 Schilberszky Károly–Klein Gyula: Szakosztályi ügyek. *Növény-tani Közlemények* 2. (1903) 3. sz. 142–144.

2 Jávorka Sándor: Adatok a Pilis-hegység növényzetének ismeretéhez. *Növény-tani Közlemények* 3. (1904) 3. sz. 119–120.

3 Horváth Csaba: Jávorka Sándorról szóló művek bibliográfiája. *Kitaibelia* 3. (1998) 2. sz. 181–184.

című könyve abban, hogy megismerjék a hazai növényvilágot.⁴ A Csapody Vera rajzaival kiadott mű nemcsak Magyarországon volt népszerű, hanem Csehszlovákiában is, hiszen Jávorka munkáját szlovák nyelvre is lefordították.⁵

Jávorka Sándor nemzetközi híret a botanikusok körében elősorbán annak köszönheti, hogy ő volt az, aki először írt olyan alapos, jól használható növényhatározót, amelyben a Kárpát-medencében előforduló valamennyi edényes növényfaj szerepelt, vagyis a virágos növényeket és harasztokat is tárgyalta. A *Magyar flóra* 1924–1925-ben jelent meg.⁶ Ennek a kiegészítéseként látott napvilágot 1926 és 1934 között füzetenként, majd 1934-ben egy kötetben *A magyar flóra képekben*, vagy más néven az *Iconographia*.⁷ Ebben a terjedelmes műben is Jávorka állandó munkatársa, a kiváló növényillusztrátor, Csapody Vera (1890–1985) készítette a rajzokat. Ez a vaskos kötet a mai napig az egyik leghasznosabb segítség annak, aki a Kárpát-medence több mint 4000 edényes növényfajával szeretne megismerkedni.

A neves botanikus életével foglalkozó cikkek természetesen kivétel nélkül felsorolják ezeket a munkákat. Az életrajzokat olvasva azonban nem találunk semmilyen magyarázatot arra, miért látogatta éppen Esztergom és Dorog környékét az ifjú pályakezdő.

Az „Erdő mező virágai”
című könyv 1972-es
kiadásának borítólapja

DOROG ÉS ESZTERGOM NÖVÉNYVILÁGÁNAK KUTATÓI JÁVORKA SÁNDOR ELŐTT

Esztergom vármegye flórája nem volt ismeretlen a hazai botanikusok számára. Amikor Jávorka elkezdte a növényvilágát kutatni, még élt Esztergom híres fűvésze, Feichtinger Sándor (1817–1907). A város főorvosának alapos összefoglaló művét nem sokkal korábban, 1899-ben adták ki *Esztergom megye és környékének flórája* címen.⁸ Amikor Jávorka első tudományos cikke 1904-ben megjelent, a 87 éves Feichtinger Sándor éppen arról a Grundl Ignácról (1813–1878) emlékezett meg a *Magyar Botanikai Lapokban*, aki dorogi plébánosként szintén jelentős eredményeket ért el a környék flórakutatásában.⁹

Nem a felfedezés öröme tehát az elsődleges oka, hogy a Kárpát-medence növényvilágának egyik legjobb ismerője ezen a vidéken kezdte el tudományos munkásságát. A terület flórája ugyan érdekes és változatos, ami jó alapot szolgáltat ahhoz, hogy egy fiatal botanikus a hazai növényfajokkal ismerkedjen, de más okot is találunk kell ahhoz, hogy megfejthessük, mi vonzotta erre a környékre Jávorkát. Életrajzírói csak igen szűkszavúan foglalkoztak Jávorka családjával és ifjú éveivel,¹⁰ így érdemes megvizsgálni, honnan indult, milyen hatások érték gyermek- és ifjúkorában Jávorka Sándort.

4 Jávorka Sándor–Csapody Vera: Erdő mező virágai. A Magyar flóra színes kis atlasza. Budapest, 1950.

5 Jávorka Sándor–Csapodyová Vera–Futák Jan: Kvety lesov a lúk. Bratislava, 1959.

6 Jávorka Sándor: Magyar flóra. I–III. Budapest, 1924–1925.

7 Jávorka Sándor–Csapody Vera: A magyar flóra képekben. Budapest, 1934.

8 Feichtinger Sándor: Esztergom megye és környékének flórája. Esztergom, 1899.

9 Feichtinger Sándor: Adatok Grundl Ignác életéből. Magyar Botanikai Lapok 3. (1904) 1–2. sz. 18–21.

10 Zólyomi Bálint: Erinnerung an Sándor Jávorka (1883–1961). Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici 54. (1962) 7–26.

JÁVORKA SÁNDOR CSALÁDJA ÉS GIMNÁZIUMI TANULMÁNYAI

1883. március 12-én a Hont megyei Pjerg községben (szlovákul: Štiavnické Bane) született, amely 1891-ben a Hegybánya nevet kapta. Hegybánya kis bányásztelepülés volt alig több mint 200 házzal, Selmecbányától, a hazai erdész- és bányászoktatás központjától alig 3–5 kilométerre délnyugatra.

Jávorka családjáról keveset tudunk. Apja falusi kovácsmester volt, Rákóczi Ferenc hadnagyának, Jávorka Ádámnak oldalági leszármazottja. Édesanyja egyszerű falusi asszony, férjének korai halála után hat gyermekkel maradt egyedül. A Jávorka Sándor életéről írt munkákban sem édesapja, sem édesanyja, sem testvérei nevét nem említik.¹¹

Jávorka Sándor már gyermekkorában szorgalmasan tanult, az ehhez szükséges pénzt részben maga kereste meg, részben az iskolai ösztöndíjak biztosították számára. A középiskolát 1894-ben a Selmecbányai Királyi Katolikus Nagygimnáziumban (piarista gimnázium) kezdte meg.¹² Itt végezte az első hat osztályt, amelyet 1900-ban fejezett be. Az iskola gimnáziumának jelentős herbáriumra volt több mint tízezer példány préselt növényvel, amelyeket zömében Selmecbánya környékén gyűjtöttek.¹³

Jávorka a hatodik osztály befejezése után a Selmecbányai Evangélikus Líceumba került át, ahol a gimnázium hetedik és nyolcadik osztályát végezte.¹⁴ Ez az iskola jelentős hatással lehetett rá. A líceum természetrajztanára 1894-ig Cserey Adolf (1851–1928) volt, akinek több kiadásban megjelent növényhatározóját évtizedekig használták a hazai iskolákban.¹⁵ (Pont Jávorka Sándornak a két világháború között kiadott munkája, *A magyar flóra kis határozója* volt, amely felváltotta a hazai iskolákban.¹⁶)

Cserey nem sokkal azelőtt, hogy Jávorka a gimnáziumba került, az 1897/98-as tanévben egy herbáriumot ajándékozott a líceumnak. Ez a gyűjtemény közel 900 préselt növényt tartalmazott, amelyet Cserey a *Selmecbánya és vidéke flórája* írása közben gyűjtött.¹⁷

Amikor Jávorka Sándor az evangélikus líceumba járt, már Vitális István (1871–1947) volt a természetrajztanár, aki neves geológusként fejezte be pályáját. Vitális, aki ekkor még növényekkel is foglalkozott, nem sokkal korábban azt a feladatot kapta, hogy az 1896. évi országos ezredévi kiállításra egy természetrajzi mintagyűjteményt állítson össze, amely hazánk hegyes vidékeinek a középiskolai természetrajzi tanítását segíti.¹⁸

Jávorka Sándort az előtte álló jó példák és az iskoláiban őrzött jelentős növénygyűjtemények is befolyásolhatták, hogy hivatásként a növényvilág kutatását választotta. Már selmecbányai gimnazistaként is készített herbáriumot. A Magyar Természettudományi Múzeum Növénytárának gyűjteményében találhatóak olyan préselt növénypéldányok,

11 Uo.

12 *Panek Ödön*: A Selmecbányai Kir. Kath. Nagy Gymnasium Értesítője az 1894–95. tanévről. Selmecbányán, 1894.

13 A magyarországi múzeumok és könyvtárak czímkönyve. Magyar Minerva 3. évfolyam 1903–1904. Budapest, 1904.

14 *Jezsovics Károly*: A Selmecbányai Ág. Hitv. Evangélikus Lyceum Értesítője az 1901/2-iki tanévről. Selmecbánya, 1902.

15 *Cserey Adolf*: Növényhatározó, vagyis vezér a virágzó növények neveinek könnyű és biztos kikereséséhez, kezdők számára. Selmecbánya, 1887.

16 *Jávorka Sándor–Csapody Vera*: A Magyar flóra kis határozója. Budapest, 1926.

17 *Jezsovics Károly*: A Selmecbányai Ág. Hitv. Evangélikus Lyceum Értesítője az 1898–99-iki tanévről. Selmecbánya, 1899.

18 *Vitális István*: Jelentés. In *Jezsovics Károly*: A Selmecbányai Ág. Hitv. Evangélikus Lyceum Értesítője az 1896–97-iki tanévről. Selmecbánya, 1897. 3–9.

amelyeket a szülőfaluja és Selmecbánya környékén gyűjtött. Még alig múlt 17 éves, amikor már a Dorog környékén gyűjtött növényekből is készített herbáriumot.

JÁVORKA SÁNDOR A BUDAPESTI EGYETEMEN

Miután Jávorka Sándor 1902-ben jelesen érettségizett az evangélikus líceumban, a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetemen tanult tovább természetrajz–kémia szakon.

Az egyetem Növénytani Intézetét ebben az időben Mágócsy-Dietz Sándor (1855–1945) vezette. Mellette olyan kiváló flórákutatók is tanítottak itt, mint Simonkai Lajos (1851–1910), a korszak egyik meghatározó botanikusa, Degen Árpád (1866–1934), a balkáni növényvilág egyik legjobb ismerője és Filarszky Nándor (1858–1941), aki később a Nemzeti Múzeum Növénytárába hívta Jávorka Sándort dolgozni.¹⁹

Az egyetemi évek alatt folytatta az ismerkedést a hazai növényvilággal. Már az első tanévben belefogott a Pilis hegység és környékének módszeresebb vizsgálatába. 1903 nyarán hosszabb időt töltött Dorogon, hogy a környék flóráját tanulmányozza. Többek között Csolnokon, a táti Duna-parton, a Gete-hegyen és Kenyérmezőn is gyűjtött növényeket.²⁰ A virágos növények mellett mohákat és zuzmókat is szedett. Ennek a nyárnak az eredményeiből született meg első tudományos dolgozata.

Az ezt követő tíz évben számos alkalommal botanizált ezen a vidéken, de az eredményeiről önálló közleményben már nem számolt be. A Dorog környékén gyűjtött növények ma is megtalálhatóak a Magyar Természettudományi Múzeum Növénytárában, így fontos adatokkal szolgálnak a Duna-völgye, a Pilis és a Gerecse hegység flórájáról.

Jávorka már az egyetem alatt bekapcsolódott a hazai botanikai életbe is. Csatlakozott a Növénytani Szakosztály munkájához. Gyakornoki idejét a budapesti tudományegyetem Botanikus Kertjében töltötte, 1904-től 1905 áprilisáig, amelyet a Növénytani Intézet egyetemi tanára, Mágócsy-Dietz Sándor igazgatott. Ezután került a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytani Osztályára, ahol haláláig dolgozott.²¹

JÁVORKA SÁNDOR DOROGON ÉS ESZTERGOMBAN

A Nemzeti Múzeum Növénytani Osztályát a Jávorkánál 25 évvel idősebb Filarszky Nándor vezette. Az új munkatárs rendszeresen beszámolt az igazgatónak gyűjtéseiről, munkáját érintő életeseményekről. Filarszky Nándor hagyatékában összesen 28 levél maradt fenn, amelyeket Jávorka küldött neki. A Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményében őrzött levelekben találunk választ arra a kérdésre, hogy miért pont Esztergom és Dorog környékén kezdte meg hosszú, eredményes tudományos pályáját az Európa-hírű botanikus.

Nem sokkal azután, hogy Jávorka a múzeumba került, besorozták katonának. 1905. július 3. és 1905. augusztus 26. között az esztergomi ezredhez került kiképzésre. A leveleiből megtudjuk, hogy rövidlátóságára hivatkozva ugyan megpróbálta elkerülni a katonaságot, de ezt sorozáskor nem tekintették elegendő indoknak. Jávorka azt is megírta Filarszkyknak, hogy az egyetemet végzett tanárok emberséges bánásmódban részesülnek, de összességé-

19 *Pifkó Dániel*: Botanikai élet a dualizmus kori Magyarországon (1867–1918). I. A felsőfokú oktatás fejlődése és annak hatása a hazai botanikára. *Botanikai Közlemények* 105 (2018) 2 sz. 179–222.

20 *Barina Zoltán*: A Gerecse hegység flórájának katalógusa. Budapest, 2006.

21 *Zólyomi Bálint* 1962.

ben nagyon unalmas dolognak tartja a folytonos gyakorlatozást. Pedig a szünetekben volt lehetősége a magával vitt növénytani munkákat is olvasgatni.²²

Az első hetek után még a városba is kiengedték, sőt Esztergom határában még arra is volt ideje, hogy növényeket gyűjtsön. Cserey Adolf kérésére a környék homok-pusztáin szedett fényes poloskamagot (*Corispermum nitidum*), amelyet a Bonnban tartózkodó botanikusnak postázott is. A küldeményt azonban a vámhatáron nem engedték át, mert nem csatolt megfelelő minisztériumi engedély az élőnövények mellé.²³

Filarszkyt 1905. augusztus 15-én Esztergomban írt levelében arról tájékoztatja a leszere-léssel kapcsolatban, hogy „innen 26-án szabadulok vasárnap estig szeretnék Dorogon édesanyám és bátyám körében maradni”.²⁴

1908 májusában többhetes, mint később kiderül, többhónapos ágyhoz kötött betegségéről is Dorogról írt Filarszky Nándornak. Ebben a levelében is megemlíti édesanyját, aki „úgysem győz már eleget nógatni a nősülésre”.²⁵ Jávoroka Sándor ifjúkori dorogi gyűjtőútjait tehát az magyarázza, hogy testvére és édesanyja is a városban lakott.

Mivel életrajzírói nem említik Jávoroka Sándor testvéreinek sem a nevét, sem a korát, így csak reménykedhettünk abban, hogy valamilyen nyomot találunk arra nézve, ki lehetett a testvére, aki Dorogon lakott.

A dorogi bányák történetével, működésével kapcsolatban több forrásban is szerepel Jávoroka Mihály neve. Jávoroka Mihály (1873–1941) Pjergben (Hegyánya) született és 1894 óta dolgozott Dorogon a bányánál. Tanulmányait Selmezbányán végezte, főtisztviselőként, üzemvezetőként, majd bányagondnokként alkalmazták, mielőtt 1936-ban nyugalomba vonult. 1941-ben Dorogon halt meg. Az életrajzi adatai alapján ő lehetett Jávoroka Sándor 10 évvel idősebb testvére, aki édesanyját is magához véve a bányászvárosban élt és dolgozott. Őt látogathatta meg gimnazista korában, majd egyetemistaként Jávoroka Sándor, hogy a szünidőben vagy a szabadsága idején a környék növényvilágát tanulmányozza.²⁶

ZÁRÓGONDOLAT

Jávoroka Sándor élete során a Kárpát-medence jelentős részét bejárta, emellett a Balkánon, Bulgáriában és Albániában is jelentős eredményeket ért el növénytani expedíciók alkalmával. Akadémiai tagságot kapott és a Növénytár vezetését is rábízták. Feldolgozta a nagy előd, Kitaibel Pál herbáriumát és megírta életrajzát. A hazai flórakutatás központi alakja volt a XX. század közepén, akihez bárki fordulhatott, ha növényekkel kapcsolatos kérdése volt. Ezeknek a sikereknek a fényében talán elhomályosulnak a gimnazista és egyetemista korában Dorog környékén elért eredményei, pedig azok mind a mai napig hasznos forrásai a terület flórájával foglalkozó botanikusoknak. Érdemes megjegyezni, hogy a Kárpát-medence egyik legnagyobb flórakutatója, Hont megye mellett ezen a vidéken kezdett ismerkedni a hazai növényvilággal.

Pifkó Dániel

22 Jávoroka Sándor levele Filarszky Nándornak, Esztergom, 1905. 07. 04, Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti Gyűjtemény; Jávoroka Sándor levele Filarszky Nándornak, Esztergom, 1905. 08. 15. Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti Gyűjtemény.

23 Uo.

24 Uo.

25 Jávoroka Sándor levele Filarszky Nándornak, Dorog, 1908. 05. 01, Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti Gyűjtemény.

26 *Solymár Judit–Kovács Lajos*: Dorogi lexikon. A – Zs. Dorog, 2008.

Néhány gondolat a Tatabányai Múzeumról

Tatabánya és környékének rendkívül kedvező természetföldrajzi adottságai vannak, a Vértes és a Gerecse hegység találkozásánál forduló, korábban széles medret építő vízfolyás, az Által-ér már az emberi történelem kezdeteitől alkalmas életteret biztosított az itt megtelepedőknek. Az események láncolata folyamatos a XVIII. század közepétől, amikor a tatai Eszterházy-uradalom részeként létrejött három falu, a szlovákok lakta Bánhida és a német telepesekkel benépesült Alsó- és Felsőgalla. A három falu között épült ki és vált önálló községgé 1902-ben Tatabánya, amely létrejöttét a XIX. század végén megtalált barnaszénnek köszönhette. A MÁK Rt. gróf Eszterházy Ferencről elnevezett I. aknájából 1896 karácsonyán jött fel az első csille szén, és a szénbányászat a XX. század kezdetétől alapvetően formálta, meghatározta és megváltoztatta a terület természeti képét, a települések struktúráját, lakosságának számát, összetételét és hagyományrendszerét. 1947-ben, központi akarat nyomán egyesítették a négy községet, létrejött Tatabánya város, amely az '50-es évek elejétől már megyeszékhelyi rangot kapott, és mint modern iparváros alakult, fejlődött tovább. A táj története bővelkedik eseményekben, ezek egy részét a régészeti források, tárgyi emlékek, más részét a történeti dokumentumok, a közelmúlt történéseit pedig – egyebek mellett – már a fotográfiák is őrzik. A település és a környező táj történetére vonatkozó tárgyi és írott forrásanyag egyik őrző- és kutatóhelye a Tatabányai Múzeum.

A Tatabányai Múzeum 1971-ben jött létre, az akkori Komárom Megyei Múzeumi Szervezet igazgatójának, dr. Bíró Endrének a javaslatára.¹ A megyei múzeum legújabb kori és munkásmozgalmi gyűjteményeként vált önállóvá, létrehozását az indokolta, hogy Tatabánya volt az egyetlen megyeszékhely, ahol nem volt múzeum. A kezdetben Bánhidán működő kis gyűjtemény akkor még elsősorban a munkásmozgalmi és bányatörténeti emlékeket gyűjtötte Tatabánya és Dorog környékén.

Az intézmény élére 1976-ban fiatalon került Fűrészné Molnár Anikó, aki történész és újkori muzeológus végzettségével, jó értelemben vett lokálpatriotizmusával néhány év alatt életmódtörténeti kutatások bázisává tette az akkor még elsősorban az ipar- és leginkább a bányatörténethez kötődő intézményt. Már ennek a korai korszaknak is jellemzője volt, elsősorban Anikó történészi szemléletének köszönhetően, egy rendkívül komplex gyűjteményezési stratégia, hiszen az egyre gyorsabban változó és alakuló városban az elődtelepülések néprajzi vonatkozású tárgyai, a városiasodás és polgárosulás, illetve az ipari munkásság hagyatékán túl, a közelmúlt akkor még kevésbé gyűjtött „*tucat termékei*” is – a helyi történelem részeként – összegyűjtésre kerültek.

Nagy mérföldkő volt az intézmény életében 1985, amikor a frissen megnyílt Közművelődés Házába (ma A Vértes Agorája) – a végre korszerű, a város központjában lévő, könnyen megközelíthető, raktárakkal, kiállítóhelyekkel, irodákkal rendelkező – végleges otthonába költözhetett.

Az újabb hatalmas lépés az öreg XV-ös akna múzeumi kezelésbe kerülése volt 1987-ben. A XV-ös akna létrehozója, a nyugati szénmedence felkutatója Mohi Rezső bányamérnök, majd bányaigazgató volt. Bánhidán, a Vágóhid utca végén 1940-ben kezdődött meg az ak-

¹ Fűrészné Molnár Anikó: A Tatabányai Múzeum története. In 40 éves a Tatabányai Múzeum. Tatabánya, 2011. 9–19.

namélyítés, a széntermelés 1942-től 1976-ig folyt, attól kezdve, az 1985-ös bezárásáig pedig mint a Nyugati Bányüzem központja működött tovább. Múzeummá fejlesztéséért az 1980-as évek közepétől egyre többen és egyre többet tettek, hiszen már látszott, hogy a szénbányászatnak itt, a térségben hamarosan vége lesz. Ezzel párhuzamosan az is megfogalmazódott, hogy a közel százéves, a négy települést várossá alakító szénbányászat tárgyi és szellemi emlékeit össze kell gyűjteni, azokat meg kell őrizni, és lehetőség szerint meg kell mutatni majd azoknak a generációknak is, akik életének már nem a mindennapi valóságához tartozik a bányász apa vagy a várost behálózó traverzeken kattogó csillék zaja. A múzeum ennek az időszaknak is krónikása a XV-ös akna kiállításai, az eredeti állapotukban megőrződött üzemi épületek vagy a szabadtéri géppark tárgyai segítségével.

A Szabadtéri Bányászati Múzeum fejlődése itt nem állt meg. A korábban már említett, a XX. század változásaira reflektáló életmódtörténeti kutatások nyomán létrejött a Bányászati és Ipari Skanzen, ahol nemzetközi szinten is egyedülálló módon, egy helyen láthatóak az ipari munkásság munka- és életkörülményei. Az elsőként felépült „*hatajtós*” ház még igazi „*skanzenház*”,² hiszen a telepeken szétbontott épületek tégláiból épült újjá a múzeum területén. Enteriőr kiállításai a munkás és kispolgári rétegek lakáskultúrájának változásáról szólnak a századfordulótól egészen az 1940-es évekig. Az utolsó lakás még berendezésre vár, itt a bányatelepek szoba–konyha–kamra elrendezésű, „*hatajtós*” lakásainak utolsó időszakát, az 1950-es évek tatabányai otthonát szeretnénk bemutatni majd.

Az életmódtörténeti kutatások másik iránya: a város korai időszakát meghatározó polgári, értelmiségi rétegek lakáskultúrájának felkutatása, kapcsolatrendszeroinek feltérképezése és gyűjtése. Ennek kiállításba öntött formája a rekonstruált bányaaigazgatói lakás, amely a Skanzen területén, az eredeti helyén, egy korábbi kétlakásos házban látható. Az utca másik háza, a másik „*hatajtós*” már rekonstrukció, a kereskedelem helyi története és a telepeken űzött kisipari tevékenységek bemutatóhelye.

Mivel az 1970-es, 1980-as években még teljes műhelyanyagokat sikerült gyűjteni, gazdag gyűjteményegyüttesek kerültek múzeumi tulajdonba. A kiállításon látható például Okolicsányi Miklósné kozmetikai szalonja az 1930-as évek közepéről. A szalon Felsőgallán működött, léte már önmagában mutatja azt a polgárosodási folyamatot, amely a térségben lezajlott. A falvak között kiépült bánya- és ipartelepek, az ide özönlő ipari munkásság, a kispolgári, illetve polgári rétegek, az 1884-től itt húzódó vasútvonal megszüntette a hagyományos elzárkózást, és a falvakban felgyorsította a kivetkőzés folyamatát. Olyan tevékenységek jelentek meg, amelyek már nem a hagyományos falusi igények kielégítését szolgálták, hanem egy megváltozott létformát tükröztek.

A település XX. századi történetének egyik legfontosabb forrásai a fotográfiák. A múzeum fotógyűjteményének jelentős része Stinglné Szlávik Rozáliának, ma a „*hatajtós*” házban rekonstruált, fotóműtermében készült. Bánhidai műtermében sok éven át sokan megfordultak, jelentőségét ma mégis leginkább az adja, hogy élete során fotóival nyomon követte a várossá alakulás folyamatát, forrásanyagot biztosítva ezzel a város korai építéstörténetének kutatásához is.³

A múzeum sokszínű gyűjteményezési stratégiáját mutatja az is, hogy már kezdetektől gyűjti és őrzi a vármegye oktatástörténetéhez kapcsolódó anyagokat, amelyekhez az 1980-as, 1990-es években tantárgytörténeti kiállítások és oktatástörténeti konferenciasorozat is kapcsolódott. A jól feldolgozott és dokumentált gyűjteményből rendezett, az 1920-as évek

2 Füzes Endre: A népi építészeti emlékek védelme. In Magyar néprajz. IV. Budapest, 1997. [309–325.] 310–325.

3 Fűrészné Molnár Anikó: Komárom-Esztergom megye neves fotográfusai – a Tatabányai Múzeum fotógyűjteménye. In Érték a fotóban. Tudományos Füzetek 9. Tata, 1994. 60.

elemi népiskoláját és az 1960-as évek általános iskoláját bemutató kiállítások a Skanzenben felépült két tantermes iskolamúzeumban láthatóak.⁴

A két világháború közötti Tatabánya építészeti jellegzetességeiből mára csupán néhány emblemikus épület maradt, azok is részben átépített formában. A múzeum őrzi a korabeli lakóházak eredeti tervrajzait, s intézményünk középtávú tervei között szerepel, hogy ezek segítségével a Skanzenben felépítjük, és múzeumi funkciókkal látjuk el a „*tatabányai tájegység*” még hiányzó, jobbára csak a fotográfiákon látható, jellegzetes épületeit.

Különleges és eddig még a közönség előtt nem, csupán a bányászattal foglalkozó történészek, bányamérnökök és geológusok által ismert és kutatott gyűjteményünk a bányatérképek. Feldolgozásuk most van folyamatban, reményeink szerint hamarosan ez a gyűjtemény is látható lesz, bemutatásukat egy térképészeti látványtárban képzeljük el.

A Szabadtéri Bányászati Múzeum majd Skanzen fejlesztése mellett az 1990-es évek elejétől a múzeum gyűjtőköre is folyamatosan bővült. 1992-ben az akkori városvezetés támogatásával létszámbővítés keretében régész végzettségű szakember került a múzeumba, és ezzel megteremtődtek a feltételei az önálló régészeti gyűjteménynek, amely az elmúlt évtizedekben, az ásások, helyszíni szemlék és terepbejárások következtében a legnagyobb darabszámú és rendkívül dinamikusan gyarapodó gyűjteménnyé vált. Könnyen válhatott azzá, mivel ez a táj, a maga sokszínűségével mindenkor megfelelő életfeltételeket biztosított, számos nép hagyta itt a nyomát a vértesszőlősi előember óta. A város területéről 1992 előtt előkerült régészeti leleteket a Magyar Nemzeti Múzeum és a megyei feladatokat korábban és most is ellátó tatai Kuny Domokos Múzeum őrzi.

Tatabánya esetében a régészeti nincs és korábban sem volt könnyű helyzetben, hiszen a város feszített ütemű építési periódusainak nagy számban estek áldozatul a régészeti lelőhelyek, és sokszor csak közvetve tudunk következtetni korábbi meglétükre. Ilyen például az 1907-ben Tatabányáról a Magyar Nemzeti Múzeumba került késő római leletegyüttes. A lelőhely Vasúti Őrház néven ismert, a jelenleg nem teljes bizonyossággal azonosítható lelőhelyen, építkezés során kerültek elő a IV. századra datálható sírok, amelyekhez a II–III. századból származó, korábbi sírköveket használtak fel másodlagosan beépítve. Ugyanekkor a sírokból előkerült leletek mellett a MÁK Rt. több, a kora római időszakra keltezhető tárgyat is a Nemzeti Múzeumnak adományozott. Mindezek az adatok egy, valahol a mai alsógallai vasútállomás környékén létező, a római kor első szakaszából származó sírkertre vagy temetőre, illetve az ehhez tartozó kisebb, kora római település vagy villagazdaság meglétére utalhatnak.⁵ A város beépítetlen külterületein számos villagazdaság maradványai ismertek, a terület a környező településekhez hasonlóan sűrűn lakott volt a Kr. u. II–IV. században. Ismerve a római kor területrendezési szokásait, Tatabánya területén is több, ebből a korból származó telep és temető lehetett, amelyek, hasonlóan más régészeti korú lelőhelyekhez, elpusztultak vagy beépültek az új városba.

A gondos feltárás és jó dokumentáció híján elveszett információk miatt igen tanulságos a sárberki fibulák (ruhakapcsoló tűk) esete is. Ezek a tárgyak 1977-ben kerültek a Kuny Domokos Múzeumba. A nagyméretű, félkorongos fejű, rombikus lábú, ezüstlemezből készült, kis madáralakokkal díszített tárgyakat egy építkezés során fedezték fel, de sajnos csak egy évvel az előkerülésük után vitték be őket a tatai múzeumba. A leletek sírből kerültek elő, a későbbi azonosítás során a sír feltárását sikerült megtalálni, illetve az otthon őrzött csontokat is beszállítani. A fibulatípus a gazdag, V. századi, hun kori germán női sírokban fordul

4 Kiss Vendel: A Tatabányai Múzeum oktatástörténeti tevékenysége és gyűjteménye. Könyv és Nevelés 2004. 2. sz. 93–95.

5 Mahler Ede: Pannoniai feliratos emlékek. Második közlemény. Archaeologiai Értesítő 1907. 3. füz. 236–242.

elő. A tárgy megvan, látható is a kiállításban, de számos megválaszolatlan kérdés maradt utána.⁶

Ugyanakkor a már korán, az 1960-as évektől meginduló szakszerű feltárások nyomán egyre inkább gyarapodnak ismereteink, bővül tudásunk a település és környékének korai időszakairól.

Az Ipari Parkban, egy építkezés során került elő az utóbbi évek legjelentősebb lelete, egy, mintegy ötezer éves, késő rézkori sír, amelyben zsugorított testhelyzetben, egymást átölelve feküdt a csiga- és kagylóékszerekkel feldíszített nő és a kőfegyvereivel eltemetett férfi. A temetés módja különleges, ritkasága mellett a lelet jelentőségét a több tudományág összefogásával elvégzett komplex vizsgálat adja.⁷

A Tatabánya–Dinnyeföldek lelőhelyen feltárt, középső bronzkori, a Mészbetétes edények népéhez tartozó temetőben az ásatás során különböző temetési rítusok nyomait figyelték meg.⁸

Dózsakertben a 90-es években folytak feltárások, ezek során több korszak anyaga is előkerült, köztük talán a legjelentősebb a nagy kiterjedésű kora Árpád-kori település részlete, ahol egy földbe mélyített jurtt alapjait sikerült dokumentálni. A feltárás során megfigyelt jelenségek alapján aztán sor kerülhetett a különböző, a korra jellemző háztípusok rekonstrukciójára is.⁹

A terepbejárási és ásatási eredmények nyomán az ezredfordulóra elkészült Tatabánya ismert középkori lelőhelyeinek összegzése.¹⁰ Ezeknek és az írott forrásoknak a segítségével¹¹ már képet alkothatunk a város területének török kor előtti történetéről.

2008-tól a Tatabányai Múzeum helyzete is változott, a megyei szervezetről való kiválás után mint területi múzeum működik, a gyűjtőterületéhez kerültek a környező települések is. Az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb feltárása Vértesszőlősen zajlott, ahol 2009-ben egy több korszakot felölelő lelőhely feltárására került sor. A középső és késő bronzkor átmeneti időszakából származó, halmos-kőpakolásos sírok fölött egy, a Kr.u. II–IV. századi római kori villagazdaság épületei, illetve egy a tatárjárás után települt középkori falu néhány földbe mélyített háza került elő.¹²

2013 és 2016 között több pályázati cikluson keresztül valósult meg a múzeum jelenleg is látható állandó kiállítása *Metamorfózis – Ember és természet kapcsolata az Által-ér völgyében* címmel. A történeti ökológia szemléletével elkészített tárlat embernek és tájnak a folyamatosan változó viszonyán, az emberi tájfelhasználás módjain keresztül vezeti be a látogatót a környék történetébe. Itt már jelentős számban kapnak helyet azok a kiemelkedő leletegyüttesek is, amelyek az elmúlt évtizedek ásatásai során kerültek elő, és amelyek közül a legújabbakat már a Tatabányai Múzeum őrzi.

6 Szatmári Sarolta: Germán sírlelet Tatabányáról. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 2. Tata, 1986. 37–42.

7 Horváth Tünde–Kisné Cseh Julianna–Barkóczy Péter–Juhász Laura–Gulyás Sándor–Bernert Zsolt–Buzár Ágota: Késő rézkori badeni lelőhely részlete kettős emberi temetkezéssel Tatabánya–Delphi lelőhelyen. Esettanulmány a Baden kultúra Dentalium-gyöngy használatáról. Tatabányai Múzeum Évkönyve 5. Tatabánya, 2021. 5–63.

8 Kisné Cseh Julianna: A mészbetétes edények kultúrája lelőhelyei Komárom-Esztergom megyében. KOMESZ Megyei Múzeumok Közleményei 6. Tata, 1999. 23–88.

9 Kisné Cseh Julianna–Vékony Gábor: Régészeti kutatások Tatabánya–Dózsakertben (1993–1999) 7–22.; Vékony Gábor: 10. századi település Tatabánya–Dózsakertben. 23–42. In Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tatabánya, 2002.

10 László János: Tatabánya középkori régészeti topográfiája. Tatabánya, 2001.

11 Schmidt Mayer Richárd: Tatabánya középkori elődtelepüléseinek története az írott források tükrében. KOMESZ Megyei Múzeumok Közleményei 13–14. Tata, 2008. 85–126.

12 A. Pál Gabriella–Kisné Cseh Julianna: Ős-, római és Árpád-kori feltárások Vértesszőlős határában. Előzetes jelentés Vértesszőlős 92/2 lelőhely megelőző feltárásáról. Tatabányai Múzeum Évkönyve 3. Tatabánya, 2013. 5–20.

Az állandó kiállításon már önálló egységként van jelen a környék néprajzi hagyatéka is. Bár az Eszterházy-uradalom szlovák és német telepesei a XVIII. század közepén ülik meg ezt a tájat, a korai időszak tárgyai nem maradtak fenn. A múzeum legfiatalabb gyűjteményének tárgyai, a viseletek, textíliák, háztartási és mezőgazdasági eszközök már a XIX. század vége, XX. század első felének anyagi kultúrájáról adnak képet. A néprajz kevés számú tárggyal van jelen, hiszen a német falvak anyagát korábban leginkább a tatai Német Nemzeti Múzeum gyűjtötte, Bánhidán pedig néhány éve jött létre az önálló szlovák tájház. Az erős szlovák identitástudattal rendelkező régi bánhidai családok ide kötődnek, és a még otthon őrzött tárgyakból hozták létre értékes gyűjteményüket. A múzeum itt elsősorban szakmai segítséget tud nyújtani a gyűjteményezés, a raktározás vagy az állományvédelem fontos kérdéseiben. A jelenlegi néprajzi kutatások iránya ezért leginkább a XX. században lezajlott átalakulás, a bányászat és a polgárosodás hatására lezajlott változások, a kétlakóság nyomon követése. E mentén sikerült még az ezredfordulón elkészíteni Bánhida falu népi építészeti felmérését, az anyag fontosságát az adja, hogy egy korábbi állapotot rögzít, és a nagy átépítések előtt sikerült még háztörténeteket dokumentálni.¹³

A múzeumnak mindig erős kötődése volt a helyi képzőművészethez. Az önálló képzőművészeti gyűjtemény az ezredforduló után jött létre. Gyarapodása a fenntartók, korábban Komárom-Esztergom megye, majd Tatabánya Megyei Jogú Város mellett a műtárgyvásárlási pályázatok adta lehetőséggel élve vásárlások, magánszemélyek és művészek ajándékozásai, valamint a Skanzenben nyaranta megszervezett képzőművészeti táborokban zajló alkotómunka nyomán történt. A gyűjteményben nagy számmal vannak jelen a bányászati tematikájú alkotások, melyek közül a legkorábbiak a XX. század elejéről, a bányanyitást követő időszakból származnak. A gyűjteménybe került műtárgyak segítségével a helyi képzőművészeti élet alakulása, változása is jól dokumentálható az 1947-től induló Bányász Képzőművész Körhöz kapcsolódó alkotóktól kezdve a ma is élő, Tatabányáról elszármazott, de ide valamilyen módon kötődő képzőművészekig. A gyűjtemény része a Skanzenben kialakított kortárs szoborpark, mely létrejöttét Lois Viktornak, ma az USA-ban élő, bánhidai származású szobrászművésznek, a nemzetközi fémszobrász tábor megálmodójának köszönheti.

A magyarországi múzeumok az ezredforduló után egy sor változást értek meg, amelyek a Tatabányai Múzeumot is elérték. A szervezeti változások mellett azzal is szembe kellett nézni, hogy a világ megváltozásából következően az intézmény működési filozófiáját is újra kell gondolni. A múzeum továbbra is védi és ápolja a hagyományos értékeket és a helyi hagyományokat, őrzi és kutatja a helytörténet megannyi és sokszínű tárgyi és írott forrását. Ugyanakkor tudástár is, ennek a múzeumi tudásnak az átadását a közművelődési és a múzeumpedagógiai programok, a megjelenő kiadványok, publikációk és legfőképp a kiállítások szolgálják. A kiállításokról való gondolkodás is alapvető változásokon esett át, mára a tárlatok nem csupán nézni való szép vagy érdekes tárgyak látványtárai. A kurátorok a kutatásaik nyomán megfogalmazódott kérdéseikre adnak válaszokat tárgyak segítségével: szemléletmódot, értékeket közvetítenek, tanítanak, esetenként a jelen fontos, aktuális kérdéseire a múlt tapasztalataiból merítve próbálnak meg reflektálni. Elgondolkodtatnak, a látogatóban gondolatokat, érzelmeket generálnak, továbbgondolásra készítetnek. Teszik ezt már megváltozott eszközkészlettel, a megváltozott látogatói igényekhez alkalmazkodva, a modern technika eszközeit segítségül hívva, ugyanakkor töretlen hittel az eredeti tárgyak adta varázsban.

Pál Gabriella

13 A. Pál Gabriella: Tatabánya-Bánhida népi építészete. I. A bánhidai lakóház. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 9. Tata, 2002. 223–246.

KRÓNIKA

A természet csodái

Az Év Fája, a vénic-szil

NEVEZÉKTANA

A *vénic-szil* már a tudományos növényrendszerezést megalkotó Linné előtti időkben is ismert volt, Heinrich Bernhard Rupp (latinosított és ismertebb nevén Ruppium) 1726-ban megjelent *Flora Jenensis* (azaz Jéna és környéke flóráját tárgyaló) munkájában már rövid, de lényegre törő, a legfontosabb tulajdonságát kiemelő jellemzését is megadta: „U[lmus] longioribus florum et seminum petiolis” (azaz: „szil hosszabb virág- és terméskocsánnyal”). Érdekes tény, hogy az éles szemű Linné még nem ismerte ezt a fajt, ami azzal is magyarázható, hogy Skandinávia java részén nem tenyészik. S az is feltűnő, hogy az 1753-ban megjelent *Species Plantarum* című művében csak egy európai szilfajt mutat be, amely a mezei szil és a hegyi szil még el nem különítésének eredménye. A Linné utáni, már tudományos nevezéktannal bíró időkben Peter Simon Pallas, porosz származású, de Oroszországban ténykedő zoológus és botanikus írta le a fajt 1784-ben megjelent *Flora Rossica* című művében, s adta neki az *Ulmus laevis* nevet.

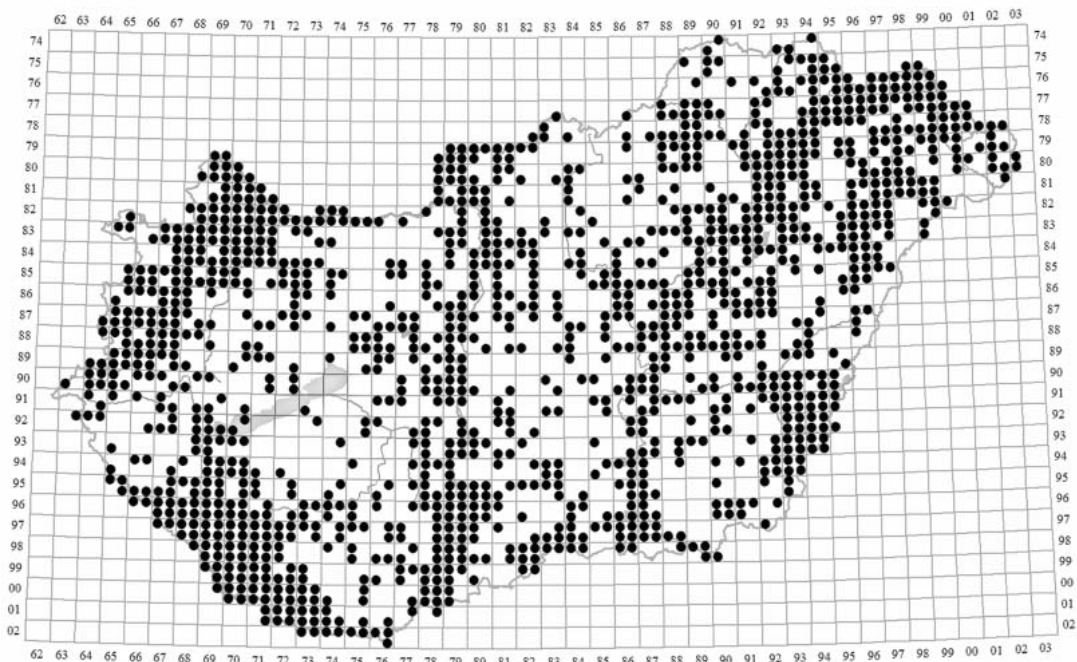
Az *Ulmus* tudományos nemzetségnév a latin köznyelvi alakból származik, már az ókori görög és római természetírók, pl. Theophrasztosz, Columella, Plinius is ezt alkalmazták. Az érvényben lévő tudományos fajnév, a *laevis* latin jelző, amely 'simá'-t jelent, s a többi szilhez képest hosszabb ideig sima kérgére utal. Gyakoribb szinonim neve még az *Ulmus effusa* és *U. pedunculata*, ahol a latin *effusus* = 'szabadon mozgó' jelentés a laza virágzatára, a szintén latin *pedunculatus* = 'kocsányos' a termés jellemző bélyegére utal.

A nyelvészek szerint a szil ősi, finnugor eredetű szavunk, amelynek nagy jelentősége van a korabeli szálláshelyek, megtelepedések kutatásában. A magyar írásbeliségben 1015-ben bukkan fel először *Scylfa* írásmóddal, 1055-ben a *Tihanyi apátság alapítólevelében* a *zilu kut* helynév szerepel. Eötvös Károly szerint a magyarok nemzeti fája a szil, „mivelhogy ezer falu, város, halom, dűlő, határrész viseli a Szilas, Szilágy nevet. S a hol ez a név van, ott magyar lakik, ott magyar telepedett meg ezer év előtt.” Érdekesség, hogy a *szilárd* szót Szemere Pál alkotta a nyelvújítás korában, 1816-ban, a szilek kemény faanyaga alapján.

A ma is használatos *vénic* név 1257-től oklevelekben már adatolható (pl. 1257: *wenuz*, 1288/1448: *wenyz*, 1364: *venz*, 1543: *wenez*). Csapó Józsefnél 1775-ben és Benkő Józsefnél 1783-ban már *venitz* alakban találjuk, a Magyar Tudós Társaság 1838-ban megjelent magyar-német zsebszótárában *véniczfa* szerepel. Korábban etimológiailag tévesen azonosították Velence földrajzi nevünkkel, a *vénic* vélhetően szláv eredetű szavunk. További magyar társneve még a *kocsányos szil*, *lobogós szil*, *nyolchímű szil* és *szúnyogfa*. A *kocsányos* és *lobogós* előtag ugyanarra a tulajdonságára vonatkozik, vagyis az egyenlőtlenül hosszú terméskocsányokra, amelyeket a szél mozgatni, lobogtatni tud. A *nyolchímű* jelző a porzóságra utal, ami egy kissé pontatlan, ugyanis 5–8 porzója van. A *szúnyogfa* nevet a néphit ragasztotta rá, amely szerint „ebből kelnek ki a szunnyogok”, ami természetesen téves felfogás. Viszont ez a faj nedves termőhelyeken él, ahol valóban sok lehet a szúnyog.

ELTERJEDÉSE ÉS ELŐFORDULÁSA

A vénic-szil az utolsó jégkorszak után az ún. preboreális fázisban a Balkán-félszigeten lévő menedékterületéről az európai szilfajok közül elsőként indult meghódítani a mai elterjedési területét. Ellentétben a mezei és hegyi szillel a vénic-szilnek csak egy refúgiuma volt, amely egyben a fajon belüli csekély változatosságát is megmagyarázza. Közép- és Kelet-Európában elterjedt fafaj, kontinentális jellegű areájának súlypontja a Baltikumban van, ahol a növekedési optimumát találja meg. Legészakibb előfordulása Finnország déli részére tehető, keleten az Urál-hegység állja útját, a mediterrán éghajlatú dél-európai részokről hiányzik, viszont érdekes módon szigetszerű megjelenése található a Pireneusok környékén. Nyugat-Európa atlantikus területein már nem lép fel. Elterjedési területéből bizonyos ökológiai igénye is kiolvasható: magas hőösszeget és ennek megfelelően hosszú vegetációs időszakot kíván, bírja a kemény téli hidegeket, fagyokat is.

A vénic-szil magyarországi előfordulása
(Magyarország Flóratérképezési Adatbázisa,
Soproni Egyetem Környezet- és Természetvédelmi Intézet, Sopron)

A nagy hőigénye miatt elsősorban az alföldi területeket lakja, hegy- és dombvidéken leginkább az alacsonyan fekvő völgyek talpain bukkan fel. A csapadékból hulló vízmennyiségnél nagyobb a vízigénye, ezért a folyóvölgyek áradásnak kitett és magas talajvízű részein találjuk. Az előntést a hazai szilfajok közül a legjobban bírja, többnyire folyó menti puhafás és keményfás ligeterdők, ritkábban láperdők, magas talajvízű homoki tölgyesek elegyfája. Mint a többi honos szilfaj, a vénic-szil is nagy tápanyagigényű.

JELLEMRAJZA

Elterjedési területének optimumában akár 35 méter magasra is megnőhet, de nálunk – részben éghajlati okok, részben a több évszázados meg nem becsülés miatt – csak 20–25 méter magasságot ér el. Koronája gyakran laza, szabálytalan és terebélyes. Idős korban törzse a sok vízajtás miatt gyakran golyvás dudorokkal tarkított, barnásszürke kérge vékony, sokáig sima, idősebb korban szélükön felváló pikkelyekkel borított. A gyökfőnél rendkívül feltűnők a deszkaszerű terpeszek, amelyek bizonyos trópusi fafajok palánkgyökerzetéhez hasonlíthatók. Különösen az előntésnek gyakran kitett részeken találjuk ezt a sajátos képződményt, amely a többi fafajunkra nem jellemző. Terjedelmes felszínközeli gyökerzetet nevel, amely miatt a felázott talajban könnyen kifordulnának az egyedei, viszont a gyökérterpeszekre támaszkodó törzsek ezt elkerülik. A mezei és hegyi szillel ellentétben gyökérsarjakat nem hoz, viszont töről, tuskóról erőteljes és sok sarjat képes nevelni.

Rügyei orsó alakúak, a rügyikkelyek fahéjbarnák, peremük sötétbarna, ami ezt a fajt jól megkülönbözteti az egyszínű rügyű mezei és hegyi sziltól. Váltakozó levélállású levelei egy síkban kiterülők, ezért az árnyalást jól tűri, elliptikusak vagy visszas tojásdadok, 5–15 cm hosszúak és 2,5–9 cm szélesek. A legfeltűnőbb az erősen részaránytalán levélváll, amely a szilek feltűnő bélyege, s ez a vénic-szilnél a legkifejezettebb. A levél széle kétszeresen fűrészkes, a nagyobb fűrészfogak sarlószerűen a kihegyesedő levélcsúcs felé hajlanak. A levéllemez színi oldala sima, fénylő, fonáka világosabb. Lombfakadáskor mindkét oldal puhán szőrözött, később lekopaszodó, de a levélfonák erein a szőrök megmaradnak. A leveleket feltűnővé teszi még a 12–19 egymással párhuzamos, erőteljes érpár is. Ősszel levele sárgára

*A terpeszes gyökfő jellemző külsőt kölcsönöz a vénic-szilnek
(Dr. Korda Márton felvétele)*

színeződik, erőteljes virágzás és terméshezás után – a kifáradás miatt – lombzata még a következő évben is laza marad.

Virágai az előző évi vesszőn található gömbölyded virágrügyekből már lombfakadás előtt, márciusban nyílnak. Csomóvirágzatában egyenlőtlenül hosszú, akár 3,5 centimétert is elérő kocsányon találhatók a serleg alakú, kicsiny, 3–5 mm nagyságú virágok. A virágtakaró 5–8 összeforrt, zöldes színű, barnás peremű lepelből áll, amelyből csak kissé lógnak ki a vörös vagy ibolyásbarna portokú porzók, amelyek száma a lepeltagok számához igazodik. Kétkarjús, fehéres és nemezes szőrzetű bibéjére a szél segítségével kerül a pollen, a megtermékenyítés után 10–14 mm hosszú lependék termése fejlődik, a közepén ülő makkocskát hártás és pillás élű szárny veszi körbe. Hosszú kocsányú termése jó megkülönbözteti másikat két szilfajunktól, amelyeknek ülő és nagyobb lependékei vannak. A nagy mennyiségben képződő és különösen a lombfakadás előtt feltűnő, korán, már májusban érő termései a szél szárnyán gyorsan és messzire juthatnak el, ezáltal új területeket könnyen meg tud hódítani a faj.

Rendszertani távolállóságát az eurázsiai szilfajoktól az is mutatja, hogy természetes körülmények között – velük ellentétben – egyik fajjal sem hibridizálódik. Élettartama szakirodalmi adatok szerint elérheti az 500 évet is. A legidősebb ismert vénic-szil a németországi Hof Roring-Winkelschulte mellett található, a Predigtulme (Prédikálószil) névre hallgató példány becsült életkora 525 ± 50 év. Nálunk viszont – leginkább a nagyon intenzív erdőgazdálkodás miatt – száz év fölötti egyedekkel alig találkozunk. A legnagyobb egyed a németországi Gültitz temploma mellett található, ennek törzskerülete 987 centiméter. Őt a népi néven *boszorkányfának* hívott, a lengyelországi Komorów melletti példány követi, amely 930 centiméter törzskerületével szintén bámulatra méltó. Érdekesség, hogy a granadai Alhambra is egy vénic-szil faóriással büszkélkedhet. Hazánk legtermetesebb egyede Rábaszentmihályon található, ennek magassága 23 méter, törzskerülete 636 centiméter. Sajnos törzsének egy része lehasadóban van. A második helyezett a Somogy megyei Tapsonynál élő fa, amely 25,5 méter magasságú és 602 centiméter törzskerületű.

HASZNOSÍTHATÓSÁGA

Faanyaga kemény, nehéz, göcsös, nehezen hasadó, viszont a sárgásfehér szíjács a törzskeretszmetet akár 2/3-át is kiteheti, ami miatt minősége elmarad a mezei és a hegyi szil faanyagától. Az alvórügyeket benövő fatest különösen szép rajzolatú, ezt a bútoripar, a műasztalosok és a lambériagyártás igen keresi, de igényes írószerszámokat, pipafejeket is lehet ebből faragni. Gyökérterpeszeit a molnárok korábban pedig orsófejek készítésére használták. Szívós fáját egykoron malomalkatrészek, haranglábak, kerekek, kocsik, de sílcék gyártására is alkalmazták. Az időjárási szélsőségeknek kitett faanyag kevésbé tartós, viszont víz alatt huzamos ideig megőrzi szilárdságát.

Az egymástól és a fatestről könnyen elváló, de igen szívós háncrestokat korábban kötésre, kötelek, szőnyegek, lábtörlők és méhkasok készítésére használták. Fiatal kérgét cserzésre és sárga színanyag kinyerésére alkalmazták. Kérg (cortex ulmi) és a jéghideg vízzel abból kioldott nyálka (mucilago ulmi) hivatalosan használt szer, a keserű és fanyar főzetet hurut és hasmenés esetén, lázas és gyulladással járó betegségekben szenvedőknek adták be, a nők leukorrhoea esetén is sikerrel alkalmazták. A kivonat, amelynek tápértéke is jelentős, helyileg hűsítő és nyugtató hatású a bőrbetegségek különböző formái esetén.

Fehérjékben gazdag levelét fonnyasztva télen a jószágok takarmányozására használták, emiatt korábban sok fát lecsutakoltak, ami rossz egészségi állapotukat eredményezte.

ÖKOLÓGIAI JELENTŐSÉGE

Kevés károsítója, kórokozója van, viszont egy pandémia az ő állományait is megtizedelte. A XX. század elején az ún. „szilfavész” ütötte fel a fejét Európában, amely a szilfajokat előfordulási területeiken alaposan visszaszorította. A szil-szójácsszűk (*Scolytus* spp.) által terjesztett gombafaj (*Ophiostoma ulmi*) gombafonalával a fatestben található edényeket tömi el, így lelassítja vagy meggátolva a víz és tápanyagok forgalmát, ami előbb hervadásos tünetekkel jár, majd az egyed pusztulását vonja maga után. A honos szilfajok közül a legérzékenyebb a mezei szil, utána a hegyi szil következik, s a legkisebb veszteség a vénic-szilnél volt tapasztalható. A szilfavész újból és újból felüti a fejét, s közben a gomba virulensebbé és új fajjá is vált (*Ophiostoma novo-ulmi*).

Levelei gyorsan bomlanak, sok tápanyagot juttatnak vissza a talajba, javítják a humuszháztartást. A légszennyezésnek jól ellenáll, a városi klímát tűri, ezért tőlünk nyugatra, de keletre is előszeretettel alkalmazzák park- és sorfaként. Nálunk kertészeti jelentősége nincs, ilyen célból nem ültetik, s a hazai faiskolák a külföldön szelektált kisszámú fajtáját sem forgalmazzák.

Számos élőlény kötődik hozzá, melyek közül csak egyet említünk. Az ún. W-betűs farkincás-boglárfka (*Satyrinum w-album*) védett monofág faj, csak a szileken, azok közül is elsősorban a vénic-szilen fordul elő.

A vénic-szil tartós és nagy egyedszámú fennmaradásához kellenek az előntések, a nagyobb árvizek, amelyek ún. katasztrófaterületeket hoznak létre. Ezeket a konkurenciamen-

tes részeket az árvíz levonulta után a széllel terjedő és májusban érő terméseivel a faj aztán könnyen tudja kolonizálni. Folyóvizeink kiegyenesítése és szűk gátak közé szorítása sajnos megtörte a természetes dinamikát, ami egyik fő oka a vénic-szil visszaszorulásának. A mostani árvizek után a szabaddá váló területeket sajnos inkább a múlt század elejétől az erdészek által felkarolt és aztán súlyos ökológiai problémákat, ökonómiai veszteséget okozó idegenföldi és invázióssá váló fásszárúak, mint az amerikai kőris, zöld juhar, gyalogakác hódítják meg, agresszív fellépésükkel és allelopátiás (a honos növények számára kellemetlen vegyi anyagokat kibocsátó) hatásukkal kiszorítva az őshonos fajokat, köztük a vénic-szilt is.

Európa-szerte visszaszorult fafaj, e tény a szilfavésznél sokkal fontosabb veszélyeztető tényezőknek, így az élőhelyét ért vízügyi beavatkozásoknak, az erdészek által a termőhelyére ültetett idegenföldi vagy nemesített fafajoknak (nemes nyárok, nemes füzek, fekete dió, fehér akác), illetve az inváziós fajok térhódításának tudható be. Számos európai országban veszélyeztetettsége miatt felkerült a vörös listákra.

Az erdészek évszázadokon keresztül kevéssé becsülték e fafajt, még 1896-ban is azt írta róla Fekete Lajos erdész polihistorunk, hogy a híres szlavóniai

Tarvágástól megmenekült idős vénic-szil egyed (Dr.Korda Márton felvétele)

tölgyesekben „gyomképpen burjánzik”. Nyilvánvalóan akadályozta a roppant méretű kocsányos tölgy és magyar kőris egyedek ekkoriban megindult kitermelését, amelyek faanyaga az Országháztól kezdve az Andrássy úti paloták berendezéséig, s még számos más helyen, többek között külföldön hasznosult. Az elmúlt évtizedekben úgy tűnt, hogy az erdész szakma lemondott a honos szilekről, amit leginkább a szilfavész tényével indokoltak. Közben, az 1960-as években Kínából behozták a turkesztáni szilt, amely a nagy reményekkel szemben napjainkra már özönfajjá is vált. Sajnos kicsi a remény arra, hogy honos szilfajaink, köztük a vénic-szil megkapja azt a rangját, amely a hazai, még megmaradt természet-szerű erdőkben járna neki. Az Év Fája mozgalom csak nagyon kicsit lendíthet ezen előre!

Bartha Dénes

Az Év Rovara, a közönséges temetőbogár

A közönséges temetőbogár (*Nicrophorus vespillo*) éppen a tizenharmadik Az Év Rovarainak sorában, ugyanakkor a hatodik bogár a hétpettyes katica, a nagy szentjánosbogár, a nagy szarvasbogár, a havasi cincér és végezetül a tavaszi álganéjtúró után. Talán érdemes felsorolni a korábbi nyerteseket is, melyek nem a bogarak, hanem más rovarcsoportok képviselői. Ezek az imádkozósáska, a citromlepke, a földi poszméh, a mezei tücsök, az óriás szitakötő, az óriás énekeskabóca és a kacsafarkú szender. Az év fajai mozgalom legfőbb célja az élővilág egy-egy jellegzetes fajának bemutatása. E fajok többnyire nem ismeretlenek a nagyközönség előtt, mégis érdemes őket részletesebben is jellemezni különleges életmódjuk, vagy esetleg a kultúrában betöltött szerepük okán.

A Magyar Rovartani Társaság ebben az évben is három rovarat bocsátott szavazásra. Közös sajátosságuk, hogy – a rovarok többségétől eltérően – gondozzák ivadékaikat. A nyertesként kikerült közönséges temetőbogár vetélytársai a homoki hernyóölődarázs (*Ammophila sabulosa*) és a szmirnai fülbemászó (*Forficula smyrnensis*) voltak. Amíg az utódgondozás a madarak és az emlősök körében mindennapos és megszokott jelenség, a rovaroknál annál ritkább. Utóbbiak esetében a szaporodási stratégia hatékonysága sokkal inkább abban a gondosságban rejlik, ahogy a nőstény a petéket a legmegfelelőbb helyre rakja le, ahol a kikelő lárvák mind táplálékot, mind menedéket találnak. De ha ez nem lenne elegendő, a lerakott peték nagy száma, esetleg a szaporodási ciklus rövidegsége többnyire önmagában is garanciát jelent a faj fennmaradására.

A közönséges temetőbogár tudományos nevének első tagja, a genusznév (*Nicrophorus*) görög eredetű kifejezés: 'halottak eltemetése'-t jelenti. A korábbi forrásmunkákban mindent a görög szónak megfelelő *Necrophorus* szerepel, ám a nevezéktani szabályok alapján a nevet később *Nicrophorus*-ra módosították, amelyet a dán tudós, Johan Christian Fabricius (1745–1808) adta 1775-ben. Fabricius Linnének, a nagy svéd természettudósnak egyik leg híresebb tanítványa volt, aki izeltlábúakra, rovarokra specializálódott, és élete folyamán mintegy tízezer (!) nevet alkotott. Fabricius a rovarok terén így jócskán megelőzte mesterét, ebben az állatcsoportban ugyanis sokkal több név származik tőle. (Bár Linnének összességében vagy 12 ezer fajnevet köszönhetünk, ezek jó része növényt, illetve más állatcsoportba

tartozó fajt jelöl.) A tudományos név második tagja, a fajnév (*vespillo*), latin eredetű szó, első jelentése a 'szegények halottvivője', de 'sírabló'-t, 'hullafosztogató'-t is jelenthet – a név magától, Linnétől származik.

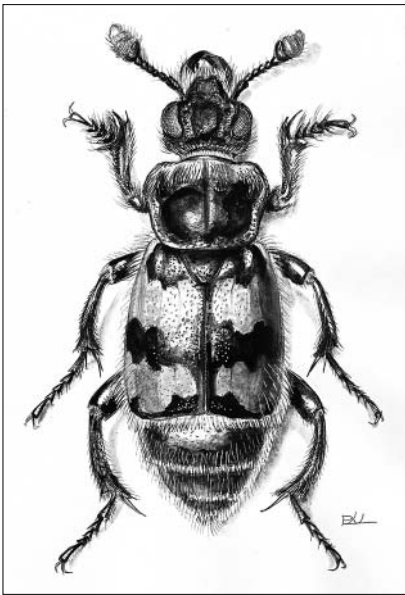
A temetőbogár rendszertanilag a dögbogarak (*Silphidae*) családjába tartozik. E kis fajszámú csoportnak világszerte összesen mintegy 175 fajt ismerjük. Hazánkban 22 fajuk fordul elő. Vannak közöttük ragadozók, mint a bordás csigarabló (*Phosphuga atrata*) és a négypettyes hernyóabló (*Dendroxena quadrimaculata*). Az aranszörű répabogár (*Aclypea opaca*) és a fekete répabogár (*Aclypea undata*) növényevők. A legtöbb fajuk azonban tetemeken él, mint a nagy dögbogár (*Necrodes littoralis*) és a vörösnyakú dögbogár (*Oiceoptoma thoracicum*).

A közönséges temetőbogár 12–22 milliméteres testnagyságú, fekete alapszínű bogár. Legfeltűnőbb ismertetőjegye a szárnyfedőin húzódó két-két narancssárga szalag. Az élő példányok sárgászörös színe mindig élénk, olykor szinte világító kénsárga, míg a kiszáradt, gyűjteményi példányok árnyalata valamelyest tompul, sötétebbé válik, a fekete-sárga kontrasztosság csökken. Utolsó három potrohszelvénye kilóg a szárnyfedők alól. A potroh 5. hátlemezen recézett cirpelő felület található, amelyet a ráboruló szárnyfedő kitinlece szőlaltat meg. A hím elülső lábfejtői szív alakúan kiszélesednek, hátulsó lábszárai hajlottak. A hasonló megjelenésű, hozzá közel álló fajoktól elkülöníti, hogy fekete előhátának elülső felén sárga színű, bozontos szőrzetet visel, illetve csápbunkójának vége élénkvörös.

A közönséges temetőbogár európai és ázsiai elterjedésű faj. Mindenütt, így hazánkban is igen gyakori, a sík-, domb- és hegyvidéken, erdőkben, cserjésekben és nyílt helyeken egyaránt fellelhető. Általában két nemzedéke fejlődik évente, a kifejlett bogarakkal márciustól októberig találkozhatunk. Bár elsősorban nappali aktivitású, rejtőzködő életmódja miatt nem könnyű felfedezni, így többnyire csak akkor pillanthatjuk meg, ha egy nem túl régen elhullott állat teteme akad az utunkba. A mesterséges fényforrások is vonzó hatást gyakorolnak rá, így megvilágított fehér falfelületeken is gyakran megjelenik.

A temetőbogarak szaglóérzéke rendkívül kifinomult, a hullát több kilométeres távolságból is érzékelik. Ilyenkor a kitűnően repülő bogár habozás nélkül felke-rekedik, majd rövidesen leszáll a tetemen vagy annak közvetlen közelében. A tetemre általában több temetőbogár érkezik, melyek a táplálékforrás birtoklásáért harcba kezdenek. A hímek a hímekkel, a nőstények a nőstényekkel küzdenek, amíg csak a győztes pár marad. A párviadal sikerében elsősorban a testméretük játszik szerepet. Ha a hím egyedül érkezik, feromont bocsát ki a potrohvégéből, azzal csalogatja a nőstényt.

A temetőbogarakra a bogaraknál szokatlan kétszülős ivadék gondozás jellemző. A hím és a nőstény közös munkával elássák a kisebb madarakat és emlősöket oly módon, hogy kikaparják alóluk a földet, miközben a tetem egyre mélyebbre süllyed. A kiálló testrészeket közben lesimítják, így az lassan elveszti eredeti alakját és gömbszerű formát ölt. Kellemetlen szagú, mérgező végbélváladékuk baktérium-

*Közönséges temetőbogár,
Pál János festménye*

ölő sajátossága révén lassítja a bomlási folyamatot. A nagyobb termetű fajok akár 50–60 cm mélyre is eláshatják a hullát mintegy nyolc óra leforgása alatt – az ásás mélysége persze a talaj minőségétől is függ. A továbbiakban a nőstény a föld alatt a tetem felső részén kis krátert készít a kikelő ivadékok számára. A frissen kikelt lárvák kezdetben nem önállóan, hanem „anyai segítséggel” táplálkoznak. A kráterben szorosan egymás mellett felsorakozó lárvákat a nőstény emésztőnedvével elfolyósított hússal eteti. A művelet szigorú koreográfia szerint zajlik, a nőstény ciripeléssel jelzi az etetés kezdetét, és egyszerre csak öt-hat lárvát táplál, az alkalmi tolakodókat pedig távol tartja. Ha a tetem túlságosan kicsinek bizonyul az összes lárvá felneveléséhez, a szülők olykor megölik a lárvák egy részét, hogy a megmaradókat kielégíthessék.

A gondos táplálás mellett a lárvák meglepően gyorsan kifejlődnek, kikelésük után hét órával testtömegük megkétszereződik. Kétszer vedlenek, így összesen három fejlődési stádiumuk van. A nagyobb lárvák már szülői segítség nélkül, önállóan is képesek táplálkozni. Az utolsó stádiumú lárvák átfúrják a tetemgömböt, és a környező talajban bábkamrát készítenek. Gondosan elsimítják az üreg falát, és csak ezután következik a bebábozódás. Egyes esetekben a fiatal bogár még ugyanabban a tenyésztődobban kifejlődik, máskor az idősebb lárvát áttelel, és csak a következő év májusában bábózik be. Ekkor az imágó júniusban jelenik meg.

Érdekes, hogy míg a kifejlett tetetőbogarak az utódaikat elhullott állatok húsával (pontosabban az előemésztett folyékony tápanyaggal) etetik, maguk sokkal inkább a tetemben fejlődő legyek lárváit, a nyüveket fogyasztják, ez a fő táplálékuk. Erre utal az is, hogy olyan méretű tetemeiket is felkeresnek táplálkozás céljából, melyeket nem képesek elásni.

A közönséges tetetőbogár természetes ellenségei közül elsősorban a szarka, a dolmányos varjú és a tövisszűrő gébics említhető, ugyanis e madarak gyomrában megtalálták a jellegzetes faj maradványait. A kék vércse és a kuvik szintén dokumentált fogyasztók, míg más madarak, így például a kék cinege számára a tetetőbogarak fekete-sárga (apozematikus) mintázata – a katicákéhoz hasonlóan – figyelmeztető jel, hogy a bogár rossz ízű, mérgező, ezért többnyire nem eszik meg. Az emlősök közül a sün, a borz, a nagyobb termetű cickányok, valamint a nyest és a vaddisznó jöhet szóba fogyasztóként.

Szél Győző

Az Év Hala, a fokozottan védett lápi póc

2010-ben indult útjára Az Év Hala elnevezésű és mára már hagyománynak számító „akció”, melyen keresztül minden évben más-más halfajunkra mint természeti értékre szeretné felhívni a természetszerető figyelmét a Magyar Haltani Társaság. 2022-ben immáron 13. alkalommal, a halbarátok bevonásával választották meg Az Év Halát. Az idei megméretésre összesen 5805 szavazat érkezett a társaság online szavazófelületén, nyolc év leforgását követően pedig újra egy természetvédelmi szempontból értékes halfajunk, a fokozottan védett *lápi póc* (*Umbra krameri* Walbaum, 1792) kapta a legtöbb voksot (a szavazatok 50,1%-át), kiérdemelve ezáltal Az Év Hala címet.

A lápi póc a csukaalakúak (Esociformes) rendjébe, azon belül is a pócfélék családjába (Umbridae) tartozó, apró termetű halfajunk, melynek legközelebbi rokona a ragadozóhor-gászok által igen kedvelt csuka (*Esox lucius* Linnaeus, 1758). A nemzetség neve (*Umbra*) a latin 'árnyék' kifejezésből ered, amely a faj sötétbarna színezetére utal, míg a fajnév (*krameri*) az osztrák biológus, Wilhelm Heinrich Kramer emléke előtt tiszteleg.

A Duna és a Dnyeszter vízrendszerének bennszülött faja, a pócfélék családjának egyetlen hazai képviselője. A XIX. századi folyószabályozási munkálatokat megelőzően olyannyira tömegesnek számított a láp- és mocsárvidékeken, hogy a termőtalaj trágyázására, valamint sertések és kacsák takarmányozására is használták a lápi pócot, a konyhán azonban kissé kesernyés íze miatt csupán ritkán fordult meg. Napjainkra azonban a élőhelyeinek nagymértékű visszaszorulása, átalakítása, továbbá az egyre gyakoribbá váló száraz periódusok révén a kipusztulás szélére sodródott.

Ahogy az neve is mutatja, elsősorban a növényzetben és tápanyagokban gazdag, oxigénben szegény, többnyire álló vagy lassan áramló vizes élőhelyeket, mocsarakat, lápokot és alföldi csatornákat részesíti előnyben, de megtalálható a természetes vagy a mesterséges

eredetű holtmedrekben, tőzegmohalápokban és bányatavakban is.

Testfelépítése és külle-me tökéletesen alkalmazkodott ezen élőhelyek sajátosságaihoz, nagyméretű pikkelyeinek színezete a világos és a májbarna színek között változik, ami által könnyedén beleolvad környezetébe. Oldalvonala helyén egy aranysárga

A lápi póc (Tóth Richárd felvétele)

csík húzódik, mely igen díszessé teszi megjelenését, nem meglepő ezáltal, hogy kedvelt akváriumi halként tartották számon a XX. század elején. Az élőhelyre jellemző, gyakran fellépő oxigénhiányt vérerekkel dúsan behálózott úszóhólyagjával vészeli át, ennek során az úszóhólyagjában tárolt levegőből képes pótolni a szükséges oxigént. Apró termetű ragadozóként a sűrű növényzet között kiválóan rejtőzködik, lesben állva a zömmel vízi makroinvertebrátákból (pl. rovarok, bogarak) álló zsákmányára, de időnként apró halakat is elfogyaszt.

Úszóinak felépítése, ezáltal úszása is rendkívül egyedülálló a halak között, melyről maga Herman Ottó is említést tett *A magyar halászat könyve* című halhatatlan művében: „A magyar halak között, de talán egyáltalában is, a legfeljebb újjnyi lápi póczhal a legérdekesebb úszó, melynél az úszószerű csavarszerű járása, ez e nemű mozgás kihatásával együtt a vizsgálódó szemnek valóságos élvezetet szerez.” Mind a hátúszójában, mind pedig a mellúszóiban található úszósugarakat, utóbbi esetében magukat az úszókat is képes egymástól függetlenül, önállóan mozgatni, mely lehetővé teszi a lápi póc számára, hogy „az úszás minden nemét gyakorolja”. Kutyaszerű úszásának köszönhető, hogy népies nevei között a *bobály*, a *ribahal*, valamint a *békahal* mellett legtöbbször *ebhalként*, vagy pedig *kutyahalként* tartották számon, melyet a német *Hundfish* neve is igazol, s ezt jelzi a korábbi tudományos neve, az *U. canina* is.

Szaporodására tavasszal, március végétől egészen május elejéig sor kerülhet, amikor élőhelyének víz hőmérséklete eléri a 10–16 °C-ot. Ivarérettségét általában 2 éves korában éri el, amikor testhossza már meghaladja az 5–6 centimétert. Az ivást megelőzően a nőstény elkészíti növényi törmelékből álló fészket, melyet a hímekkel folytatott, látványos násztánc követ. A táncot követően a nőstény legfeljebb 100–200 db ikrát rak le, melyeket kikelésükig védelmez. A zsenge lápipócvadékok 4–5 hetes korában hagyja el fészket és kezdi meg táplálkozását elsősorban zooplankton-szervezeteken, majd idősebb korára áttér a férgek, bolharákok és rovarlárvaik fogyasztására, alkalomadtán halikrát és ivadékokat is elfogyaszt.

Állományai napjainkban a Duna és a Dnyeszter vízgyűjtője mentén maradtak fent elszórtan, egymástól elszigetelten, melyek hosszútávú túlélését az élőhelyek fokozatos pusztulása és visszaszorulása mellett a melegedő éghajlat, az egyre gyakrabban jelentkező száraz periódusok, valamint az újonnan megjelenő idegenhonos faunaelemek, mint pl. az inváziós amurgeb (*Perccottus glenii* Dybowski, 1877) és annak intenzív terjedése is veszélyeztet. Hazánkban a Tisza mentén előforduló lápipóccállományok mérete jelentős mértékben csökkent, egyes régiókban a faj nagymértékű visszaszorulását, olykor eltűnését tapasztalták a hazai halkutatók. Mint kiemelt jelentőségű természeti értékünk megmentésére az elmúlt évtizedtől kezdve számos intézkedés és tudományos kutatás irányult országszerte, 2009-ben a Tavirózsa Természetvédelmi Egyesület révén létrejött a faj védelmét szolgáló Lápi Póc Fajvédelmi Mintaprogram, melyben kiemelt hangsúlyt helyeznek e hal mesterséges körülmények között történő szaporítására, azt követően pedig a faj eredeti élőhelyére történő visszatelepítésére. Élőhelyének megóvása, valamint megfelelő vízutánpótlásának biztosítása azonban tovább növelhetné a faj fennmaradását. Vetélytársának, az inváziós amurgebnek a visszaszorítása egyelőre még megoldásra váró feladat mind a természetvédelem, mind pedig a tudomány számára.

Gazdasági, illetve gasztronómiai tekintetben kevésbé, azonban természetvédelmi szempontból annál értékesebb halfajunk, melynek természetvédelmi értéke 250 000 Ft. A faj fennmaradása érdekében kiemelt figyelmet kell szentelnünk a megmaradt lápipóccállományok védelmére, továbbá mérsékelnünk kell élőhelyének állapotromlását és szennyezését, valamint az idegenhonos halfajok terjedését.

Somogyi Dóra–Antal László–Nyeste Krisztián

Az Év Madara, a barkóscinege

A jövőre megalapításának 50. évfordulóját ünneplő Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület (MME) 1979-ben indította el Az Év Madara nevet viselő programját, amellyel egy-egy arra érdemes madárfaj megóvásának szükségességére kívánja felhívni a figyelmet.

Míg korábban az egyesület szakmai testülete jelölte ki ezt a fajt (vagy akár fajcsoportot, hiszen voltak már gyűjtőnéven a fecskék, illetve a cinegék is az év madarai), az utóbbi időkben a korszellemnek megfelelő internetes szavazás dönt erről. No persze, némiképp irányított a választás, hiszen az érdeklődők a hazánkban előforduló több mint 400 madárfaj közül mindössze három közül választhatnak.

Idén is ennyi, ezúttal a vizes élőhelyekhez kötődő faj volt a jelölt, jelesül a nádírigó, a függőcinege, valamint a címgöyztés barkóscinege (*Panurus biarmicus*). Érdekesség, hogy ilyesféle, nádasokhoz kötődő énekesmadár eddig egyszer sem nyerte el Az Év Madara címet!

E furcsa nevű madár azonban korántsem rokona a valódi cinegéknek, valójában a tímálfélékhez tartozik. Ezáltal egyes papagájfajokkal közelebbi kapcsolatban áll, mint a hazai névrokonaival! Tudományos neve elég kifejező, hiszen a görög *panü* = 'rendkívüli'; *ura* = fark és a latinból torzított *biarmicus* = kb. 'bajszos emberke' jól leírja külzetét. Ez a magyar mellett számos európai nyelven használatos nevében is tükröződik, pl. az angol *Bearded tit*, a német *Bartmeise* vagy az orosz *Усамая синица* egyaránt 'szakállas cinegé'-t jelent. Herman Ottó jó száz évvel ezelőtti, de mind a mai napig szívesen felemlített *A madarak hasznáról és káráról* című művében szintén *szakállas cinege* néven emlékezik meg erről a nádi énekesről.

A barkóscinege
(Selmeczi Kovács Ádám felvétele)

A hímek valóban impozáns fekete szakállkát viselnek, mely látványosan elüt nádszínű testtollazatuktól. A tojók jóval szerényebb külzetűek, de ez ugyebár általános a madárvilág azon tagjainál, akikre az utódnevelés van bízva. (Nota bene: akadnak fordított szerepkörű fajok, ahol a hímek kotlanak és vezetgetik a fiókákat, mint pl. a víztaposók vagy egyes szalonkák esetében. Ez esetben a tojók feszítenek színpompás tollazatban, míg a hímek csak kopottas, fakó tollruhában topognak...)

A barkóscinege óvilági faj, elterjedése Európában inkább szigetszerű, míg az ázsiai területeken szinte egybefüggő. Kontinensünkön is inkább a keleti részekben van a súlypont, a lengyeleknél és a román területeken költ a legtöbb barkós; hazánk nádasaiban manapság mintegy 5–6000 párja fészkel.

Mozgásában és társas szokásaiban is jócskán hasonlít a papagájokra, hiszen meglepő módon, szinte egérszerűen tud közlekedni, szöszmötölni a sűrű nádban is, hosszú farka és tömzsi, látszólag suta testalkata ellenére. Képes a nádszálakon úgy egyensúlyozni, ahogy kevés hazai madárfaj: két lábát szétvetve egy-egy szálat fogva tartja magát, mint egy mini akrobata.

Igazi társas faj, a többi nádi énekesmadárral ellentétben nem viselkedik territoriálisan, azaz eltűri fajtársait a revírben, szűkebben vett élőhelyén is. Nem vonul el, télen is gyakran lehet hallani kóborló csapatainak csilingelő hangját, akár a Balaton még megmaradt nádas sávjaiban is.

Költési időben is előszeretettel keresik egymás társaságát, sőt, akár laza telepekben is költhetnek nádszálakra épített fészkeikben. Ennél már csak az meglepőbb, hogy a párok (sőt, akár a valamilyen oknál fogva pár nélkül maradt példányok) időről időre besegítenek egymásnak az etetésben, a fiókák nevelésében, ellátásában! Ehhez képest a párok életre szóló kapcsolatban élnek, ami énekesmadarak esetén (leszámítva az e csoporthoz tartozó varjúféléket) enyhén szólva nem mondható általánosan elterjedt szokásnak. Persze a monogámiának – legalábbis a barkóscinegére nézve – számos előnye közül az mindenképpen segítség, hogy a tavaszi időszakban nem kell vizuális vagy akusztikus ingerekkel megküzdeni a tojó kegyeiért, és utána fáradságos munkával védeni a revírt a hódító ellenfelektől, miközben még a fiókaneveléssel is bajlódni kell...

A barkóscinege (névrokonaihoz hasonlóan) vegyes táplálkozású faj. Bár nem kifejezetten táplálékvaltó, mint a valódi cinegék – melyek nyáron rovar-, télen pedig mageleséget fogyasztanak –, de a barkóscinege is hasonló stratégiát követ. A nádasok mélyén mindig akad valami szétbontható gyékény- vagy nádbuga, amely a magok mellett némi ízeltlábúval is (nyáron rovarokkal, télen meg inkább pókokkal) szolgál.

Ahogy már szó volt róla, Kárpát-medencei állománya gyakorlatilag állandó, inkább csak rövid távon kóborol a nádasok között. Olyannyira területhű, hogy az egykori kemény teleken feljegyezték lokális kipusztulását: a területet tartó madarak gyakorlatilag éhen haltak!

A hazai gyűrzési eredmények is azt jelzik, hogy a barkóscinegék nem az utazás bajnokai, hiszen alig van külföldi előfordulása Magyarországon jelölt példány vagy ennek fordítottja, azaz hazánkban előkerült idegenhonos gyűrűs egyed. Mindez annak ellenére így van, hogy az 1951-től működtetett Magyar Madárgyűrzési Adatbankban már 85 000 feletti jelölt példány adatait rögzítették. A belföldi megkerülések 20%-a alig mutat elmozdulást (helybeni, azaz 0-5 km közötti távolságú), míg az 5 km távon túlra merészkedők száma alig 0,5% (mindössze 560 eset) volt. Persze mindig vannak extrém figurák: ilyen volt az a madár, amely 700 km feletti távra mozdult el, s egészen Dél-Olaszországig jutott, míg újra leolvasták jelölőgyűrűjét.

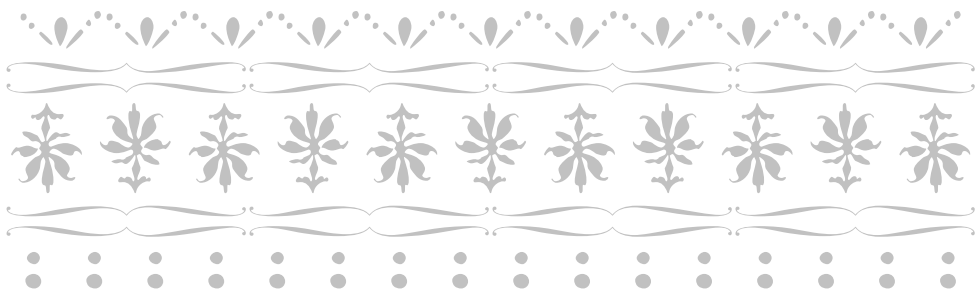
S hogy meddig élnek a barkóscinegék? Nos, viccesen mondhatnánk, hogy ezt bizonyára a szakálluk mérete jelezhetné. Komolyra fordítva, persze ezt is a tudományos gyűrzési adatokól tudhatjuk meg: az Európai Gyűrzési Adatbázis több 6 év feletti példányt tart nyilván, köztük egy magyar matuzsálemet is. (Tudni kell, hogy az ilyen kis termetű énekesmadarak átlagosan 2–3 évnél nem élnek többet!)

Sajnos nem minden barkóscinege élete csak játék és mese. A hazai fészkelőállomány sokat szenved a szeszélyesen ingadozó természeti helyzettől, amely esetükben az aszályos években tapasztalható vízszintcsökkenést, akár a nádasok teljes kiszáradását vagy a viharos időjárási körülményeket, például a késő tavasszal visszatérő télies ítéletidőt jelenti. Ezt csak tetézik az iparszerűen végzett nádaratások, amelyek ha nem fejeződnek be februárban, akkor könnyen kárt okozhatnak a nádi énekesek fészkelőállományában is.

Mindezeket az állami természetvédelem szervezetei, a nemzetipark-igazgatóságok próbálják – szűkülő ráfordítási lehetőségeik függvényében több-kevesebb sikerrel – vízpótlási megoldásokkal, vízkormányzásokkal és hatósági előírások betartatásával, ellenőrzésével ellensúlyozni.

További információk Az Év Madaráról (és még sok minden másról) a Madártani Egyesület oldalán találhatóak: www.mme.hu

Selmecei Kovács Ádám

A helyismeret beépítése az oktatási tananyagba

Novemberben 2022-ben is a tudományt ünnepeltük. Megannyi tudományos intézet, kulturális és művelődési intézmény színes és értékes előadásokkal hívta fel a figyelmet a legújabb magyar kutatási eredményekre, a feltalálókra. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület egy olyan témát választott, amely a tudomány népszerűsítését, ugyanakkor az oktatás módszereinek gazdagítását is jelenti. November 3-án *A helyismeret (helytörténet, néprajz) beépítése az oktatási tananyagba* címmel tartott konferenciát. A rendező szervek között oktatási partnerintézmények (közoktatási, szakképzési központok), a helyet biztosító Karcag önkormányzata és civil szervezetek is szerepeltek. A téma felkeltette mind az előadásra jelentkezők, mind a megjelentek érdeklődését. A nagyszámú közönség megtöltötte a karcagi városháza nagytermét. A rendezvényt megtisztelte jelenlétével Borbás Zoltán, a megyei közgyűlés alelnöke és S Kovács Szilvia, Karcag város alpolgármestere. A tudományos ismeretterjesztő konferencián 14 előadás hangzott el.

Miért is van szükség a XXI. század elején az iskolai oktatásba és a művelődési intézmények programjaiba belevenni a helyismeretet? – tette fel a kérdést dr. Örsi Julianna társadalomkutató. A világ fejlődési irányának megfelelő mederben tartásához szükséges a nemzetek, népek kultúrájának a megőrzése. Ehhez pedig erős nemzeti és lokális tudatra van szükség. Ennek szellemi tápláléka a helyi ismeret megőrzése. A jövő nemzedék e tudásbázison tud megmaradni magyarnak. A XXI. század elején a tudósoknak, kutatóknak, a tanároknak, a muzeológusoknak, könyvtárosoknak és más szakembereknek kötelessége, hogy felhívja erre a figyelmet és megossa az ismereteket a tanulói ifjúsággal. Ráadásul a fiatalok érdeklődve fogadják mindazt, ami szülőhelyükhöz, családjukhoz, azok múltjához kötődik.

Dr. Bathó Edit néprajzkutató a helytörténeti olvasókönyveket ajánlotta a tanárok figyelmébe. Példákat is hozott a múltból és a jelenből is. Született e műfajban könyv a Kiskunságban Horváthné dr. Molnár Erzsébet tollából és a Jászságban dr. Bathó Edit és Papp Izabella válogatásában. Ide sorolhatjuk az utóbbi fél évszázadban az Alföld-kutatók számos települési monográfiáját a Nagy- és Kiskunságból, a Jászságból, a Hajdúságból és más tájegységből is.

Dr. S. Kovács Ilona a néprajzi és főleg a népművészeti kutatások jelentőségére hívta fel a figyelmet. A népi kultúra sokszínűsége kínálja a lehetőséget az alkalmazásra a hagyományörző civil szervezeteknek (ének, zene, viselet, gasztronómia, tárgykalkotás stb.) és egyéneknek. Az oktatásban is szerepet kaphatnak ezek a területek. Ilyen célból készült több munkafüzet (dr. Bathó Edit a jászsági hímzés munkafüzetet, dr. S. Kovács Ilona a kunhímzés és a kunkapu munkafüzetet ajánlja foglalkoztatási segédeszközként).

A kunhegyesi művelődési központban évek óta folyik a „*Kiskoromtól nagykoromig...*” tudásátadó program, amely arra épít, hogy a nemzedékek gyakorlatának átvétele a családban, de akár a művelődési intézményben is folyhat. Szentpéteriné Lévai Mária és Víg Márta példákat hozott arra, hogy a népi kismesterségek gyakorlása, vagy a családtörténet rejtelseinek megismertetése hasznos csakúgy, mint a régi fotóké. A szakmai előadások, vetítések egyaránt hozzájárulnak múltunk megismeréséhez, a hagyományok megőrzéséhez.

Ahhoz, hogy a tudásátadás zökkenőmentesen folyjon, közvetítőkre és befogadó közegre is szükség van. Debreceni Lászlóné nyugdíjas népművelő és tanár ilyen minőségében foglalta össze a túrkevei tapasztalatait.

A korábbi évtizedekben azt tapasztaltuk, hogy az általános iskolákban a tanárok és a tanítók egyaránt felvállalták ezt a közvetítő szerepet. Ma már – tisztelet a kivételnek – inkább az óvodákban folyik ilyen jellegű munka, mint azt Gulyás Ferencné karcagi óvónő is bizonyította. A módszer visszaszorulásának okát a sok adminisztrációval, feladattal magyarázzák. Hozzáteszük, hogy a fiatal nevelők már nem kötődnek annyira a faluhoz, a vidékhez, mint az előző generáció. Az egyetemi oktatás is elsősorban az elméletek felé irányít, kevesebb figyelmet fordít a helyi gyakorlatra.

Jó példának tartjuk a szolnoki múzeumpedagógusok munkáját, akik olyan programot valósítottak meg, amely a gyerekek ezreit csalogatta a múzeumba. A program része egy olyan gyerekbarát könyv kiadása is, amely a múzeum és a város nevezetességeivel ismerteti meg a fiatalokat, szerzője: Barláné Kulánda Krisztina. Nem véletlenül ítélte oda az Emberi Erőforrások Minisztériuma Kultúráért Felelős Államtitkársága és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Módszertani Központja a Damjanich János Múzeumnak 2021-ben e program megvalósításáért a *Múzeumpedagógiai Különdíját*.

Szükség van az új kezdeményezésekre – mondta a kunmadarasi Laczkó Tóth Bertalanné, mert csak így tudnak megújulni a tájházak és más muzeális intézmények. Ő a helyi Honismereti Kör gyakorlatáról beszélt.

Nagyné Bedő Ildikó közművelődési szakember és pedagógus arra hívta fel a figyelmet, hogy milyen jelentősége van a honismeretnek az oktatásban. Pozitív példákat hozott fel arra, hogy mi keltette fel a gyerekek érdeklődését és hogyan váltak a honismereti órák aktív szereplőivé a túrkevei gyerekek.

Konkrét történelmi események megismeréséhez, megértéséhez járult hozzá Rideg István nyugdíjas tanár, amikor a naplókra, visszaemlékezésekre hívta fel a figyelmet az 1956-os események kapcsán.

Dr. Barna Gábor emeritus professor kitartó munkával a kulákküldözést dolgozta fel egy állandó kiállítás formájában azzal a céllal, hogy a diákok megismerjék az államszocialista kor ideológiájának egyik elemét a tiszazugi példákon keresztül.

A konferencia előadói színes bemutatókkal, fotókkal gazdagították a hallottakat. Nem maradt el azonban korunk technikájára, ismeretszerzési lehetőségére való figyelemfelhívás sem. Erre törekedett Bojtos Gábor levéltáros és dr. Pethő László szociológus is.

Kissné Soós Ágnes, a Karcagi Tankerületi Központ igazgatóhelyettese méltatta a téma-választás és a konferencia jelentőségét. Hangsúlyozta azonban, hogy a pedagógusok mindennapi gyakorlatából tovább lehetne szélesíteni a példatárat.

A rendezvény zárásaként a JNSZ Megyei Tudományos Egyesület elnöke megígérte, hogy a konferencia anyaga meg fog jelenni a *Jászkunság* 10. kötetében.

Örsi Julianna

„Itt éltek előttünk...”

Középiskolai honismereti vetélkedő Fejér vármegyében

A székesfehérvári Vörösmarty Mihály Könyvtár és a Fejér Megyei Honismereti Egyesület a 2022/23-as tanévben kilencedik alkalommal hirdette meg az *Itt éltek előttünk...* című középiskolás honismereti vetélkedőt. Kiemelt célunk, hogy évről évre felhívjuk a fiatal korosztály figyelmét azokra a közéleti személyiségekre, tudósokra, művészekre, akik előttünk itt, Fejér megyében éltek, alkottak.

A verseny három online fordulója során összesen kilenc, 2022-ben évfordulós megyei kötődésű személlyel ismerkedhettek meg a résztvevő tanulók. Az egyes fordulók feladatait az online elérhető *Fejér megyei életrajzi lexikon* és a megadott szakirodalmak segítségével lehetett megoldani. Ebben a tanévben Bálint Ágnes író, Chernel István ornitológus, Cziráky Antal Mózes főispán, Hauszmann Alajos építész, Letenyey Lajos mezőgazdász, Nagy Károly matematikus, Saára Gyula polgármester, Szarka Géza író, valamint Vajda János író élete és munkássága kerülhetett közelebb a középiskolás korosztályhoz.

Kilenc csapat, két székesfehérvári iskola (Szent István Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Technikum és Szakképző Iskola, Teleki Blanka Gimnázium és Általános Iskola) mellett az agárdi Chernel István Általános Iskola és Gimnázium, a Móri Tánacsics Mihály Gimnázium, valamint a sárbogárdi Petőfi Sándor Gimnázium tanulói is mindhárom fordulóban velünk tartottak, így igazi megyei versennyé nőtte ki magát a vetélkedő. A fordulók összpontszámát figyelembe véve a legtöbb pontot elért öt csapat jutott a döntőbe.

Két év után ismét személyes jelenlét melletti döntőt szervezhettünk, melyet a Hiemerház báltermében tartottunk meg 2022. december 2-án, 14 órai kezdettel. Igyekeztünk új-

*A Távoli-Tájakon csapat,
Muskáth Emma és Gecse Zille
Borbála (Vajnár Diána felvétele)*

*A Hódító Istennők csapat, Rapai Dávid, Hegedűs Míra és Wachtler Nikolett
(Vajnár Diána felvétele)*

szerű, változatos feladatsort összeállítani a döntős csapatoknak. A végső megmérettetés során a hagyományosabb feladattípusok mellett a diákoknak szófelhőben olvasható kifejezéseket kellett társítaniuk a megadott személyekhez, fiktív hirdetés alakjait azonosítani, továbbá titkosírással jelzett művek címeit megfejteni. A feladatlapokat négy fős zsűri értékelt: Váczi Márk történész, Somogyiné Dobai Szilvia, a Helyismereti és digitalizálási csoport munkatársa, Braun Barbara, a Fejér Megyei Honismereti Egyesület titkára és Szőnyegi Hajnalka nyugalmazott helyismereti könyvtáros, helytörténeti kutató.

Az I. helyezett a Távoli-Tájakon csapata (Chernel István Általános Iskola és Gimnázium, Agárd, felkészítő tanár: Kardos Gábor); a II. helyezett a Hódító Istennők csapat (Móri Táncsics Mihály Gimnázium, felkészítő tanár: Beleczné Fazekas Katalin); a III. helyezett pedig a Papírkutyák nevű formáció (Szent István Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Technikum és Szakképző Iskola, Székesfehérvár, felkészítő tanár: Kissné Kis Judit) lett.

Az első helyen végzett csapat és felkészítő tanára ingyenes részvételi lehetőséget kapott a XXVII. Országos Ifjúsági Honismereti Akadémiára. A rendezvény egy konferencia és tábor középiskolás diákok számára a Honismereti Szövetség szervezésében. A második és a harmadik helyezést elért csapatok könyvcsomagot nyertek. Az első három helyezett csapat felkészítő tanára egy évre szóló előfizetést is kapott a *Honismeret* című folyóiratra a Fejér Megyei Honismereti Egyesület jóvoltából.

Gratulálunk minden résztvevő csapatnak és köszönjük a felkészítő pedagógusok munkáját!

Farkas Edit

*A Papírkutyák csapat,
Szabó Szidónia és Ács Kristóf
Énok (Vajnárd Diána felvétele)*

Látogatás a felújított dégi kastélyban

Két kedves ismerősömmel, kihasználva egy gyönyörű, karácsony utáni, napsütéses decemberi délutánt, ellátogattunk Dégre. A község Fejér megye nyugati részén, az Enyingi járásban, a Mezőföld szélén található. A település nevezetessége a Festetics-kastély és hazánk legnagyobb angolparkja. A kastélypark és környéke megyei értékű természetvédelmi terület.

Az impozáns, U alakú, szépen felújított kastély gyönyörű, ragyogó fehér épületét körbejárni, megcsodálni, a parkban sétálni már évek óta lehetett. A kastélypark felújítása 2003-ban kezdődött, és 2009–2015 között pályázati támogatással fejeződött be. A kastély turisztikai célú fejlesztése szintén pályázati támogatással 2018–2022 között zajlott. A kastélyépület 2022. november 8-tól csoportosan újra látogatható.

A kastély főbejárata (Szőnyegi Hajnalka felvétele)

A felújított kastélyban két interaktív kiállítást rendeztek be. Az alsó, bejárati szinten a Festetics család történetébe, mindennapjaiba pillanthatunk be, míg az emeleten a szabadkőművesség magyarországi történetével ismerkedhetnek meg az érdeklődő látogatók.

A tolnai Festetics család első, vagyont szerző tagja Festetics Kristóf volt, akinek fia, Pál a keszthelyi, a másik, Lajos nevű fia a dégi ág őse. Utóbbi unokája Festetics Antal, aki a dégi klasszicista stílusú kastélyt építtette. A tárlaton a dégi ág történetével, tagjainak életével, szórakozási szokásaival ismerkedhettünk meg. A család tagjainak megismerésében egy interaktív családfa is segít bennünket.

Festetics Antal és felesége, Splényi Amália komoly érdeklődést mutatott a botanika iránt. A kor nagy tudósa, Kitaibel Pál segítségével jelentős gyűjteményt hoztak létre, elsősorban a Dég környékén élő növényekből. Ezek lepréselt példányaikat több szekrényben helyezték el, melyek fiókjain a „Húzd ki!” felirat olvasható. A Nemzeti Múzeumból érkezett egyik tárolóbútor egykor Kossuth Lajos növénygyűjteményét őrizte.

A dégi Festetics család könyvtárának gyönyörű, mennyezetig érő, beépített, részben üvegezett szekrényeiben a família 3928 művet őrző könyvtára foglalt helyet. A második világháború alatt Keszthelyre menekített, így megmenekült, könyvtár eredeti kötetei ismét visszakerültek a helyükre.

A Festetics család másik kiemelkedő alakja Festetics Sándor, aki a kastélyt az 1920-as években felújíttatta, modernizáltatta. Igazi sportember volt ő és két fia is. Lovagoltak, teniszeztek, úsztak, vadásztak, futballoztak, de a két fiú autóversenyeken is indult.

A család többi tagja, történetük további részletei is megismerhetők a kiállítás tablói és korunk technikai vívmányai segítségével, interaktívan.

A kiállítás fontos részét alkotják azok a termek, amelyekben a kastély építésével, az épületegyüttessel ismerkedhettünk meg. A Pollack Mihály által tervezett kastély építése 1802-ben kezdődött és 1812-ben már használta a család mint nyári rezidenciát. A tablók mellett itt makettek segítik a tájékozódást. A szobányi terepasztal a kastély mellett a parkban lévő

valamennyi épület, objektum (kiskastély, kocsiszín, tenispálya, rózsalugas, narancsház, szivattyúház, fácán- és dámszarvas-kert, tórendszer, hidak, Holland-ház, Ördögdomb, Sírdomb) helyét láttatja, mégpedig a technika segítségével úgy, hogy egyetlen gombot kell megnyomnunk és kivilágosodik a keresett létesítmény makettje.

A kastély különös, de nagyon hangulatos helyisége a Díszterem, amely rendhagyó módon nem az épület középső részében, hanem a jobb sarokrízalitban található. A múmárvánnyal, különleges tükrökkel, római sasokkal díszített terem hangulatos zeneszó mellett tekintettük meg.

A kastélyban elszórtan, a Díszteremben, folyosón, lépcsőházban, kandallókon szabadkőműves jelképek tűnnek fel a látogató előtt. Az építető Festetics Antal és a család több tagja is a mozgalom résztvevője volt. A dégi kastélyban őrizték hosszú időn át a szabadkőműves mozgalom levéltárát, könyvtárát. Ez az oka annak, hogy a másik kiállítás ezt a titokzatos mozgalmat mutatja be. Egy nagyon szokatlan terem is áthaladtunk sétánk során. A fekete teremben a becsukott ajtókon is fekete lepel volt. Utasításokat hallottunk, amelyek írásképet ki is vetítették (ennyi világosság volt a szobában). Vegye le az ékszerait, a kabátját, túrje föl a nadrágja szárát stb. A következő teremben aztán egy filmből megtudhattuk, hogy a szabadkőműves páholyba lépni szándékozó jelöltnek ezeket kellett végrehajtania azelőtt, hogy bekötött szemmel bevezették a páholy vezető tisztségviselői elé. A filmben a mozgalom történetéről is hallottunk, és egy avatási szertartást is végignéztünk.

Ugyancsak különleges a következő terem is, ahol neves személyek figurái foglalnak helyet egy nagy ebédlőasztal körül. A székekhez rögzített fülhallgatókon keresztül mindegyikükről megtudhatjuk, hogyan kerültek kapcsolatba a szabadkőművességgel, és mit jelentett számukra a mozgalomban való részvétel.

A kiállítás zárásaként további filmeket is megtekinthetnek a látogatók a kastély 1945 utáni mindennapjairól, az egyikből megismerhettük az 1990-es évekig itt működő gyermekotthon életét, a korábbi elhanyagoltságában is csodálatos környezetben készült néhány filmből is láthattunk részleteket.

Számomra megdöbbenőek voltak a kastélypark nagyságát igazoló összehasonlítások. A dégi park háromszor akkora, mint a Margit-sziget, illetve ugyanakkora, mint a Central Park.

A tárlatvezetés után sétára indultunk az így, csupaszon is csoda szép fák között. A kastélyépítéssel egy időben Festetics Antal és felesége kezdték kialakítani Közép-Európa legnagyobb, 300 hektáros kastélyparkját. Többek között három kocsányos tölgyet is ültettek, az egyik, immár 200 éve telepített tölgy fogadja a látogatókat a főbejáratnál. A park felújítása során megnyitották a korabeli nyiladékokat. A főbejárat felé is gyönyörű fasor vezet. A kas-

A park egy részlete (Szőnyegi Hajnalka felvétele)

tély udvar felőli oldalán hasonló nyiladékokon át látni lehet a katolikus, a református templomot, valamint a Sírdombot, ahol a család tagjai nyugszanak. A park épületeinek többsége szintén megújult, elkészült a szivattyúház, a teniszpályák, a rózsalugas, a Holland-ház és teljesen felújították a 2 km hosszú Szerpentin-tórendszert.

A sétát követően a teraszon át a régi ebédlőből kialakított büfébe juthat a látogató, de a szomszédos ajándékbolt kínálatát is érdemes megtekinteni.

Dégen szeretettel várják az érdeklődőket! A gyönyörű környezet mellett a sok kulturális, többek között zenei és egyéb szabadidős program miatt jó alternatíva családok, baráti közösségek, osztályok számára.

A kastéllyal kapcsolatos valamennyi információ, akár előzetes tájékozódásra is, megtalálható a dégi Festetics-kastély honlapján (<https://degikastely.hu/>). Ebben a „kiadványok” fül alatt két lapozható füzet segítségével sok hasznos és érdekes információ olvasható a család történetéről, a kastélyról, a kiállításokról.

Szőnyegi Hajnalka

Arany családi körében

Tisztelt Ünneplők, Kedves Nagykőrösiek!

Örülök, hogy ma, Arany János születésének napján eljöhettek városukba és együtt ünnepezhünk! Együtt ennél a kedves szoborcsoportnál, amelyben Arany családi körben látható. Mindnyájunk által ismert verse juthat most, de máskor is eszünkbe, akármilyen hétköznapi vagy ünnepi vonatkozásban is használjuk ezt a szókapcsolatot: családi kör.

Most mi is ebbe a körbe kapcsolódunk. Egy nagyobb családi körbe, amely az egymás iránti tisztelet és szeretet köre, a lelki kapcsolódásé. Ezért is jó ünnepegni, közösen emlékezni...

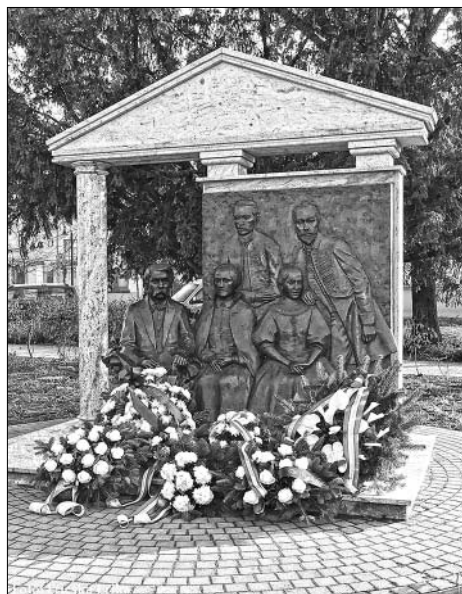
Sok minden köt minket, magyarokat össze – nyelvünk, közös történelmünk, hagyományaink, gazdag kultúránk, és ebben kiemelt helyen ott van Arany költészete. Versei ma is élő módon hatnak ránk, erősítik hovatartozásunkat. A magyar nyelv legnagyobb mesterének nevezték őt többen is, és nem érdemtelenül. Nemes Nagy Ágnes pl. így fogalmazta ezt meg: „egy dologért biztosan érdemes magyarnak születni, azért, hogy Arany Jánost eredetiben olvashassuk” – és a történelmünket balladai és eposzi köntösben is ő tudta a legjobban elénk tárni.

A nagykőrösi évek fontos időszakot jelentettek családi életében és alkotói pályáján is. Erre most e rövid ünnepi beszédben nem térek ki, már csak azért sem, mert erről a jelenlévők nyilván sokkal többet és hitelesebben tudnának beszélni. Én csak egy momentumot említek, amely nem is tőlem, hanem szoborcsoportunk, illetve az Arany családi körben látható fiú, László egyik ifjúkori barátjától, Halász Imrétől származik. Ő a költő születésének századik évfordulójára írt megemlékezésében azt hangsúlyozta, hogy a szabadságharc leverését követően, az 1850-es években milyen sokat jelentett a magyaroknak Arany János költészete. „Nekünk akkor serdülő fiataloknak – írja Halász – reményünk, támaszunk, vi-

1 Elhangzott 2023. március 2-án, Nagykőrösön, az Arany János Társaság által rendezett ünnepségen.

gasztalásunk azokban a szomorú időkben az az ösztönszerű érzés volt, hogy nem veszhet el az a nemzet, melynek géniusza elsőrendű költőket teremt. Mohón olvastuk akkor Arany János műveit s ezeknek már a maguk belértékében rejltő üdítő erejét csudálatosan hatványozta az a körülmény, hogy a legmélyebb politikai depresszió korszakában jelentek meg. Arany János hatása a magyar szellemre bizonyos szempontból az előző nagyok, Vörösmarty és Petőfi hatásánál is mélyebb volt...”² Mindenki ismeri e korszakkal kapcsolatosan a *passzív ellenállás* kifejezést, amely politikai értelemben nyilván igaz és érvényes, de szerintem nagyon is hangsúlyoznunk kell: ebben a passzivitásban nagyon is aktív volt a nemzet és Arany János is olyan hatást fejthetett ki alkotói aktivitásával, teljesítményével, hogy annak is mérhetetlen hozadéka lett a szélesebb családi körben – a nemzetben. És ezt a hatást e városban élve, dolgozva fejtette ki, egy kicsit patetikusabban fogalmazva: innen sugárzott szét az egész hazára. Ez nagy dolog és méltán töltheti el büszkeséggel a nagykőrösieket!

És az is, hogy nemzeti költőnk kultuszát itt olyan szépen ápolják nemzedékről nemzedékre! Hiszen, ha csak arra gondolunk, hogy Nagykőrösön nem egy, hanem három köztéri szobra van Aranyak és tegyük hozzá: nem éppen hétköznapi alkotások, emlékművek ezek. Már az első, az 1910 óta, a régi gimnázium mellett, a Templomkertben álló *Vén Gulyás*-szobor is különleges. Szobrászgéniuszunknak, Stobl Alajosnak nagyon fontos volt Arany személye, több szobrot is alkotott kedves költőjéről. Tisztelete és szeretete nagykőrösi szobránál a mai szemlélő számára is jól érzékelhető. Nagyon szép gondolata volt a művésznek, hogy nagykőrösi vonatkozású szobrot alkotott és Aranyak biztos tetszett volna, hogy nem őt, hanem a nép fiát állítja – illetve ülteti – a középpontba. Arany Jánost így igazi költői szerepbe emelte, tette a magasba és ábrázolta tulajdonképpen népe körében. Aztán a második, Varga Imre *Kossuth-díjas* szobrászművészünk 1996-ban avatott *A nagy tanári kar* elnevezésű szoborcsoportja, amely hat nagykőrösi tanártársa körében ábrázolja Aranyt. Nem volt még egy ilyen, hét akadémikust felvonultató tanári gárda a magyar oktatástörténetben hazánkban! Méltó és szép gondolat volt tehát plasztikusan is felhívni erre a figyelmet. És a harmadik – mert három a magyar igazság – az az emlékmű, amely családja körében állítja élénk szeretett és tisztelt költőnköt. Szabó György *Munkácsy-díjas* nagykőrösi származású szobrászművész 2018-ban leleplezett kompozíciójáról tudjuk, hogy egy 1863-ban készült fotográfia alapján készült. Arany mellett feleségét láthatjuk, mögötte László fiukat, majd a lányukat, Juliskát, aki mögött a férje, Széll Kálmán áll. A fényképet eredetileg Ország Antal porcelán papírképként készítette el, majd reprodukálva már oldalfordítottan (mint ahogy a szoborcsoport is) jelent meg különböző kiadványokban. Barátja, Tompa Mihály ezt írta neki a képet megismerve: „Nagy örömet okozott nálunk

Az Arany család 2018-ban felavatott emlékműve Nagykőrösön (Fricska Erika felvétele)

2 Halász Imre: Arany János és családja. Nyugat 10. évf. 1917. 5. sz. [438–441.] 438.

*csoportos megjelenések [...] Juliska, úgy látom, elfordulni kezd töletek s balra hallgat. Az elfordulást nem erkölcsi értelemben gondolom. Nálad pedig édes Jánoskám, nagyon megvirágozott a mandolafa, mely biblikus kifejezés öszfűrtöket jelent.*³ Arany jó férj és szerető apa volt, akinek fontos volt a család. Ilyen emberként gondolhatott csak nagyobb családjára, a nemzetre és szolgálhatta azt nagy hivatástudattal.

Tisztelt Ünneplő Közösség!

Itt állunk Arany János és családja körében. Igen, részei lehetünk az ő nagyobb családjának. Olyankor, amikor ünnepeljük, olyankor, amikor olvassuk verseit, de tulajdonképpen magyarként egész életünkben. Arra gondolok, hogy ott vagyunk vele abban a szobában és hallgatjuk őt. És olyan jó vele együtt lenni!

Debreczeni-Droppán Béla

In memoriam

Föld, ember, törvény

Dr. Tolnay Gábor (Öcsöd, 1931–Mezőtúr, 2023)

Dr. Tolnay Gábortól, Mezőtúr (2010) és Öcsöd (2006) díszpolgárától, a jeles agrártörténésztől, a történelemtudományok kandidátusától, a MTA tagjától, középiskolai magyar-

Dr. Tolnay Gábor (Túri Fazekas Múzeum, Fotótár)

történelem tanártól, politológustól, könyvtárostól, múzeumigazgatótól búcsúzunk, aki az újesztendő hajnalán örökre megpihent. Tizennyolc éven át volt a *Honismeret* szerkesztőbizottságának tagja. Egy senior kutatótól köszönünk el, akinek tudományos kíváncsisága előrehaladott korában sem lankadt. Túl a hatvanon barátkozott össze a számítógéppel, majd felfedezte és remekül használta az internetet, és még nyolcvanas éveiben is eljárt levéltárakba, szakmai találkozókra. Többször beszélgettünk, felüdülés volt a társaságában lenni. Rendkívüli műveltségéért, tájékozottságáért, céltudatosságáért, precizitásáért, egyedi lényeglátásáért, élces, fanyar humoráért szerettük és tiszteltük. Polgár volt, öntudatos, karakán polgár, világos értékrenddel. Egy ízben riportot készítettem vele az életéről, így mesélt családjáról:

„1931. január 18-án születtem Öcsödön. Elég »rossz származásúnak« számítottam, hiszen az édesapámtól örökölt 45 kat. hold föld miatt »kulák származásúnak« számítottam, amit még tetézt az is, hogy édesanyám, –

3 *Kaszap-Asztalos Emese–Sidó Anna: Melyik talál? Arany János életében készült képmásai. Bp., 2018. 33.*

Golián Ilona – akkor »népnyúzó«-nak nevezett főjegyző lánya volt. Ráadásul alig hagytam el a két éves kort, amikor édesapám, Tolnay Antal Gábor fiatalon meghalt. Kemény sors méretett anyámra, de nem adta fel. Szervezte, irányította az apai örökséggel együtt járó tennivalókat. Szigorú volt magával, a környezetével és természetesen velem is. Rendszerint csak Tolnaynak szólított. Az irodalom, a könyvek szeretete, az értelmiségi lét is jelen volt a családban, mindezek mélyen megtapadtak bennem is. Elemi iskoláimat helyben végeztem, majd a szarvasi gimnáziumban érettségiztem. Egy év »ráfejeléssel« – az udvar másik épületében lévő Tanítóképző Intézetben készültem fel a pedagógusi hivatásra. Akkor vezették be a tanítóképzésben a gyakorló évet, amit letöltve képesítőztünk és ált. isk. tanítók lettünk. Már a gyakorló évet is tanyasi iskolában töltöttem és az alsó tagozatban szerzett »gyakorlat« után kaptam diplomát. Közben lemondtam a földemről, majd pár hónap után államosították még a házunkat is.

Meg kell említenem azt is, hogy kaptam a sorstól egy igen nagy ajándékot. Dr. Hanzó Lajos történelem–földrajz szakos tanárunk már 1942 óta figyelemmel kísérte tanulmányaimat, szinte pótapámként és mentoromként figyelt rám, még tanítóként is figyelemmel kísérte pályámat. Úgy gondolom, hogy az ő hatása is közrejátszott abban, hogy agrártörténész lettem.

Első munkahelyemül az öcsödi bábockai tanyai iskola szolgált. A boldogság nem tartott sokáig, ugyanis 1952. július 18-án be kellett vonulnom Miskolcra, munkaszolgálatra, ami el is tartott 1954. október 7-ig. Ez a két »országépítő« év tele volt »kalanddal«, megaláztatással, kiszolgáltatottsággal. Óriási emberismeretet szereztem. Hazatérve a gödénylaposi általános iskolában kaptam állást. Konstatáltam, hogy hat fiatal pályatársammal bővült az öcsödi általános iskola tantestülete. Köztük egy csinos, nagyon kedves, megnyerő tanítónővel, Varga Margitkával. Ő lett a feleségem, mindenben hűséges társam, gyermekeim anyja, 1955 júliusában házasodtunk össze. Két fiunk született, Gábor (1956) és Ferenc (1958). Összesen 13 évig voltam tanyai tanító. Nagyon szerettük a kinti életet, a természet közelségét, a szőfogadó és szorgalmas tanyasi gyerekeket, a tiszteletet adó, ragaszkodó szülőket. De nem bírtam magammal, tanulni akartam és 1957-ben beadtam a jelentkezésemet a budapesti ELTE magyar-történelem szakára. Nagyon szerettem az egyetemi éveket a sok-sok nehézség ellenére, hiszen a fővárosba eljutni sem volt egyszerű feladat. Summa summárum: 1963-ban diplomáztam és a 111 vizsgám négyesen felüli átlaggal összegezhető. Büszke vagyok arra, hogy Szabad György azt írta a leckeönyvembe: igen jeles! Hívott is a tanszékre maga mellé, de amikor otthon feltettem a nagy kérdést, Margitka nemet mondott. Sohasem bántam meg, hogy tiszteletben tartottam a kérését! Akkor már egy éve a falusi iskolában igazgatóhelyettesként dolgoztam, a következő tanévben pedig a gimnáziumi tagozat vezetését bízták rám, amit közel tíz éven át láttam el.”

A Tolnay család 1973-ban költözött Mezőtúrra, Gabi bácsi a mezőgazdasági főiskola könyvtárának igazgatói állását pályázta meg. Testhezálló feladat volt, szerette a szakkönyvek birodalmát, fontosnak tartotta az agárképzést, amelybe tanárként is bekapcsolódhatott. 1978-tól ismét munkahelyet váltott, a Dózsa György Mezőgazdasági Szakközépiskolában kapott könyvtárvezetői állást, kihívásnak tekintette az ősi gimnázium bibliotékájának rendbetételét, feltárását, részt vett az oktatásban is.

1990-ben nyugdíjba vonult, de mondhatni, egy napot sem pihent. A rendszerváltáskor indult el a kárpótlás, a „felszabadulás”-kor államosított területekből a jogszabály által meghatározott módon lehetett visszaigényelni földeket. Ennek a lebonyolítására hozták létre a Megyei Kárpótlási Hivatalt, itt dolgozott, már nyugalmazottként 1991–1994 között. Gyönyörű feladat számára, hiszen kutatási területe a magyar agrártörténet volt, otthonosan mozgott a témában.

Az igazi „jutalomjáték” még ezután következett: felkérést kapott a Túri Fazekas Múzeum igazgatására. Természetesen itt is megújult lendülettel, tette készen dolgozott 15 éven át. Közben a gyűjtemény új, funkciójához méltó körülmények közé került. Mindemellett folytatta tudományos munkásságát is. Büszke volt rá, hogy a Szolnok Megyei Múzeum tudományos titkárává választotta.

Tolnay Gábor közel ötven évet élt Mezőtúron a „*Lordok házá*”-ban. A Kossuth téri emeletes ház magaslataiból is szerves kapcsolatot őrzött a földdel, igaz nem kapával művelve azt, hanem agrártörténészként.

Életműve fókuszában a XX. század első felének agrártörténete, a Nagyatádi-féle földreform és annak megvalósítása állt. Ebben a témában is több kötete és publikációja jelent meg. (Műveinek listája az interneten a Magyar Tudományos Művek Tárában és a Wikipédián is megtalálható, szerzőtársa, Takáts Rózsa gondozásában.)

Megemlékezésem címűül az egyik legjelentősebb agrármonográfiájának címét választottam: *Föld, ember, törvény*. A 2004-ben megjelent művet szeretett feleségének és Dévaványa lakóinak ajánlotta. „*Több mint négy évtizede foglalkozom a Nagyatádi-féle földreform történetével. Mostani munkámban is folytatom annak a történelmi folyamatnak a bemutatását, amelyet a Jász-Nagykun-Szolnok vármegye mezőgazdaságának egyes kérdései 1920-1944 között című munkámban megkezdtem. Nevezetesen azt, hogy egy zárt közigazgatási egységben – akkor Szolnok megyében, most Dévaványán – feltárjam és bemutassam az 1920-as évek földreformjának végrehajtását*” – foglalta össze a mű lényegét.

Éveken át tanulmányozta és feldolgozta a gyümölcsnemesítő Bereczki Máté életművét, benne a mezőtúri Dörgő Dániellel folytatott szakmai levelezését. Ebből állapította meg, hogy a két ember kapcsolatának köszönhetően 1850 és 1895 között robbanásszerűen honosodott meg a kertészeti kultúra Mezőtúron.

Mezőtúr város önkormányzata 2010-ben *díszpolgári* címet adományozott részére, elismerve ezzel a kiemelkedő színvonalú tudományos életutat, és a Túri Fazekas Múzeum élén kifejtett igazgatói tevékenységet. Munkásságát fémjelzi a *Csete Balázs-díj* (1994), a *Bél Mátyás – Notitia Hungariae Emlékérem* (1999), a *Jász-Nagykun-Szolnok Megyéért Nagydíj* (2000) is.

Feleségével együtt meghatározó egyéniségei voltak Öcsöd és Mezőtúr pedagógus-társadalmának, évtizedeken keresztül generációk tanultak tőlük az iskolákban. Mindig a legkedvesebb, legemberségesebb tanárok között tartották számon őket.

A közmegbecsülésnek örvendő dr. Tolnay Gábor – sokunknak Gabi bácsi – 2023. január elsején örök álmra szenderült. Életének utolsó négy évét Gábor fiánál töltötte, ekkor már ápolásra, folyamatos segítségre szorult. Szellemi érdeklődése szinte mindvégig megmaradt. Mezőtúron élő, két fia után négy unokának és nyolc dédunokának örülhetett. Szerettei és tisztelői 2023. január 16-án az öcsödi, Izbéki-féle temetőben búcsúztak el tőle, felesége és édesanyja mellett talált végső nyugalomra. Beteljesült egy régi vallomása: „*Nekem Öcsöd volt a világ közepe, a legfontosabb. Ma is az egyedüli hely, ahol maradéktalanul jól érzem magam.*”

Berczeliné Boldog Mária

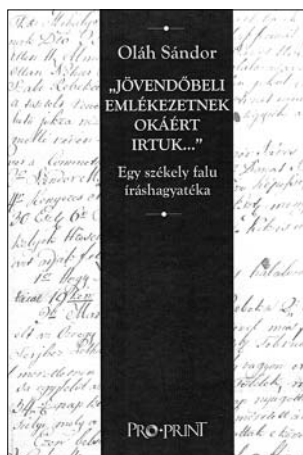

KÖNYVESPOLC

„HOMORÓDALMÁS ISKOLÁJÁNAK ALIG TALÁLJUK SZÉKELYFÖLDÖN PÁRJÁT”

Udvarhelyszék keleti határán, a két Homoród mentén a XVI. században Homoródalmás volt a legnépesebb unitárius közösség. A XVIII. század végén Székelykeresztúrral versengett egy gimnázium alapításáért, de a gyakori járványok és a háborúk később erősen megtizedelték a lakosságát: 1717/19-ben 195 személy pusztult el kolerában, a két világháborúban pedig 116 férfi vesztette életét. A közelmúltban a kollektivizálás 14%-kal csökkentette a népességét. Közösségének öregedésére jellemző, hogy 2000-ben 28 temetéssel szemben mindössze 3 keresztelésre került sor. Történelme során Almáson mindig legalább kétharmados többségben volt a szabad társadalmi kategóriába tartozó székelység. A XVIII. században a Székelyföldön az írni tudók aránya a Homoródalmásnak is otthont adó Udvarhelyszéken volt a legnagyobb, de a tipikusan székely falunak a múltját a XVI. század végéig szinte kizárólag a hagyományos népi emlékezetben, a szájhagyományban megőrzött információkban kísérhetjük figyelemmel, amikor még nagy tekintélye, és szükség esetén bizonyító szerepe volt az öregek emlékezetének, s a hamis eskü fenyegetettségének. Ezt követően jó két évszázadon át a szóbeliség és az írásos feljegyzések egymással párhuzamosan funkcionáltak, a hiteles írásnak és az eskütételnek gyakorlatilag azonos volt a bizonyító ereje. De a homoródalmásai székelyek a XVIII. század közepén már nem az emlékezetükben, hanem elsősorban írásos szerződéseikben tartották nyilván adószámláikat. A homoródalmásai írásgyakorlat és írás-használat XVII–XIX. századi formáinak, funkcióinak legkorábbi bizonyítékai a XVI. század végétől maradtak fenn elsősorban olyan eseményekről, mint a szomszédokkal való határmegújítás, peres ügyek a vitatott területekről, az erőszakkal elfoglalt helyekről, s a büntetésként elhajtott állatokról. Az azelőtti időszakban a falvak társadalmi szóbeliség állapotában volt, amikor nagy tekintélye lehetett az öregek emlékezetének, a szóbeli vallomások bizonyító erejének.

Így lehetett ez a többi székelyföldi település esetében is, de az 1900-as népszámlálás szerint Udvarhely megyében volt a legnagyobb az írástudók aránya: 1900-ban 60,38%, Csík megyében pedig mindössze 45,35%. De még Udvarhely megyén belül is a két Homoród mentének zömükben protestáns falvai jártak az élen. Közéjük tartozott Homoródalmás. Nagy kiterjedésű erdeinek makkoltatásra adásából

komoly jövedelme származott és persze sok perük is keletkezett, főleg a szomszédos vargasiakkal. Az erdőirtásokból eredő feszültségek pedig valósággal „vonzották a sehonnai oláhokat”. A nyomáskényszer ugyanis nemcsak a szántók használatát, hanem a legeltetést, a rét- és a földhasználat egész rendszerét is szabályozta. Homoródalmás gazdálkodásának teljességéhez tartozott ugyanis, hogy a gyakori gabonahiány miatt rendszeresen foglalkoztak mészé-

téssel is és az égetett mésszel kereskedtek is, ahogyan ők mondták: „A mésszel járók faluztak el, egészen Moldváig.” Továbbá Brassóba is eljártak a szászokhoz cselédeskedni, aminek aztán kedvező hatása volt a székely családok háztartására.

Már a XVI. század végétől vannak följegyzések a térségben arról, hogy a székely diákok külföldi iskolákban tanulnak. 1733-tól skólaház működik a falvakon és „az egész vidéken kiemelkedő a homoródalmásiak igyekezete”. 1822-től a lányok számára két osztály (klasszis) működött, de azt is megtudjuk a dokumentumokból, hogy 1799-től a harangozó külön vállalta a lányok oktatását. Nem előzmények nélkül való tehát Orbán Balázs megállapítása, miszerint „Homoródalmás iskolájának alig találjuk Székelyföldön párját.” Mégis, 1812-ben alumaradt Keresztúrral szemben a gimnáziumért való versengésben, talán a nehezebb megközelíthetősége miatt.

A könyv külön fejezete a Mihály János társszerzőségével készült, különböző irattípusokkal foglalkozó rész. Szóba kerülnek itt a különböző alkalmi feljegyzések, szerződések – Contractusok –, birtokösszeírások, tulajdonviták, rendszabályok írásos hagyatékai, egyezséglevelek, szerződések, birtokleltárak, záloglevelek, társadalmi viták és közösségi szabályozások, valamint a köztulajdon védelmével foglalkozó iratok. A helytörténeti vonatkozások – helynevek, kihalt családok nevei – mellett rávilágítanak családok vagy szomszédos falvak közti gazdasági kapcsolatokra, határhasználatra, a földek árviszonyaira, az időjárás megfigyelésekre. Tanulságos az almásiak és a vargyasiak között a XVII. században ki-robbant, hosszan elhúzódó per, amelynek tárgya az úgynevezett *Csudáló kő* volt. Ez az almásiaknak veszély esetére kialakított búvóhelyük, menedékük volt, ahol oltalmat találtak a Székelyföldet akkoriban gyakran meglátogató török és tatár veszedelem elől. Azonban a vargyasiak „rá mentek és az erősséget, kit mi építettünk elhánták és rontot-

ták...” Az emiatti pereskedést lezáró végzés salamoni döntése értelmében „az helynek tulajdonsága pedig Almásiaké... mint eddig úgy ezután is Almásé, de háborúságnak idején ugyan az Vargyasiaknak is szabad legyen a lyukba menni... az almásiak engedjék meg, ők is maguk oltalmára libere építhessenek, de úgy mint Almásiak engedelmeiből és határokból...”

A harmadik fejezet forrásértelmezéseket tartalmaz és ezek során is bőven találkozunk a vargyasiakkal való egyenetlenkedésekkel, amelyek az esetek többségében a makkos erdőrészekre – úgymond engedély nélkül – hajtott sertések miatt robbant ki. A pereskedések okai leggyakrabban „a határhasító halmokat semmibe vevő agresszív cselekedetek” voltak. Az almásiak és a vargyasiak a vitatott területekről előszeretettel hajtották be egymás disznait, a XVIII. században azonban az almásiaknak már nem a vargyasiakkal, hanem a széki főtisztai rangra emelkedő Dániel családdal kellett pereskedniük. Erre pedig, a bonyolult tulajdonviszonyokra való tekintettel, bőven nyílt alkalom. A szokásjog körüli viták, a szóbeliség és az írásos dokumentumok szembe kerülése, a közös (családi) gazdálkodás ellentétei az osztozkodásnál a termények, a befektetett munka, a hely stb. tekintetében. Ilyen esetekben a szokásjog és az egyéni érdekek gyakran elvált egymástól, bár az írásbeliség terjedésével valószínűleg erőteljesebben érvényesültek az érdekkellentétekkel járó összeütközések. Méltán hivatkozik a szerző Wellmann Imre neves történészre, aki szerint Székelyföld e tekintetben kedvező helyzetben volt, „ahol részben a sokáig őrzött szabadság s a korán gyakorlatba jött írásbeliség a falutörvények egész sorát mentette meg a mai kutatás számára, elsősorban a *communitasban*, mint rendtartó közösségi formációban, de a család mikroszintjén is érvényesült a szóbeliség mellett egyre elterjedtebbé váló írás”.

Homoródalmás esetében éppen 1755-ből maradt fenn egy olyan családi iratköteg,

amely az 1730-as évektől a XIX. század elejéig tartalmaz gazdasági jellegű feljegyzéseket, elsősorban a föld birtoklásával, öröklésével, zálogosításával kapcsolatos leírásokat. Ez a szöveg alkalmas arra, hogy betekintsünk a XVIII. századi szabad székelyek családjainak rendkívül bonyolult örökösödési intézményeibe. Hogy mást ne mondjunk, „*A család földvagyon a leszármazottak között fiúágon oszlott, de egyetlen beépítetlen beltelekből – ennek egy harmadából – az újraosztáskor a leány is részesült.*” Tovább bonyolította a földek örökösödésének rendjét, hogy figyelembe kellett venniük a gazdálkodás szempontjából fordulókra osztott határ birtoklási és használati formáit, valamint számos további szempont és érdek érvényesítését is. Az ebbe született és ebben élő székely emberek számára mindezek az egész életüket nemzedékek óta át- meg átszövő szokások valószínűleg természetesek voltak – lehetek –, de aztán az impériumváltásokkal bekövetkező újabb és újabb, számukra logikátlanak, ésszerűtlennek tűnő, érdekeik ellen valónak bizonyuló változások útvesztőiben egyre kevésbé tudtak eligazodni. 1940 után megszűnt a Székelyföldön a forduló határhaznás, az erőszakos kollektivizálással pedig elveszett a földvásárlás hajtóereje, amiért korábban évekig, évtizedekig dolgoztak az almásiak a városon, hogy megalapozzák a faluban a családi gazdálkodásuk biztonságát.

Végezetül aztán bekövetkezett a szocializmusnak nevezett zűrzavaros időszak, „*az erőforrások feletti rendelkezést kisajátító, központosító kommunista hatalomgyakorlás*” állapota, amikor már „*semmit sem úgy csinál az ember, ahogy akarja, csak ahogy engedik*”. Vagy legalábbis, amiként ki tudta magának ügyeskedni vagy, ahogy ki tudta magát magyarázni. Ezeket az évtizedeket már csak túlélni lehetett, már aki képes volt túlélni a kort, amelyben tilos volt igazságot tartani, ami a helyi lakosság megélhetésének egyik alapja volt. Az

ily módon kivézetett falvak székelysége 1990 után keservesen igyekezett újrateremteti a valamikori rend romjain megmaradt életét. Az öregségükre magukra hagyatva, a gyakran változtatott EU-s támogatások útvesztőiben bolyongva, az ügyeskedők által félreszorítva, elsősorban a tejtermelésre szakosodva, némi szántófölddel foglalkozva mímelik a hagyományos értelemben vett gazdálkodást.

A súlyos beszolgáltatási kötelezettségek időszakában a föld mindinkább elvesztette központi szerepét, a munkával – vagy másképp – szerzett jövedelemből elsősorban házat, mégpedig gyakran nem a célszerűség, hanem a hivalkodás szándékával készült házat építettek, a családi ház vette át a földbirtok reprezentációs szerepét. Az 1960-as években elterjedt földtulajdon-felajánlások és kisajátítások mellett elterjedt a magántulajdonú földek szétíratása a családtagok között, hogy csökkentsék a beszolgáltatási kötelezettséggel terhelhető birtokok méretét. Gyakori lett a földek „*elajándékozása*”, „*átíratása*”, a „*rendeleti tulajdonkisajátítás*” elkerülésére. Mások a birtoktestek jellegének átminősítésével igyekeztek kivonni földjeiket a beszolgáltatási terhek alól. Mindezen, sokszor kétségbeesett erőfeszítések írásos hagyatékának feldolgozása, tanulságainak levonása talán majd a jövő kutatóinak lesz a feladata.

A tönkrement földművesek között sok olyan gazdálkodó van, akiknek fő jövedelemforrásuk a tejtermelés, emellett kismértékben szántóföldi növénytermesztéssel is foglalkoznak. A földkoncentráció azonban tovább folytatódik, mert a földből egyre kevesebben tudnak és akarnak megélni. Így aztán Homoródalmás írásbeliségének „*ürügyén*” a könyv példát és tanulságot szolgáltat Székelyföld falvainak sorsáról is.

(*Oláh Sándor*: „*Jövőbeli emlékezetnek okáért írtuk...*”. Egy székely falu íráshagyatéka. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2020. 206 oldal)

Halász Péter

TANULMÁNYKÖTET A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ CSALÁDOK TÖRTÉNETÉRŐL

A Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény ismét egy mind tartalmában, mind kinézetében jelentős és szép kiadvánnyal jelentkezett. Mint a szerkesztők előszavából megtudhatjuk, egy 2021. május 20-án megtartott konferencia előadásainak szerkesztett változatát olvashatják a téma iránt érdeklődők. A *Vészkorszak árvái: a magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete* címmel rendeztek konferenciát a Holocaust Központban. „A könyv az elhurcoltak árván és félárván maradt gyerekeinek sorsát követve nyomom, a konferencia itt olvasható előadásai a gyerekek helyzetét családjukkal együttesen vizsgálják. [...] A családi gyász és újrakezdés komoly kihívások elé állította a túlélőket. Hogy életüket folytatni tudják a szörnyű megpróbáltatások után, rendezni kellett családjaik belső viszonyait. Az újrakezdési lázba nem kizárólag a teljesen magukra maradt »szabad« és független emberek vetették bele magukat, hanem sokszor csonka családok, egy-egy apa vagy anya a háború alatt vagy előtt született, esetleg testvér nélkül marad gyerekekkel. [...] Egyedi helyzetbe kerültek azok a gyerekek, akik vérszerinti családjuktól elszakítva éltek meg a háború végét, és hozzátartozóik hiányában eltűnt vagy bizonytalanná vált eredeti identitásuk.”

Ebben a kis kötetben nyolc kisebb tanulmány járja körbe az előszóban felvázolt helyzetet. Az első tanulmányt Gombocz Eszter jegyzi, aki a helyidentitás és önéletrajzi emlékezet összefüggéseit vizsgálta. Írása elsősorban elméleti megközelítését

adja – néhány konkrét példával illusztrálva – az általa felállított vizsgálati módszer segítségével az önéletrajzi emlékezet, a helykötődés témájának. Nem egyszerű a felvetett problémák feldolgozása sem. Mint írja: „az egyéni emlékezet és a kollektív emlékezet határai összecsúszhatnak. Másképp rekonstruáljuk emlékeinket, ha csak egyetlen hallgatónak meséljük el élményeinket [...] és másképp egy társas interakció során.” A tanulmány (véltetően egy sokkal nagyobb terjedelmű írás) egyik központi eleme a helykötődés identitásképző erejének megragadása volt. „Min múlik, hogy föl tudjuk-e

idézni személyes/kollektív élményeinket, és mitől függ, hogy a mindenkori jelenben miképp teremtjük újjá a múltat?”

Családi mindennapok – mindennapi családok címmel Frojimovics Kinga már egy sokkal életszerűbb témával jelentkezik. Az alcíme szerint a strasshofi túlélő családok magyarországi tartózkodásáról számol be az 1940-es évek második feléből. Bevezető soraiban arról ér-

tekeznek a szerző, hogy amíg a szétszakított családok egyesítése a fő probléma és ennek apropóján keresik fel a különböző levél- és dokumentumtárakat, addig az egyesítés után már e családok sorsa kívül esik a téma feldolgozásaiból.

Strasshof azért érdekes és lényeges történetünkben, mert a deportáltak Bécsben és környékén lettek szétosztva kisebb-nagyobb csoportokba. „A felszabadulás és korábbi lakhelyükre való visszatérés aztán újra átstrukturálta a túlélő csonkacsaládokat. [...] A hazatéréskor szembesültek azzal is, hogy a Strasshofba deportáltakkal ellentétben, az Auschwitzba deportált családtagjaik és közösségük más tagjainak túlnyomó többsége nem élte túl a Holocaustot. [...] A

strasshofi deportáltak háború utáni története valójában egy tragikus paradoxon. Többségükben éppen azért tértek vissza korábbi lakhelyükre, hogy a túlélő családtagok újra találkozhassanak, a család újra együtt lehessen. Ez azonban az esetek túlnyomó többségében nem sikerülhetett.”

A *hiány jelei* című írásban Vörös Kata az árvaházak és gyermekotthonok szomorú eseteinek feldolgozásával foglalkozik. A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok lakóinak emlékezetét igyekszik röviden összefoglalni, néhány eseten bemutatni.

Szétört életek – elveszett önazonosságok. Ez Bányai Viktória tanulmányának címe, témája. Írásában egy hiányt próbál meg pótolni a szerző. Mi is ez a hiány? „Miközben a korabeli közvéleményt és sajtót is élénken foglalkoztatta a családjuk nélkül életben marad zsidó árvák sorsa, addig a későbbi kutatás Magyarországon az ő történetükre, az általuk átéltekre kevésbé fókuszált. Tanulmányom ebből a mulasztásból szeretne valamennyit pótolni...” Mi nehezíti a feldolgozást? Hiányzó adatok, megváltoztatott adatok és feltételezett adatok... ezekre mind hoz példát a szerző.

„A soa áldozatainak – korabeli szóhasználatlaltal: mártírjainak – árváiról, a róluk való megkülönböztetett gondoskodásról a generáció felnövéséig, az 1960-as évek elejéig természetesen sok szó esett a zsidó közéletben. Azonban Magyarországon nem vált szimbolikus üggyé, a vérszörnyű veszteségeinek megjelenítőjévé az önazonosságát veszített zsidó gyermek. A túlélőkön belüli számarányok [...] jelentőségén túl, ebben szerepet játszott az 1948/49-ben bekövetkezett politikai fordulat is.”

A kis tanulmánykötet/tanulmányfüzet következő írása amerikai példák ismeretetésével tárja fel a korszak és az elárvult gyermekek, a csonka családok sorsát. Beth B. Cohen társadalomtörténész azt írja: „Dolgozatom árnyaltan vizsgálja a zsidó családok újjáépítését a Shoah-ból felocsúdó

gyermektúlélők szemszögéből. Olyan újjáalakult családokat vizsgállok meg, amelyekben a háború előtt vagy alatt született gyermekek vannak. Vajon milyen következményekben volt részük azoknak a gyerekeknek, akik túlélőkből álló – mai szóhasználatlaltal élve – vegyes házasságok részévé váltak.” A témát a lehetőségekhez mérten jól körüjárva összegzésként így fogalmaz a kutató: „Bár a zsidó családok második világháború utáni megújulását dokumentálták, kezdve a DP-táborokban történt példátlan számú születéssel, kevesebb figyelmet fordítottak egy másik modellre: az újjáalakult családokra, amelyekben túlélők és a háború előtt vagy alatt született gyermekeik voltak. Tanulmányom bonyolult képet fest, amely rávilágít a háború utáni családok gyermekeinek sokrétű kihívásaira.”

Dunai Andrea egy olyan személyt mutat be, aki Tatabányán is jelentős szerepet töltött be mint a Magyar Általános Köszénbánya Rt. (MÁK Rt.) elnökgazgatója. De ebben a tanulmányban inkább azon személyről van szó, aki vezető szerepet töltött be a pesti izraelita árvaház élén is; valamint az általa összegyűjtött értékek 1944–45-ben történt elköttyavetyéléséről. (Ez utóbbi hosszú és igen szövevényes ügy, melyet a lehetőségekhez és a terjedelmi korlátok miatt igyekszik a szerző összefoglalni.) Vida Jenő éppen abban az időszakban élt, amely a legkényesebb időszaka volt a hazai zsidóságnak és az árvaháznak is. A pesti izraelita hitközség 1500 fiúgyermeknek otthont adó árvaháza 1929-ben ünnepelte alapításának 60. évfordulóját. Az évforduló alkalmából rendezett ünnepség díszasztalánál helyet foglaló állami és felekezeti kitűnőségek személyes emlékek alapján idézték fel a rég- és közelmúlt eseményeit. A társaság középpontja az 1872-ben született (meghalt 1945-ben) Vida Jenő volt, akinek a hitközség elöljárósága 1914-ben szavazott bizalmat és delegálta az árvaház elnöki székébe.

Lénárt András *Zsidók fotókon 1945 +/- 3 év* címmel közöl egy tanulmányt, melyet a

címhez illően több képpel is illusztrál. Mit jelent a +/- 3 év? A tanulmányból is kiderül, de ha csak a képeket nézzük, akkor szembe-tűnik, hogy az 1945 előtti és utáni időszakból mutat be néhányat. „*Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a zsidó egyének és csoportok hogyan jelennek meg a fényképeken az üldöztetés legdurvább éveiben, és közvetlenül a háború után 1948-ig, a politikai »fordulat« évéig.*” A szerző részletesen szól a fotók készítésének módszertanáról is. Az 1945 -3 év képei közt találunk a híresen hírhedt *Auschwitz-album* képeiből néhányat, vagy magángyűjteményből előkerült, vagy éppen a Magyar Nemzeti Múzeum fotótárában őrzött képet. Az 1945 +3 év képeivel kapcsolatban Lénárt András megjegyzi, hogy „*az 1940-es évek első feléből megmaradt családi fotóknak a háború után egy ideig nem volt folytatása, számuk legalábbis megcsappant*”. Az 1945 utáni képeket többféleképpen lehet csoportosítani. A szerző erre is tesz kísérletet.

Szapor Judit tanulmánya bizonyára nem véletlenül került a kötet végére, hiszen maga a cím és így a tanulmány témája is az *Új világot építeni* témakört öleli fel. Azaz a háború utáni Magyarország új elitjének életével foglalkozik a szerző – elsősorban zsidókkal és a vegyes házasságokkal. A tanulmányt a szerző úgy vezeti be, hogy alapvetően két kutatás mellékterméke. Szapor Judit zárogondolataiban a jövőbeli kutatásokra tesz javaslatot, hiszen van még mit feldolgozni – és talán még a 24. óra előtt kellene foglalkozni e témákkal. Azaz visszacseng a kötet címe is: *Hogyan tovább?*

Ajánlom e kiváló kötetet mindazoknak, aki a zsidóság történetével, ezen belül is az egyes élettörténetek megismerésével kívánnak foglalkozni.

(Hogyan tovább? Zsidó családok Magyarországon a háború után. Szerk.: Lénárt András–Kovács Tamás. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, 2021. 92 oldal)

Iff. Gyúsi László

A honismerők közül sokan emlékeznek a rendszerváltozás előtt néhány évvel kezdeményezett országfényképezési akcióra. Az ötletgazda szövetségünk elődje, az akkori Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága volt. 1984 júliusában a népfront, a kulturális tárca, a KISZ, a Népművelési Intézet, valamint a váci Forte gyár nagyszabású akciót hirdetett. A kezdeményezés a *Magyarország fényképeken 1985-ben* címet kapta, s az egész ország teljességre törekvő, módszeres megörökítését tűzte ki célul. Ha nem is értek a végére, de elkészült majdnem százezer fotó: egy visszaemlékezés szerint „*a késő Kádár-kor, a létező szocializmus korszakának pillanatképe, alig pár évvel a fordulat előtt. Időutazás szüleink, nagyszüleink még ismerős, de egyre távolodó vidéki Magyarországa.*”

Az országfotózás képanyaga a Magyar Nemzeti Levéltárba került, három és fél évtizedig senki nem foglalkozott vele. 2019-ben a levéltár megkereste a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumot, hogy egy kulturális pályázaton induljanak el partnerként az anyag digitalizálása és feldolgozása érdekében. Annak ellenére, hogy a képanyag messze nem fedi le az egész országot, hatalmas gyűjteményről van szó: 97 ezer fotó készült akkor mintegy 300 településről. A mostani cél a képanyag hozzáférhetővé tétele nagy felbontású digitális másolatokban, ez az internetes adatbázis kapta a *Falufotó* nevet. A képek tárgyszavazva, tartalmi feldolgozás után folyamatosan kerülnek fel a világhálóra, a munka még évekig eltarthat.

Ez az akció ötlött az eszembe, amikor 2022 decemberében kézbe vehettük az *Isaszeg képeiben* című fotóalbumot, hisz azt is ugyanolyan dokumentációként forgathatják a jövőbeli érdeklődők, ahogy az 1984–85. évi fényképeket a maiak. A csaknem százoldalas, A/4 méretű, kemény fedelű kötet az alkotók szándéka szerint olyan ismer-

retterjesztő kiadvány, amely elsősorban a fotóművészet eszközeivel szeretne hiteles képet nyújtani a magyar főváros körüli agglomeráció egyik vonzó településéről. Alkotói a város egyik legaktívabb és legkreatívabb civil szervezete, a mindössze két éve működő Isaszegi Fotós Egylet tagjai. Szubjektív objektívjukön keresztül örökítették meg 2022-ben a kisváros múltjának a tovább élését, a hagyományokat, egyben igyekeztek megragadni a készítés kori pillanatokat. Hitük szerint ez által az utókor s az oda látogatók figyelmét sikerül odairányítani Isaszeg értékeire.

A rövid előszót Szmolicza József Sándor, a helyi Falumúzeum gyűjteménykezelője, a Múzeumbarátok Körének titkára írta a fővárostól 30 km-re fekvő, a XII. századtól ismert, ma 12 ezres lakosságú városról, felvillantva történetének néhány fontos eseményét. Ezt követően a több száz nagyobb és kisebb, többnyire színes fotót tizenöt tematikai egység köré rendezte a szerkesztő, dr. Székelyné Opre Mária. A fejezetcímekhez néhány mondatos szöveges összefoglaló is csatlakozik a jelen ismertető szerzőjének a tollából.

Az első egységben madártávlatból közelebb kerülnek a fotósok a táj, a tavak s a település felé.

Ezt követően az isaszegi növény- és állatvilág szépsége nyílik meg mindazok számára, akiknek van szemük a látásra. Merthogy kivételes gyönyörűséget okoz, ha felkel vagy lenyugszik az éltető Nap, a dombokon párállik a levegő vagy sárgállik a repce, csörgedezik a Rákos-patak, netán lehull a hó vagy befagynak az állóvizek. Isaszeg erdeiben a legkülönbözőbb gombafajok nőnek, őzek, szarvasok, madarak, rovarok néznek velünk szembe.

A *Jártunkban-keltünkben* fejezet lapjairól kiderül, hogy a város utcáin, terein vagy a dombokon barangolva, sokféle benyomás éri a látogatót. Lovak legelnek az Öregtemplom közelében, az 1940-ben épült, Szent Istvánról elnevezett templom előtti körforgalom hármas útelágazása is megállásra készlet. Az emlékművek egyike-másika is előtűnik, egy domború közlekedési tükörben vagy üveggömbön átnézve is érdekes látnivalóra bukkanhatunk.

1849. április 6-án a településen zajlott a magyar szabadságharc egyik legfényesebb győzedelmes csatája az osztrák császári hadak ellen – magától értetődő, hogy külön fejezet örökíti meg az eseményt. Az ütközetet közel négy évtizede minden évben az évforduló napján újrjátsszák. A százat jócskán meghaladó hazai, erdélyi, lengyel és bajor katonai hagyományörző lovasok és gyalogosok mellett helyi civil „népfelkelők”

is hozzájárulnak a maguk eszközeivel a sok érdeklődőt vonzó esemény sikeréhez, a mindenkori magyar győzelemhez.

Az *Emlékhelyek* fejezetből megtudjuk, hogy az ország és a város történetének jeles eseményeire és személyiségeire számos emlékmű és emléktábla emlékeztet Isaszegen. Így találkozhatunk Szent Istvánra és az államalapítás ezredéves évfordulójára emlékező szoborral, a két világháború, az 1956-os forradalom s a kommunizmus áldozatai, a Magyarországot feldaraboló trianoni békediktátum mementőjével. A szabadságharcos csata hőseire Honvédszobor, Kökereszt, Képesfa, magyar, lengyel s osztrák sírok, valamint Makovecz Imre *Emlékező angyal* szobra figyelmeztet. Tábla örökíti meg József Wysocki lengyel légiójának a részvételét, Tóth Árpád költőnek, Bem József tábornoknak, Zenon Tarnowski len-

gyel diplomatának, Ruszt József színházi rendezőnek az isaszegi vonatkozásait is.

Isaszegi arcok címmel nem a szigorúan vett portréfotó eszközeivel, hanem az egyes fotósok által érdekesnek ítélt mai isaszegiek arcának a megörökítése által szeretnének az alkotók felvillantani újabb színeket a fotóalbum palettáján. Van közöttük idős és fiatal, népviseletben lévő énekes vagy táncos, huszár hagyományörző és egyszerű hétköznapi ember – a közös bennük, hogy mindannyian kötődnek a településhez, tehát hiteles impressziót nyújthatnak a város embereiről.

Isaszeg legnevezetesebb műemléke a középkori Szent Márton római katolikus templom és a mögötte épült kálvária. Már a XII–XIII. században állt itt körtemplom (rotunda), amelyhez rövidesen kis kápolnát építettek. Ennek az épületegyüttesnek a helyére húzták fel a XV. században a ma is álló templomot, amelyet később bővítettek. A körülötte álló temető meghosszabbítását képező, a második világháborúban gemsemmissült barokk kálvária helyett 1987-ben adományból három fakeresztet emeltek. A dombra felvezető mai keresztút Both Tibor kezdeményezésére, Futó Tamás építészeti tervei alapján, a stációkon F. Orosz Sára domborműveivel, 2010-ben készült el közösségi összefogással.

A *Múzeumi gyűjteményekről* szóló tematikus egységből kiderül, hogy helytörténeti és néprajzi állandó kiállítás látható az isaszegi „Falumúzeumban”. XIX–XX. századi előzmények után, Szatmáry Zoltán amatőr régész és helytörténész kezdeményezésére három év alatt egy 110 éves öreg házat alakítottak át e célra, amely 1967-ben nyílt meg. Később helyi civilek önkormányzati támogatással építették fel a mai múzeum-épületet. Emellett Bánszkiné Varga Judit néptáncoktató magán babagyűjteménnyel rendelkezik.

Az *Egyházi értékek és temetők* fejezetet az indokolja, hogy Isaszegen saját templomában éli a hitéletét a római katolikus, a refor-

mátus, az adventista és a pünkösdi egyház. A keresztény halottak évszázadok óta a katolikus temetőben nyugszanak. Az izraeliták a XVIII. század és 1945 között a zsidó sírkertbe temetkeztek, ma már hitközség híján nem használják.

A műzsák kertjében címmel a városban alkotó több képző- és iparművész munkájába ad bepillantást a kötet. Közülük F. Orosz Sára DLA keramikusművészt, Futó Tamás grafikusművészt, Incze Mózes festőművészt, Varga Melinda szobrászművészt és Szmolicza József ikonfestőt látogatták meg a fotósok. A zeneművészek közül a képeken Hernyes Virág operaénekes, a Gaudium Carminis Kamarakórus, az Isaszegi Aszszonykórus, a Boquilla Negra Klarinétzenekar, a Klapka György Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola fúvószenekara és Pribay Valéria csellóművész látható. Fontosnak érezték a kulturális rendezvények és fesztiválok megörökítését is. Az Isaszegi Művelődési Ház, az égisze alatt működő öntevékeny csoportok és a Jókai Mór Városi Könyvtár szervezésében egész évben láthatunk, hallhatunk közművelődési programokat, kiállításokat. A városi ünnepeken túl, civil szervezetek kezdeményezésére is megvalósulnak programok, sikeres pályázatok nyomán koncertek, fesztiválok valamennyi korosztály számára, amelyek mind színesítik a kisváros élénk művelődési életét.

Isaszeg családbarát település, így indokolt a sportra és a szabadidős lehetőségekre is egy ilyen könyvben kitérni. A városi sportegyesület labdarúgói utánpótlás és felnőtt bajnokságban vesznek részt. Emellett több karate szakosztály és agárpálya is működik Isaszegen. A szabadidősportok kedvelői számára számos alkalom nyílik futásra, kerékpározásra, motorozásra, kosárlabdázásra, télen korcsolyázásra. Isaszeg területén és határában közel tíz mesterséges tó terül el, amelyek nagyon sok, a horgászatot kedvelő ember számára nyújtanak kikapcsolódást és élményt. Többen a pos-

tagalamb sport, a solymászat és a méhészet művelői. Szintén külön egység tárja elénk a lovas kultúrát. A városban több lovas hagyományörző egyesület működik, amelyek bemutatókat, versenyeket tartanak, eseményeket szerveznek, vagy azokon – többek között az április 6-i csatában – közreműködnek. Isaszeg egyik turisztikai vonzereje, hogy számos helyen lovagló oktatásra vagy gyakorlásra is nyílik lehetőség minden korosztály számára.

A következő két fejezet az élő hagyományokat helyezi a középpontba. Isaszeg gazdag népművészete a táncban, viseletkultúrában, ünnepi alkalmakon, kalendáris népszokások terén egyaránt megmutatkozik. A Csata Táncegyüttes fél évszázada mozgósítja az óvodás korúaktól a nyugdíjasokig a legkülönbözőbb korosztályokat, örökíti nemzedékről nemzedékre a néptánc tradícióját. Az Isaszegi Hagyományörző Csatangoló Néptáncegyüttes tizenöt éve nemcsak fellépésekkel, hanem helytörténeti kutatásokkal, népzenei CD és nyomtatványok kiadásával is gazdagítja az itt élők önismeretét. Mindkét csoport itthon és határon túl is folyamatosan hozzájárul Isaszeg hírnevének öregbítéséhez. A településen több népi iparművész – többek között Báthory László bőrfonó, Szilágyi Attila bőrdíszműves, Hajdú Mária kosárfonó, Simon Szeréna gyöngyfűző – tevékenykedik. A hagyományos népi táplálkozás alkalmait is megteremtik Isaszegen, így nem ritka a disznóvágás, a kolbász- és hurkakészítés, a bográcsolás, a kalácsütés sem.

Mivel a kötetre az Isaszegi Szlovák Nemzetiségi Önkormányzat pályázott sikeresen, a kiadásra is e szervezet vállalkozott. Így indokolt az ő másfél évtizedes tevékenységüknek is az áttekintése Fufereida Lászlóné elnök utószavában. Fontos állomás az érdemeik sorában a szlovák tájház létrehozása, az isaszegi csata valamennyi helyi nemzetőre nevének a megörökítése az általuk emelt emlékkápolna (Kaplicska) falán, partnerkapcsolat kiépítése a felvidéki Árva-

nádasddal (Trstena) és Zselízzel, különböző fesztiválok megvalósítása az anyaországi településekkel. A IV. Béla és fia, V. István között lezajlott 1265. évi első isaszegi csata 750. évfordulójára sikeres pályázat után megfaragtatták *A nagy harang* című emlékművet a Szent Márton-műemléktemplom előtt. Isaszeg szülöttének, a szlovák gyökerű Ruszt József *Kossuth-díjas* színházi rendezőnek készítették el és avatták fel 2022-ben az emléktábláját és domborművét a volt iskolája bejáratánál, a Madách Imre utcában. Az Országos Szlovák Önkormányzat által megjelentetett kötetekben népszerűsítették Isaszeg természeti és épített örökségét, valamint a hagyományos ételeiket. 2016-ban Isaszegről saját idegenforgalmi leporellót adtak ki. A helyi tót hagyományokat és a nemzetiségi önkormányzat munkáját bőséges fotóanyag örökíti meg.

Az album értékét és használhatóságát növeli, hogy a magyar és a szlovák mellett minden szöveges rész lengyel és angol nyelven is szerepel benne. A fotóművészeti szaklektori feladatokat Suhayda László látta el. A grafikai és képszerkesztés Futó Tamás művészi keze munkáját dicséri. A pazar képeket az Isaszegi Fotós Egylet (IFE) tagjai: Ács Anita, Ácsné Tóth Csilla, Báthory László, Bebrevszky Dániel, Bánszki Judit, Buza Dániel, Gaál Zoltán Péter, Kalocsai Richárd, Kovács Ildikó, Liptay Réka, dr. Michalik László, Suhayda László, Szabó László, ifj. Szabó László Bence és dr. Székelyné Opre Mária készítették. A szöveget dr. Székely András Bertalan gondozta. A Bethlen Gábor Alapkezelő révén Magyarország Kormánya nyújtotta a támogatás legnagyobb hányadát, de közéleti emberek, helyi vállalkozók és magánszemélyek is nagyvonalúan adakoztak a megjelenés céljára. A színvonalas kivitelezés a debreceni Kapitális Nyomda keze munkáját dicséri.

(Isaszeg képekben. Szerkesztette: Dr. Székelyné Opre Mária. Szlovák Nemzetiségi Önkormányzat, Isaszeg, 2022. 96 oldal)

Székely András Bertalan

KÖNYV „A CSÍKI GÁBOR ÁRON”-RÓL, BODOR FERENC RÓL

Bodor Ferenc, a csíki Gábor Áron címmel jelentettem meg helytörténeti füzet sorozatom első kötetét. 1974-től foglalkoztat az 1848–49-es évekbeli székely ágyúöntés története, elsősorban az, hogy kinek, kiknek köszönhetjük az első három, fúrás nélküli, vas ágyúcső elkészítését, melyek közül kettő a szabadságharc leveréséig szolgálta a székely haderőt.¹ Ezzel a kérdéssel kapcsolatos első közlésemet nem igazoltam meggyőző bizonyító levéltári iratokkal és egyéb hírforrásokkal.² Ha nagyobb figyelemmel vizsgálgom 1976 nyarán a csíkszentdomokosi római katolikus plébánia kereszteleési anyakönyvét, a nyilvántartó lap szerint elsőként, már akkor fölfedezhettem volna, hogy a Bodor család 1844. augusztus 1-jén született Therézia Rebeka Heléna lányuk édesapjának neve a következőképpen szerepel: „Franciscus Krausz alias Bodor.”³ Ez a figyelmetlenség lett az egyik akadálya a további kutatásnak, de az, hogy Böződi György, az 1848–49-es székelyföldi események egyik legmegbízhatóbb kutatója, már akkor igazat adott nekem, mely szerint Bodor Ferenc tanította meg Gábor Áront Bodvajon a fúrás nélküli ágyúcsövek öntésére, tovább éltette bennem a kutatási vágyat, viszont egyedül hiteltelennek bizonyultam.⁴

2009-ben dr. Száva Tibor Sándor, Bécsben élő családfakutató elsőként állt mellém újságcikkeivel és ő volt az, aki a kassai le-

véltárban megtalálta Franciscus Xeverius Krausz (Bodor Ferenc) nevének bejegyzését Torna megye felső járásához tartozó Lucska kereszteleési anyakönyvében.⁵ 2015-ben, javaslatomra, Csíkmadaras polgármestere meghívta, vendégként fogadta Pál-Antal Sándor akadémikust, dr. Süli Attila hadtörténészt és dr. Száva Tibor-Sándort, amikor megbeszéltük *Az ágyúcső és puskapor* című könyv megírását, amely már alaposabban dokumentálta az általam ismételtgetett állítást. Süli Attila arra kért, hogy Kolozsváron, az unitárius egyház levéltárában nézzem át Kanyaró Ferenc tanár hagyatékát, ugyanis a *Történelmi Lapok* egyik közlése szerint hozzá kerülhetett Bodor Ferencnek a csíkmadarasi lőporgyár működéséről szóló jegyzőkönyve.⁶ Megtudtam, hogy Olosz Katalin főiskolai tanárnő volt az egyetlen, aki átnézte a hatalmas, rendezetlen Kanyaró-hagyatékot. Levelet írtam neki, aki egy értékes válasszal segített,⁷ és amikor negyedszer voltam a levéltár látogatója, megtaláltuk – a segítőkész Molnár Lajos levéltárosnak köszönhetően – Bodor Ferenc Jegyzőkönyvét, melyet – többek között – elküldtem Süli Attilának is, a hozzáértőbb szakembernek, aki bevezető tanulmánnyal és lábjegyzetekkel jelentette meg az említett tanulmánykötetben.⁸ Ugyancsak neki köszönhetjük annak a 49 – részben közöletlen – iratnak a megjelentetését, melyek segített-

5 Dr. Száva Tibor-Sándor: *Investigatio Bodoriana*. Csíkszereda, 2018. 25.

6 Bodor Ferenc *Jegyzőkönyve* A csík madarasi álladalmi Ágyú-öntőde és Lőpor Gyárokhoz az 1848/9-ik évekből. A jegyzőkönyvnek három példányáról tudunk. Az egyiket a komáromi Jókai Múzeumban mutatták be 1925-ben, melyet dr. Alapi Gyula a *Századok* folyóiratban ismertetett 1926-ban. A II. világháborúban Komárom bombázásakor elpusztult. A másik példányt a Kolozsvári Unitárius Egyház Levéltára, a harmadikat, melyet Bodor élete vége felé másolhatott le, az Egri Érseki Könyvtár őrzi.

7 Komán János: *Bodor Ferenc, a csíki Gábor Áron*. Helytörténeti füzet I. Gyergyószentmiklós, 2022. 149–151.

8 Komán János–Dr. Pál-Antal Sándor–Dr. Süli Attila: *Ágyúcső és puskapor*. Mentor Könyvek. Marosvásárhely, 2017. 219–233.

1 Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harcza 1848–49*. Kolozsvár, 1896. 157. A cáriak a vöröstoronyi szorosnál elvett két székely hatfontos vascsővű ágyút is átadtak az osztrákoknak, melyeket csak Bodvajon önthettek, mivel Bálánvársárhelyen csak bronz ágyúcsöveket készítettek.

2 Komán János: *A csíki Gábor Áron*. Korunk XXXIII. 1974. 11. sz. 1170–1171

3 HmNL, F47, Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, 33. Bálánbányai róm. kat. plébánia anyakönyve 1826–1852. 23–24.

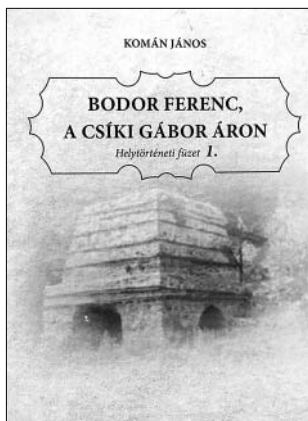
4 Böződi György, ahogy a könyvben is olvasható, ezt mondta nekem: „*Igazad van fiam, de nem akarok legendaromboló lenni*” Böződi élete utolsó éveiben lemondott erről az álláspontjáról.

tek a vitatott kérdésnek, a bodvaji ágyúcsövek mesterének, öntésének helyes megválaszolására. Száva Tibor-Sándor elvállalta Bodor Ferenc életrajzának a megírását, de végül nekem kellett összeállítanom az életrajzot Pál-Antal Sándor és Süli Attila javaslatára és hozzájárulásával.

A Bodor családdal kapcsolatos néhány irat, melyeket a Marosvásárhelyi Állami Levéltárban találtam, segített életútja egyik fontos szeletének föltárásához és a kutatás folytatásához. Az említett könyv megjelenése után én is átnéztem Bözödi György hagyatékát, elsősorban a gazdagabb *Jegyzetek, adatgyűjtés az 1848-49-es forradalomról és szabadságharcról* gyűjteményt, majd a Gábor Áronnal kapcsolatos iratokat, végül a szabadságharcról szóló kiadatlan, befejezetlen dolgozatait, könyveit. Néhány Bodortól származó kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárából is előkerült. Köztük egy olyan levél, melyet 1862-ben küldött Bodor az Akadémia titkárnak, Toldy Ferencnek, és amely arról beszélt, hogy Bodor akkor Szászvárosban tartózkodott, dolgozott. Süli Attila értesített, hogy egy följegyzés szerint már 1857-ben is az említett városban volt. Tudva azt, hogy Bodor Nagynyeden is hivatalnokoskodott, levelet írtam Krizbai Jenő nagyenyedi tanárnak, kértem, hogy nézze meg, hátha a kollégium tanulóinak névsorában a Bodor-gyerekek nevei is fölbukkannak.⁹ Neki köszönhetően tudjuk azt, hogy Bodor Ferenc 1864 és 1869 között Nagynyeden, erdészeti szakemberként hivatalnokoskodott, és csak 1869-ben költözhetett családjával Budapestre. Néhány Bodorral kapcsolatos bejegyzést a Magyar Országos Levéltárban is találtam. Úgy gon-

9 Jelenlegi könyvem 147–148. oldalán.

doltam, hogy az említett könyvben közölt életrajz bővítést és helyenként, még a lábjegyzeteknél is, javítást kér, akárcsak Gábor Áron és a mellőzött Turóczy Mózes ágyúöntő szerepéről ismert, népszerűvé vált álláspont. Nemcsak a közöletlen, hanem az eddig megjelent, Süli Attila hadtörténész által közölt – Bodor Ferenchez kötődő – iratokat is igyekeztem ebbe a kötetbe összegyűjteni. Remélem, ha a kolozsvári állami levéltár lehetővé teszi a Szabó Károly történésznek átadott Bodor-iratok kutatását, még többet fogunk megtudni erről a szerény személyiségről. Úgy sejttem, hogy Bodor Ferenc egy gazdag iratgyűjteményt adhatott át Szabó-

nak, melyek többet fognak mondani az általam összegyűjtött 122 levéltári iratnál és hírforrásnál.¹⁰ Fontosnak tartom a kutatás folytatását, ugyanis Bodor Ferenc életének, munkásságának föltárásával az 1848–49-es székellyöldi események egy új fejezettel gazdagodtak.

Megjelent írásaim közül mindössze négyet mellékeltem ehhez az iratgyűjteményhez, de az érdeklődők

már számos közzétett hozzászólás segítségével tájékozódhatnak az immár alaptalanul megkérdőjelezett állításom helyességéről.

Kötelességem megjegyezni, hogy az *Ágyúcső és puska* című kötetben a dr. Süli Attila által közölt 49 dokumentum jelentős része a Bözödi-hagyaték Gábor Áronnal kapcsolatos iratcsomójában található, mely 150 lapot számol, de ennél az iratcsomónál, a levéltári nyilvántartás szerint, pontosan tízszer gazdagabb a *Jegyzetek, adatgyűjtés*

10 2015-től évente kértem a Kolozsvári Állami Levéltártól a Bodor család fondjának kiadását, de azt a választ kaptam, hogy nem leltározták, nem tanulmányozható. Tavaly írásos kérvénnyel fordultam hozzájuk, és hasonló választ kaptam. 2022 augusztusában megismételtem írásos kérvényem, amelyre biztató válasz érkezett.

az 1848-49-es forradalomról és szabadságharcról című gyűjtemény, amelyben az előbbi iratcsomó iratai is megtalálhatóak. Hivatkozásaim részben azért utalnak az utóbbi gyűjteményre, hogy erre is fölhívjam az érdeklődők figyelmét.

Az általam összegyűjtött, immár jelentős mennyiségűnek is tartható helytörténeti irat segítségével egy sorozatot szeretnék elindítani, melynek első kötetét kaphatja kezébe az érdeklődő. Kötetem, köteteim címének van egy előzménye. 2000-ben elindítottam dr. Garda Dezső egyetemi tanár, Rokaly József maroshévízi történelem szakos tanár, Farkas Aladár borszéki helytörténész tanár, Czirják Károly maroshévízi helytörténész és Bajna György gyergyószentmiklósi újságíró közreműködésével a *Helytörténeti füzetek* című kiadványt, melynek 6 száma került Hargita megye könyvtáraiba, múzeumaiba, iskoláiba, magánszemélyekhez. A gyergyói és a maroshévízi tájegység életéből jelentettünk meg figyelmet érdemlő dolgozatokat, történelmi forrásokat. Tudva azt, hogy el fogok költözni Maroshévízről, a sorozat szerkesztését átadtuk a gyergyószentmiklósi múzeum igazgatójának, aki elvállalta, de a folytatása abbamaradt.

Bodor Ferenc 1848–49-es székelyföldi tevékenységével kapcsolatban már 1974-ben vita bontakozott ki az erdélyi lapokban, folyóiratokban.¹¹ Egyed Ákos kolozsvári professzorként, később akadémikusként is tagadta a Bodor által naponta vezetett *Jegyzőkönyv* hitelességét, holott már olyan történészek, mint Szabó Károly, Kővári László, Bözödi György is hitelesnek tartották. Ennek első oldalán, a *Jegyzőkönyv* második számánál, többek között, a következő mondat olvasható: „[...] csak három darab hatfontos ágyút és mintegy 700 darab egész

11 Egyed Ákos: Hol maradt a forráskritika? A Hét 1976. febr. 13. 9.; Komán János: Bodor Ferenc, a csíki Gábor Áron a közvitában. Átalvető 2017. jún. 42–44.; 2017. szept. 43–45.; Dr.Süli Attila és Egyed Ákos akadémikus vitája a *Háromszék* című napilapban (2019. máj. 9.; jún.18.; aug.22.; szept.19.).

és vett golyót sikerült megöntetni (Gábor Áronnak jelenlétébe, akit e találmányba be-tanított); az azokhoz való anyagot gyártulaj-donos Zakariás Antal úr ingyen, az igazgató Bodor Ferencz meg találmányát adá hozzá.”¹²

Ennek a jegyzőkönyvi bejegyzésnek a hitelességét vonja kétségbe a jól ismert lokálpatrióta történész és több tájékozatlan újságíró. Sértőnek találják, mivel a „bodvaji iskolában” öntött ágyúcsövek alapozták meg Gábor Áron népszerűségét és legendáját, amit a politikai és katonai vezetők igen helyesen értékelték. Őrnagyi rangra emelték és Gál Sándor ezredes kinevezte a székelyföldi hadiipar igazgatójának. Igazgatóként, irányítóként példamutatóan tevékenykedett, viszont ágyúöntőként Bodvajon Bodor Ferencet, Kézdivásárhelyen Turóczi Mózeszt kell kiemelnünk. Gábor Áron az ágyúöntés hőskorában nem is tartózkodott Kézdivásárhelyen. A könyvemben olvasható iratok arról beszélnek, hogy 1849 áprilisának első felében, április 9-ig Moldovában járt, április 18-án Csíkszeredában volt, ahonnan április 22-én, legkésőbb 24-én indult Kolozsvárra, majd Nagyváradra és Debrecenbe, ahol Kossuth Lajossal is találkozott, és csak június 5-én érkezett vissza Kézdivásárhelyre, tehát több mint másfél hónapot hiányzott Turóczi műhelyéből. És talán igazgatóként még máshol is járhatott. Egyes történészek figyelmét az is elkerülte, hogy az egyik irat szerint Gábor Áron ágyúkat „öntetett”, és ő maga is egy másikban, Czetz tábornokhoz küldött levelében a „készítettet” műveltető igét használta.

Bodor Ferenc legjelentősebb hozzájárulása a székelyföldi hadiipar megteremtéséhez a csíkmadarasi löporgyár, „a két magyar haza legnagyobb löporgyárának” fölépíttetése, majd üzemeltetése volt 1849 május 1-től augusztus 6-ig, melyről az említett *Jegyzőkönyv* elég részletesen, majdnem naponta tájékoztat. Gál Sándor ezredesnek

12 MUEKvlt. Kanyaró Ferenc hagyatéka, 23-as csomó, 2. sz.

41 levélben küldött jelentést a gyár működéséről, amiért az ezredes elismerően nyilatkozott. Bodor igazgató bodvaji öntödéje ágyúgolyókkal látta el a székely haderőt. A csíkszentdomokosi (baláni) bányát a kézdívasárhelyi ágyúöntők legfontosabb kisegítőjeként tarthatjuk számon. Bodor gondoskodott a bánya lőporral való ellátásáról is. Századosi rangja is munkásságának egyik elismerése volt.

A szabadságharc leverése után bebörtönözték. Majdnem két évet ült vizsgálati fogságban Marosvásárhelyen, a börtönné alakított ferences rendi kolostorban, ahol népes családja is szállást kapott. Innen küldte az Akadémiának a *Bányászati és kohászati műszótár* című német–magyar, magyar–német könyvét, melynek összeállításához munkatársa, Rivnák György mérnök is hozzájárult, akit ellenőrként alkalmaztak a csíkszentdomokosi bányánál. Egyik levelében megemlítette, hogy éveken át írta ezt a könyvet, és többek között Debreczeni Márton mérnöktől is kapott segítséget. Szabó József tanár, mineralógus, a későbbi akadémikus „*valódi gyöngy*”-nek nevezte ezt a szótárt,¹³ melyet az Akadémia megvásárolt, és utoljára Ballagi Mórhoz került újraszerkesztés végett, aki, föltételezésem szerint, föl is használta *A magyar nyelv teljes szótára* készítésekor. Elég sok olyan szakmai szó található könyvében, melyek a bányászat, kohászat területéről származnak. Ez a könyv Szabó véleményezése szerint, aki maga is megjelentetett 1848-ban egy 64 oldalas bányászati szótárt, a bányászati-kohászati szókincsünket gyarapította, és egy adaléka lehetett a nyelvújításnak ezen a szakterületen, de hollétéről mindeddig nem tudunk beszámolni.

Szakmai tapasztalatairól, újításairól beszél a csíkszentdomokosi rézbányáról közölt német nyelvű ismertetője, melyet az 1849-es bécsi bányászati–kohászati év-

könyvben közölt. Ebben az ismertetőben kétszer is megemlíti a csigafúvó szellőztető berendezést, mely Debreczeni Márton mérnök találmánya volt, és az ismertető utolsó, *Kísérletek* fejezetéből az is feltételezhető, hogy egy bizonyos változtatással javított ezen az Európa-szerte használt szellőztető berendezésen.¹⁴

Bodor szabadulása után Marosvásárhelyen, Nagyszebenben, Szászvárosban, Nagyenyeden az erdészeti hivatalnál dolgozott, volt úgy, hogy segédekkel, majd 1869-ben áttelepült Budapestre, ahol a Honvédelmi Minisztérium számvevőségénél napidíjasként tevékenykedett. A 70 éves Bodor 1874. november 12-én hunyt el. Nyolc gyereke kísérte utolsó útjára, a krisztinavárosi sírkertbe, melyet a két világháború között fölszámoltak. Nyomorgó családot hagyott maga után.

Komán János

RÉGI LEÍRÁSOK A RÁBAKÖZRŐL, A RÉPCE-VIDÉKRŐL ÉS A TÓKÖZRŐL

Fontos forrásközlést vehetnek kezükbe a Rábaköz, a Répce-vidék és a Tóköz kutatói, illetve a régió iránt érdeklődő nagyközönység, akik egy kötetbe rendezve olvashatják az ezeket a kistájukat érintő, nagyjából a műfaj kibontakozásának idején, a reformkorban nyomtatásban megjelent, néprajzi vonatkozású ismertetéseket.

Csiszár Attila etnográfus, a Soproni Múzeum muzeológusa évtizedek óta kutatja a Rábaköz népi kultúráját. Az általa szerkesztett gyűjteményes kötet hét, a korszakban született, néprajzi értékű leírást tartalmaz. Ennek bevezetőjében taglalja a néprajzi leírás mint műfaj létrejöttét, a Rábaköz táji,

14 *Franz Bador*: Beschreibung des Csik St. Domankoser Kupferbergbau in Siebenbürgen. Jahrbuch für den Berg- und Hüttenmann des österreichischen Kaiserstaates 2. Wien, 1849. 174–180.

13 MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár. RAL 1852–16–1.

illetve néprajzi körülhatárolásának kezdetől fennálló problémáját, illetve az alcímben meghatározott terület XIX. századi kutatástörténetét. A kiadvány végén térképes helynévmutató található.

A főként statisztikai alapú államismereti munkák után – a romantika korában keletkezett, külföldi szerzőktől származó útirajzok által is serkentve – egyre jobban erőre kapott a társadalom megismerésének haladást szolgáló eszméje, mely ráirányította a figyelmet a hon- és népismeret fontosságára. Ez az érdeklődés a reformkorban addig soha nem látott mértéket öltött. A nép felé fordulás egyik mozgatórugója, a magyar nyelv elenyésztésétől való féltélem volt. A palócok mint „törzsök faj” kutatására irányuló felhívásra beérkezett, Szeder Fábián által írt pályamű 1819-ben megjelent a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain, s mintegy programot adva a kutatótársak számára, egyben meg is alapozta a műfaj sajátosságait, szerkezetét. A néprajzi jellegű leírások jelentős részét a továbbiakban is a földrajzra és gazdálkodásra vonatkozó megállapítások, illetve nyelvjárási elemzések tették ki, ám egyre inkább helyet kapott bennük az életmód, a szokások és a viselet. A korszak nyomtatásban megjelent forrásai mellett a szerkesztő felhívja a figyelmet Drinóczy György kéziratban fennmaradt, *Böngészet Sopron Megye ismérétehez* című munkájára is.

Csiszár Attila igyekszik „rendet tenni” a Rábaköz körülhatárolásában maig fennálló bizonytalanságot illetően, felhívva a figyelmet arra, hogy az mint földrajzi kistáj, nem feleltethető meg az azonos nevű néprajzi tájnak. Munkájában a Rábaköznek a Répce-vidékkel és a Tóközzel alkotott kistájcsoportját népi kultúrájában együvé tartozónak tekinti, ugyanakkor példákat is hozva

megjegyzni, hogy e népi kultúra jelenségei a kistájcsoport határain kívül is fellelhetők.

A közölt táji, néprajzi leírások kritikai szemléletű, tömör ismertetését – ahol tudható – a szerző pár szavas bemutatásával egészíti ki.

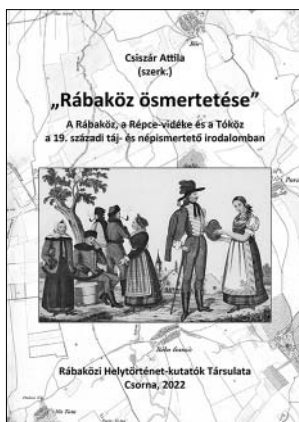
A bevezető után elsőként Horváth János *Töredék Töközről* (1822) című írása olvasható, majd Nemesapáti Kiss Sámuel *Soprony Vármegyének rövid Esmértetésének* (1823) a területre vonatkozó részletei következnek. Mindkét munka a *Tudományos Gyűjteményben* látott napvilágot. A kötet címét is adó, a *Sokfélében* 1832-ben megjelent *Rábaköz’ ösmertetése* külön figyelmet érdemel,

hiszen ez az első, a gazdálkodás mellett az építkezésessel és viselettel is foglalkozó néprajzi leírás erről a vidékről, melyet azonban a szakirodalomban mind eddig nem használtak forrásként.

Szintén a vonatkozó részeket olvashatóak Kis József *Sopron Vármegye esmértetése* című írásából, mely ugyancsak a *Tudományos Gyűjteményben* jelent meg 1833-ban.

Rendkívül értékes adatokat tartalmaz, főként a szokásokra, lakberendezésre és viseletre vonatkozóan az ismeretlen szerzőtől származó *Rábaköz ’s népe szokásai és divatjainak ismertetése* (Regélő, 1840), melyben számos lakodalmi szokásszöveg is fellelhető.

Johann Georg Kohl *Száznapi utazás Ausztria országain keresztül – Utazás Magyarországon* című, 1842-ben megjelent munkájából *A Rábaköz és Győr* című fejezet részletét közli a szerkesztő, mely eltérően a többi írástól, a külföldi utazó szemével láttatja a vidéket. Foglalkozik a viselettel, a gazdálkodással, és érdekes megfigyeléseket tesz e vidék két csapása, a szúnyogok, illetve a farkasok elleni védekezésről.

Kissé átlépve a korszak határát, Zerpák Antal *Kapuvárt* bemutató leírása következik, kiegészítve *Hany Istók történetével* (*Vasárnapi Ujság*, 1855), s bár az ismertetések sora ezzel lezárul, mellékletként olvasható még Kiss Sámuel *Rábaközi Olvasó Társaság* című cikke, melyet a *Társalkodóban* 1836-ban jelentetett meg a társaság „titoknoka”, azaz titkáraként. A Széchenyi Istvánt és a nemzeti művelődést szolgáló egyletek jelentőségének méltatását „a legnagyobb magyar” példaként szolgáló válaszevele zárja, melyben az olvasókörbe tiszteletbeli tagként való felvétele helyett rendes tagsággal kívánja a társaságot nemcsak kiváltságaival élve, hanem annak terheit is viselve támogatni.

A Rábaközi Helytörténet-kutatók Társulata által kiadott könyv nagy érdeme, hogy a közölt szövegeket a szerkesztő lábjegyzetei egészítik ki, értékes információkkal, helyesbítésekkel, szómagyarázatokkal és adalékokkal segítve a megértést, kontextusba helyezve ezzel a szerzők mondatait. Bár a tudomány sokat fejlődött és számtalan, jóval részletesebb leírás született az elmúlt csaknem két évszázad során, az adott korban tett megfigyelések egyszerűek és megismételhetetlenek, így máig fontos ismeretekkel szolgálnak.

(*Császár Attila* [szerk.]: „Rábaköz ösmertetése”. A Rábaköz, a Répce-vidéke és a Tóköz a 19. századi táj- és népismertető irodalomban. Rábaközi Helytörténet-kutatók Társulata, Csorna, 2022. 80 oldal)

T. Városi Ágnes

A LUBY KÖNYVTÁR KÖTETEIRŐL

A 2013-ban megalakult Luby Társaság a XVIII. század derekán Szatmár vármegyében megtelepedett Luby családi ág szerteágazó közéleti, tudományos és kulturális értéket teremtő tevékenységének feltárását és megismertetését tűzte célul. A XX. század derekáig a família öt generációja jelentős épített és szellemi örökséget hagyott az

utókorra, amelynek bemutatása a szatmári térség megismertetésére, értékei közreadására is lehetőséget biztosít. Bár a Magyar és Nyíregyháza központtal működő egyesület tagjai többnyire személyesen is kötődnek Szatmárhoz, és vállalt feladatuknak érzik a vidék értékeinek ápolását, a közösség értékteremtő tevékenysége túlmutat a megye határain. Igazolja ezt a társaság könyvkiadói tevékenysége is, amelynek szellemi muni-cióját erősíti a Nyíregyházi Egyetem és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye más tudományos egyesületei, intézményei, közgyűjteményei is. Az eddig megjelent és a kiadni tervezett publikációk egyaránt merítenek a Luby család szellemi örökségéből és Szatmár kutatóinak, ismerőinek újabb eredményeiből.

Az egyesület könyvkiadói tevékenysége a Luby Könyvtár elindításával 2014-ben kezdődött, amikor reprintként újra megjelentették Benedekfalvi Luby Margit *Fogyó legelőkön* című kötetét. A jeles néprajzi gyűjtő (Nagyar, 1885–Budapest, 1976) életműve a szülőföld – a Szamos mente, a Szamoshat, a Tisza mente, a tágabban vett Szatmár – népének hagyományából táplálkozott, munkái máig jelentős megtartó erőt jelentenek a vidékhez kötődők számára (*A paraszti élet rendje Szamár megyében*, [Bp., 1935]; *Bábalelte babona* [Bp., 1936] és újabb kiadásaik). A *Fogyó legelőkön* című kötet (Bp., 1942) a Tisza és a Szamos mentén a folyószabályozást és vízrendezést követően megmaradt, egyre csökkenő ártéri legelők külterjes állattartásáról, hangsúlyosan az egykori pásztori rend jószerevel utolsó képviselőiről szól. Azt mutatja be, hogy az archaikus létformák térszíneinek beszűkülése miként érintette a paraszti társadalmat, hangsúlyosan a pásztorok rétegét, s azok miként reflektáltak a megváltozott feltételekre. Általánosságban pedig, hogy a XIX. század második felében lassan és ellentmondásosan kibontakozó paraszti polgárosodás és modernizáció új feltételeihez a vidéki Magyarország társadalmának egy részét roppant nehezen tudott alkalmazkodni.

Több éves szünet után, 2022 nyarán a Luby Társaság három új könyvet mutatott be a Luby Könyvtár sorozatában. Mivel a kötetek nincsenek számozva, elsőként Borbély Balázs *Szatmári kalandozások* című munkájára hívom fel a figyelmet (Nyíregyháza, 2022). Szatmár és a „szatmáriság” megértéséhez utalnom kell arra, hogy az első világháborút követő békeszerződést megelőzően 300-at meghaladta a vármegye településeinek száma. 1920 után az egykori comitatus területének 28,4%-a, népességének pedig 30,2%-a maradt a trianoni határok között. Borbély Balásznak az egykori országleíró/tájleíró munkákat idéző kötete mintegy félszáz település rövid bemutatása, amelyben mind a földrajzi környezet, mind a lokális történelem, mind a látnivalók leírásában át- meg átjön a közös Szatmári „múlt” emlékezete. A helynevekkel vázolt régi létformák, a köztörténet és a helytörténet határolta história a művelődéstörténet elemeivel kiegészülve igazítanak el az egyes települések népességének jellegzetes vonásaiban, és árulkodnak a szerző személyes kötődéséről.

A sorozat másik kötete Szaploneczay Luby Lajos (1919–2005) – a közreadó dr. Kiss Kálmán szerint a Trianon utáni magyar értelmiség tipikus – életútját mutatja be (*Luby Lajos huszárévei visszaemlékezései tükrében*. Nyíregyháza, 2022). A kötet a nyíregyházi huszárság utolsó időszakának is emléket állít, mivel Luby 1939 őszén a Hadik András huszárezredben kezdte meg katonai szolgálatát, és megszakításokkal huszárként szolgálta végig a második világháború idő-

szakát. Amerikai hadifogsága után hazatérés, börtön, majd braziliai és amerikai évtizedek következtek az életében. A kéziratos életrajzi írásának most közreadott részletei főként a háború katonai történetéhez, valamint a huszárság XX. századi históriájához szolgálnak érdekes adalékokkal. A kötet bevezető tanulmányát és jegyzeteit dr. Bene János, a nyíregyházi huszárság jeles történész kutatója írta.

A harmadik kötetet Kiss József néprajzi gyűjtő jegyzi, aki többségében a XX. század első harmadában született pásztoremberrek elmondása alapján állította össze ételes könyvét (*Páasztortűzön. 66 szatmári páasztorétel*. Nyíregyháza, 2022). A könyv rövid bevezetője az egykori extenzív állattartás emléket idézi, amelyre a munka adatközlői is már inkább csak elmondásból emlékezhetnek. Ahogyan a régies vonások mellett a táplálkozáskultúra több generációs változásáról tanúskodnak a közreadott receptek is. Egészében azonban bizonyosan haszonnal és szívesen forgatják majd a kötetet a szabad tűzön való főzés szerelmesei.

Úgy vélem, fontos feladatot vállalt a könyvsorozat elindításával a Luby Társaság, kíváncsian várjuk a kiadói munka folytatását.

(Borbély Balázs: *Szatmári kalandozások*. Luby Társaság, Nyíregyháza, 2022. 64 oldal; Kiss József: *Páasztortűzön. 66 szatmári páasztorétel*. Luby Társaság, Nyíregyháza, 2022. 80 oldal; Luby Lajos *huszárévei visszaemlékezései tükrében*. Közreadja: Kiss Kálmán. Luby Társaság, Nyíregyháza, 2022. 150 oldal)

Viga Gyula

Polák István: Adalékok Nemescsó történetéhez. Székesfehérvár. 2019. 299 old. – *Zsolt:* Városhiányos területek vizualitása – A térinformatika és a gravitációs modell lehetséges alkalmazása a történettudományban a trianoni Alföld példáján (1910 – 1930)

Redemptio. A jász és a kun települések honismereti lapja. Fel. szerk.: *Hortiné dr. Bathó Edit.* Kiadja a Jász Múzeumért Alapítvány. 2021. 1. 32 old. – A tartalomról: *Bánkiné dr. Molnár Erzsébet:* A Jászkun szabadság jogi szabályozói IV.; *Veresegyházi Béla:* Utak, távolságok a Jászságban és a Nagykunságban a folyószabályozás előtt II.; *Csőrgő Terézia:* Emlékezés régi Jászberényi tanárookra XXIII. [Szalánczy Sámuel]; *Szüle Katalin:* „A Kiséri harangszót Szolnokon is hallom” – Emlékezés dr. Nemes András főorvosra (1944 – 2020); *Székelgy Gábor:* Víz Zoltán, a templomépítő pap; *dr. Szenttamási-Babós Lajos:* Hajdan volt lacházi iparosok és kereskedők, 1.; *Varga Istvánné:* A néptanítók emlékezete [Kiss György (1782–1870)]; *dr. Bartha Júlia:* Düsen Kaseinov, a TÜRKSZOY főtítkára Karcagon járt...; *Tajti Erzsébet:* A Szűcs Róza Alkotócsoport 2020-as eredményei; *dr. Bartha Júlia:* Emlékezés Németh Gyula turkológus születésének 130. évfordulójára; *dr. Selmeczi László:* Néhány szó a jászági pendzsomról; *Máté Endre:* Jászberényből indult a 48-as katonai hagyományörző mozgalom; *dr. Nagy Janka Teodóra:* Elment Felix Hazmirzajevics Gutnov oszét történész professzor; *Bognár Mária:* Jász alkotók – D. Kovács Júlia festőművész; *Hortiné dr. Bathó Edit:* Búcsú Lukácsi László helytörténeti kutatótól; *Kis Józsefné:* Összekacsintás Vágó Pál festőművessel.

Redemptio. A jász és a kun települések honismereti lapja. Fel. szerk.: *Hortiné dr. Bathó Edit.* Kiadja a Jász Múzeumért Alapítvány. 2021. 2. 32 old. – A tartalomról: *Dr. Anka László:* Apponyi Albert és Jászberény az 1905-ös képviselőházi választásokon; *Metykó Béla:* A Jászberényi Vadásztársulat megalakulása és működése a Nagy Háború kitöréséig (1883 – 1914); *dr. Selmeczi László:* Zádor és Ágota – Költészet és valóság; *Csőrgő Terézia:* Emlékezés régi Jászberényi ta-

nárookra XXIV. – Vékony Géza; *Veresegyházi Béla:* Jász-Nagykun-Szolnok megye Tisza-szabályozás előtti földrajzi nevei az 1860 előtt készült kéziratos térképek névanyaga alapján I.; *Bognár Mária:* Jász alkotók – Kiss Bertalan festőművész; *Bán Andrea:* A Nagykunság újra-hímzett párnacsupjai; *dr. Szenttamási-Babós Lajos:* Hajdan volt lacházi iparosok és kereskedők, 1.; *Vass József:* 200 éves a [felújított] dorozsmai szélmalom; *Székelgy Gábor:* Félistenek a kunszentmiklósi Virágh kúriában; *dr. Orsi Julianna:* Pályázati felhívás – Az én történetem, a mi életutunk; *Varga Kamill:* Az Országos Stefánia Szövetség tevékenysége, különös tekintettel Jászberényre, 1.; Vers a jászberényi Szentkúti templom építéséről – datálási kísérlet időjárás adtok segítségével; *Patakiné Kocza Anita:* Viszszatekintő –Karácsonyi locsolkodás; *László Ferenc* Elkésett üzenet [jászok találkozása Prága – Budapest repülőjáraton].

Redemptio. A jász és a kun települések honismereti lapja. Fel. szerk.: *Hortiné dr. Bathó Edit.* Kiadja a Jász Múzeumért Alapítvány. 2021. 3. 32 old. – A tartalomról: Címlapon: Szkíta aranykorona másolata (*Bán Andrea* fotója); *Besenyi Vendel:* József főherceg és Jászberény; *dr. Bathó Edit:* Jászkun redemptiók emlékoszlop avatása Jászberényben; *Veresegyházi Béla:* Jász-Nagykun-Szolnok megye Tisza-szabályozás előtti földrajzi nevei az 1860 előtt készült kéziratos térképek névanyaga alapján II.; *Csőrgő Terézia:* Emlékezés régi Jászberényi tanárookra XXV. – András Béla; *Deli Albin:* A Dorozsmai Hagyományörző és Kulturális Egyesület; *Varga Kamill:* Az Országos Stefánia Szövetség tevékenysége, különös tekintettel Jászberényre, 2.; *Bognár Mária:* Törökné Rusvai Mária festőművész; *Metykó Béla* – *Hoffer András:* Volt egyszer egy arisztokrata futballista Jászberényben; *Szenttamási-Babós Lajos:* Hajdan volt lacházi iparosok és kereskedők, 2.; *Tóth Tibor:* A hónap értéktári érdekessége – Meghívó jótékony célú hangversenyre; *Gulyás András Zoltán:* In memoriam Dr. Fodor István régész (1943–1021); *Sas István:* Búcsú Sisa József ötvös iparművésztől (1951–2021); *Kovács Béláné Pető Magdolna:* Bedekovich útinapló; *Terék József:* „Ha bemegyek a Lehel szállodába...”

– Népdalok a Jászságból; *Iris*: Oszvald Nándor ötvösművész gyűjteményes kiállítása a Jász Múzeumban.

Redemptio. A jász és a kun települések honismereti lapja. Fel. szerk.: *Hortiné dr. Bathó Edit*. Kiadja a Jász Múzeumért Alapítvány. 2021. 5. 32 old. – A tartalomról: *dr. Selmeczi László*: A jászok és a kereszténység I. – A jászok római katolikus hitre térítése; *Metykó Béla*: „Elmegyek Jászberénybe, mert a jászoknál még soha sem voltam” Móricz Zsigmond látogatása 1934 novemberében; *Tóth Tibor*: A Jász Múzeum munkatársai FÉBÉ kitüntetésben részesültek; *Vincze János Farkas*: Amit a jászkapitányokról tudni lehet; *Tözsér Melinda*: Zentai hagyományörzők Jászapátin; *Varga Kamill*: A jászberényi úrinők Magyarok Nagyasszonyáról nevezett Mária-kongregációja; *Hortiné dr. Bathó Edit*: Búcsú Ráday Mihálytól, a városvédők apostolától; *Csörgő Terézia*: Emlékezés régi jászberényi tanárookra XXVI. Az igazgatók II.; *Zámbori János*: A felújított jánoshidai premontrei rendház átadása; *Dr. Bathó Edit*: „Mindenek szerelme” a jászberényi színpadon; Elismerések a Jász Múzeumnak és a Thorma János Múzeumnak; *Bognár Mária*: Kettős jubileumot ünnepelt a Jászok Egyesülete; *Jászságért-díjasok*; *Iris*: Jászkun kapitányok tanácskozása Jászkiséren; *Iris*: A Jászkunság hagyományörzéséért díjasok 2020–2021-ben: Győriné dr. Czeglédi Márta polgármester (Jászfényszaru), Víg Márta helytörténeti kutató (Kunhegyes), Mészáros Márta múzeumigazgató (Kiskunfélegyháza); Molnár Levente huszárornagy (Jászberény), Bán Andrea néprajzkutató (Törökszentmiklós), Szakál Aurél múzeumigazgató (Kiskunhalas); *Kovács János*: Nagykunkapitány beiktatása Berekfürdön; *Veresegyházi Béla*: Jász-Nagykun-Szolnok megye Tisza-szabályozás előtti földrajzi nevei az 1860 előtt készült kéziratos térképek névanyaga alapján IV.; *Székelly Gábor*: Helytörténészként, útközben; *Mátics Béláné*: Kopjafát állított a jászberényi Kossuth Népdkör.

A rendtartó történelem. Tanulmányok Imreh István születésének századik évfordulójára. Szerk.: *Fejér Tamás, Gálfi Emőke*. A kézirat az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a BBTE Magyar Történeti Intézete, az MTA BTK Történettudományi Intézete és a KAB Történettudományi Szakbizottsága által Imreh István (1919–2003), a BBTE egykori professzora, az MTA külső tagja születésének 100. évfordulójára 2019. szeptem-

ber 12–13-án Kolozsváron szervezett emlékkonferencián elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazza. EME Kolozsvár 2021.

Régiókutatási módszerek és eredmények. Szerk.: *Brigovác László és Szendrei Ákos. Új Nézőpont Könyvek 1.* Debrecen 2018. 241 old. – *Bán Gergely Károly*: A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-vizsgálatának módszertani kérdései; *Szilágyi Ferenc*: A történelmi Bihar településföldrajzának alapjai; *Török Péter*: A szabolcsi hajdúvárosok archontológiai adattára 1703 – 1711; *Papp Klára*: Az erdélyi arisztokrata hölgyek és a közügyek; *Káli Róbert*: Egy birtokjogi per és Balmazújváros társadalma a 18–19. szd-ban; *Szendrei Ákos*: Bihari, Debrecen környéki és érmeleki lelkészek társadalmi jellemzői 1942-ben; *Braun László*: A hegyvidéki akció első éveit Egán Ede irányítása alatt; *Magyarosi Ádám*: A kabai népkonyha intézménye a világgazdasági válság időszakában (1933–1935); *Szálkai Tamás*: A konyári Sóstó fürdő árszabása (1920).

Répcelak város monográfiája. Főszerk.: *Csapó Tamás*; Szerk.: *Biczó Ferenc, Boros András, Garas Kálmán, Szabó József*. Kiadja Répcelak Önkormányzat. 2019. 618 old.

Rybár Olivér: *A Cholnoky család története.* Veszprém Megyei Honismereti Egyesület. Veszprém 2021. 295 old.

Sas Péter: Márton Áron erdélyi püspök élete és munkássága. *KÁRPÁT-Haza Könyvek.* Nemzetstratégiai Kutatóintézet. 2014. 256 old.

Sebestyén Péter (vál.): *Kiskertembe rozmarinogot ültettem... Magyar népdal- és nótagyűjtemény.* Szerk.: *Balog László.* Tipographic. Csík-szereda 2020. 422 old.

S. Kovács Ilona: *Kunhímezéses párnavégek.* 17–19. századi nagykunági szórónépek gyűjteménye. Nagykunági Népművészek Egyesülete. Karcag 2020.

Sófalvi András: *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken.* Kvár 2017. 616 old.

Spaller Árpád: *Száz éves a székelly himnusz.* Kiadja az Erdélyi Magyarok Szövetsége. Bp. 2021.

Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. A megye önkormányzatának folyóirata. Főszerk.: *Karádi Zsolt*. Kiadja: a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár. Nyíregyháza 2019. 1. 136 old. – A tartalomból: *Bordé Katalin*: A Jóba Nyomda útja a felemelkedéstől az elárverezésig; *Holmár Zoltán*: A 80 éves szamoszegyi világháborús emlékmű; *Kührner Éva*: Osztrák gyermekek Szabolcs megyében 1918 nyarán; *Szilágyi László*: A háromszor született iskola: a 100 éves Nyíregyházi Zrínyi Ilona Gimnázium alapítása és államosítása (4.); *Kormány Gyula*: A Rétköz hajdan a vizek birodalma volt; *Sonnevend Péter*: Németh László és Belohorszky Pál kapcsolatáról; *Orosz István*: Emlékezés Hársfalvi Péterre.

Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. A megye önkormányzatának folyóirata. Főszerk.: *Karádi Zsolt*. Kiadja: a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár. Nyíregyháza 2019. 1. 136 old. – A tartalomból: Mit jelent nekem Trianon? (Nagy Evelin és Nagy Judit írásai); *Horváth Hilda*: A világ vándora: Gróf Vay Péter (1863/1864-1948); *Kührner Éva*: Szabolcsi diplomás nők a XX. szd. elején; *N. Szabó József*: Kisgazdapárti elképzelések a parasztság kulturálódásáról (1945-1946): politikai demokrácia és népművelés; *Kovács László*: Kilenc évem Dienes István mellett (1962-1970); *Horváth Ciprián*: Dienes István régészeti kutatásai a Nyugat-Dunántúlon; *Szilágyi László*: Egy nyíregyházi diáklány pusztulásra ítélt naplója (1940-1946) és újjászületései.

Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. A megye önkormányzatának folyóirata. Főszerk.: *Karádi Zsolt*. Kiadja: a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár. Nyíregyháza 2020. 3. 136 old. – A tartalomból: *Berki Anna*: Adalékok az utolsó Báthoryak Szabolcs megyei történetéhez; *Láczay Magdolna*: Lengyel menekültek Nyíregyházán; *Bimba Brigitta*: Kárpátaljai menekültek és repatriánsok – II. világháborús népmozgás; *Stevanyik András*: Az olimpiák és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye; *Holmár Zoltán*: A Tiszántúli Automobil Club története

Szabó Balázs: Kincstár a budai vár alatt – A Magyar Nemzet Bank titkos trezorjai és a Teherelosztó története 1884 – 2004. Magyar Napló Kiadó Kft. Bp. 2020. 120 old és 119 fotó.

Szakály Sándor: Talpraállás Trianon után. Magyar Napló. Bp. 2021. 350 old.

Szárnyal Miklós György: Csodás Magyarország. Csavargások a régmúlt időben. Scolar kiadó. 2021. 344 old.

Szárnyal a szó. Wacha Imre emlékezete. Szerk.: *Szívósné Vásárhelyi Zsuzsanna*. ASZ–Kazinczy Gimnázium. Győr 2021.

Szatyor Győző: A mi kezünk által – Szakralitás a népi kézművességben. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. Bp. 2021. 224 old.

Székely András Bertalan: Kárpáton innen, tengeren túl. (Tanulmányok, esszék.) Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület. Pilisvörösvár 2021. 342 + 8 (színes) old.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Zsidó Ferenc*. Csíkszereda 2020. 9. 194 old. A tartalomból: *Veres Stelian*: Idegen nyelven gyóntat a papunk, idegen nyelven prédikál; *Kolumbán-Antal József*: 1166 – Bizánc támadása Erdély ellen?; *Így éltünk – Dimény János feljegyzései [a Nagy Háborúból] II.* Közread.: *dr. Nagy Lajos*.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Zsidó Ferenc*. Csíkszereda 2020. 10. 194 old. – A tartalomból: Ajándékba vagy büntetésül – Sztrátya Domokossal beszélget *Gagy József*; *Iancu Laura*: Ha magyar, miért csángó – ha csángó, miért magyar?

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Zsidó Ferenc*. Csíkszereda 2020. 11. 194 old. – A tartalomból: *Tófalvi Zoltán*: Élete, mint a lobogó fáklya – Moyses Mártonról és más határon túli '56-os áldozatokról; *Szemerjai Demeter Károly*: Élettörténetem – Egy tizenkilencedik századi iskolamester önéletrajza (Közreadja Magyarosi Sándor); *Kanyargós utakon – A 89 éves Jakab Samu talajtanossal, földrajzi szakíróval beszélget Székely Ferenc*; *Mirk Szidónia-Kata*: Halász Péter Székelyföld-díjának laudációja.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Zsidó Ferenc*. Csíkszereda 2020. 12. 194 old. – A tartalomból: Ajándékba vagy büntetésül – *Id. Sztrátya Domokossal beszélget Gagyi József*; *Iancu Laura*: Ha magyar, miért csángó – ha csángó, miért magyar?

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Zsidó Ferenc*. Csíkszereda 2021. 3. 194 old. – A tartalomból: *Hanga, András*: A 2019-es romániai

elnökválasztás második fordulója a Székelyföldön; *Lövétei Lázár László*: A „fekvőrendőr”-Petőfi; *Halász Péter*: „Mondanám is nem is, igazán áttalom...”.

Székelyföld. Kulturális folyóirat. Főszerk.: *Zsidó Ferenc*. Csíkszereda 2021. 7. 194 old. – A tartalomból: *Magyarosi Sándor*: „Ha maguk nem akarnak sem a jelenlegi kornak, sem a jövő kornak semmit csinálni és semmit megmutatni...” – Sala András és a krizbai evangélikus kultúrház építésének története; *Mirk Szidónia-Kata*: Domokos Pál Péter emlékezete Csíksban; *Daczó Katalin*: A tanár és a fegyvertartás – Apró adalék Domokos Pál Péter életrajzához; *Halász Péter*: „De kicsikék voltunk, amikor megszülettünk...” – Apró emlékek egy nagy emberről; *Balázs Lajos*: Halász Péter könyve elé.

Székelyföldről Matyóföldre. Társadalomrajz egy család életén keresztül. Szerk.: *Csirmazné Cservenyák Ilona*. Sebe Imre kiadása. Mezőkövesd 2016. 208 old. – *Sebe Imre János*: Bevezető; *Csirmazné Cservenyák Ilona*: Szemelvények Mezőkövesd történetéhez; *Bencsik János*: A Sebe család kutatása; *Sebe Imre*: A családról való kutatásaim; *Csirmazné Cservenyák Ilona*: Bevezető az ősök történetéhez; *Csirmazné Cservenyák Ilona* – *Sebe Imre*: Vargyas; *Sebe István*: Családom története; *Bencsik János*: Magyarország társadalmi szerkezete a 18. szd-ban; *Hajdu Ráfis János*: A mezőkövesdi „óslakosság” sorsának alakulása az 1960-as évekig; *Hajdu Ráfis János*: A talajművelés eszközei; *Csirmazné Cservenyák Ilona*: A Sebe család leszármazottai.

Szél-járás. Tematikus szám. „Csillagok közt fényességes csillag” Segédanyag a Szent László vetélkedő résztvevői számára. Tematikus szám a Szent László-év alkalmából. Szerk.: *Kovács László*. Kiadta a Csemadok Országos Tanácsa. X. 2017. március. 132 old. – A tartalomból: *Györffy György*: Szent László; *Kovács László*: „Átvette László sz ország kormányzását”; Szent László alakja a Képes Krónikában; Szent László I., II., III. törvénye; Szent László legendája; Himnuszok: Regis regum civi; Nova laudis extollamus; Szent László zsolozsmája; *Temesvári Pelbárt*: Szent László kiválósága; *Magyar Zoltán*: „Keresztény lovagoknak oszlopa”; Szent László templomok a Felvidéken; Felvidéki emlékhelyek: Pozsony, Nyitra, Debrőd; *Lukács Zsuzsa*: A Szent László-legenda a középkori fal-

festészetben; *Guba András* – *Tornay Krisztina*: Szent László-legenda freskói; A Szent László-legenda ábrázolása a felvidéki templomokban; Szent-László-mondák; Versek Szent Lászlóról; Szent Lászlóról szóló regények; Szent László a középkori faliképeken; Szent László az oltárképeken és oltárszobrokon; Szent László a középkori szobrászati alkotásokon.

Szél-járás Főszerk.: *Görföl Jenő*. A Pro Patria Honismereti Szövetség megbízásából kiadja Mosonvármegye Lap- és Könyvkiadó. Feketeerdő. XII. 2019. 1. 84 old. – A tartalomból: *N. Gyurkovits Róza*: A Csemadokban mindenki megtalálhatja magát – beszélgetés Bárdos Gyulával, a Csemadok országos elnökével; *Lacza Tihamér*: Intézményekre és professzionális hátterre van szükségünk – beszélgetés Bauer Győzővel, a Csemadok egykori országos elnökével; *Fehér Márta*: Vajdasági emléktúra idézi meg 1956 szellemiségét; *Ekker László*: Mosoni emlékek, 1953; *Görföl Jenő*: Visszatekintés – Csemadok 70; *Pálinkás Tibor*: A Csemadok Életmű Díj alkotója : Kutak Adrienn; *Dunajszky Géza*: Fáklyavivők az ideológiai harc jegyében; *Varga László*: Első nagymegyeri Csemadok rendezvényem; *Szabados László*: Az alsószeliek még a mohácsi csatamezőn is találkoztak rokonokkal?; *Stirber Lajos*: Egy valós mese, (talán) a „legrangosabb” szakmai elismerésemről; *Görföl Jenő*: Magyar huszár a tyúkölbán; *Langsteinova, Eva*: Kodály zenepedagógiai eszméi a szlovák zenei nevelésben.

Szél-járás Főszerk.: *Görföl Jenő*. A Pro Patria Honismereti Szövetség megbízásából kiadja Mosonvármegye Lap- és Könyvkiadó. Feketeerdő. XII. 2020. 2. 84 old. – A tartalomból: *Kovács László*: Emlékezés Trianonra a nemzeti összetartozás napján; *Tuba László*: Uradalmi majortól az önálló községig – Mosonudvar története; *Oros László*: Török János, Tornaalja városának tudós orvosa; *Hornyák István*: Egy alig ismert pozsonyi szobrászművész: Brandl Antal (1817–1893); *Bedi Kata*: Panteista főhajtás – Csicsói Nagy Géza faragóművészetéről; *Dudás Károly*: Tengésből küldetés; *Homoly Erzsébet*: Stószai főhajtás; *Neszméri Tünde*: Emlékezések Éberhardon, Apponyi Albert végső nyughelyénél; *Turján Melinda*: A pozsonyi magyarság is emlékezett; *Öllős Erzsébet*: Erős vár a nyelv; *dr. Fazekas István*: A mélység és a kegyelem; *BL*: A mi jelünk a kereszt [Esterházy Jánosról]; *Szilágyi László*: Fábry a fiatalok szemével.

Széman Richárd: Műkedvelők vadmecuma avagy játék és játékonyság. *Kertvárosi Helytörténeti Füzetek* 53. Kertvárosi Helytörténeti és Emlékezet Központ. Bp. 2020. 167 old.

A szombathelyi székesegyház bombázása. Szerk.: *Lendvai Rezső, Koltay Ferenc.* Fotó: *Bárány Mihály, Benkő Sándor, Lendvai Andrea.* Kiadja a Szombathelyi Székesegyházi Főplébánia Egyházközsége, Szombathelyi Székesegyházért Alapítvány. Szombathely 2020. 55 old.

Szörényi László: „Múltaddal valamit kezdni...” Tanulmányok. Nap Kiadó. Bp. 2021.

Szulovszky János: Vallás – tudomány – világkép. A keresztény értelmezési keret létjogosultsága. *Vallástudományi Könyvtár XVI.* Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó. Bp. 2018. 240 old.

Tajti Erzsébet – Verebély Veronika: 200 éves a tiszakécskei Szentháromság-templom. Szerk.: *Verebély Veronika.* Kiadja a Gémes Mihály Közhasznú Alapítvány. Tiszakécske 2021. 124 old.

Tóth G. Péter: Boszorkánypánik és babonátöboly. Balassi Kiadó. Bp. 2020.

Tőkéczkzi László: Tisza István eszmei, politikai arca. Közép- és Kelet-európai Történelem- és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány. Bp. 2018. 267 old.

Újabb tanulmányok Cigánd múltjából. Szerk.: *Viga Gyula.* Cigánd Város Önkormányzata. Cigánd, 2019. 175 old. – *Takács Péter:* Két évszázad Cigánd történetéből (1711-1914); *Páll István:* Cigánd hagyományos népi építészete; *Fodor Katalin:* Cigánd nyelvjárása.

Újpesti Helytörténeti Értesítő. Szerkeszti: *Rojkó Annamária.* Kiadja Újpest Önkormányzata. XXVIII. 2021. 2. 32 old. – A tartalomról: *Kőrös Márta:* Gyermekbaleset; *Szöllősy Marianne:* Az Újpesti Szegény Gyermekórház Egylet első húsz évéről...; *Szöllősy Marianne:* 25 éves az Újpesti Városvédő Egyesület, 2.; *Laszip Gábor:* Szűcs János – az UTE-stadion megálmodója, 1.; *Iványi János:* 125 éve adták át az Újpesti Szegény Gyermekórházat; *Rojkó Annamária:* Újabb epizódok Aschner Lipót életéből: Magyarország az [1934. évi] labdarúgó –világbajnokságon, 1.; *Forgács András:* 100 éve alapították az Egyesült

Izzó kutatólaboratóriumát; *dr. Kőrös András:* Szemelvények dr. Fraknóy Gyula ügyvédi hagyatékából 1947–1957, 9.; *dr. Kovács Ivánné:* Emlékezés az ország első kisegítő óvodájára; *Kosztolányi Dezső:* Az analfabéták vizsgáznak; *Hirmann László:* Csepreghy Pál; *Szöllősy Marianne:* Azt hiszem soha nem dolgoztam....

Újpesti Helytörténeti Értesítő. Szerkeszti: *Rojkó Annamária.* Kiadja Újpest Önkormányzata XXVIII. 2021. 3. 32 old. – A tartalomról: *Barta Flóra:* Villa az István-hegyen; *Krizsán Sándor:* Metrószemle – sajtószemle; *Tószegi Zsuzsanna:* Bachmann Károly újpesti építész és családja; *Laszip Gábor:* Szűcs János – az UTE-stadion megálmodója, 2.; ; *Hidvégi Mária – Kelecsényi Kristóf – Székely Márton:* Az Aschner-villa – A Tungsram igazgatói épületének története; *Perkó Magdolna:* 100 éves a Kanizsai Dorottya Leánygimnázium 3.; *Szöllősy Marianne:* 25 éves az Újpesti Városvédő Egyesület, 3.; *Lőrincz Róbert:* A káposztásmegyeri kolónia – Művészek, hivatalnokok és főurak az István-hegyen; *Rojkó Annamária:* Újabb epizódok Aschner Lipót életéből: Magyarország az [1934. évi] labdarúgó –világbajnokságon, 2.; *Forgács András:* Atomvilágban az Egyesült Izzóban, 1.; *dr. Kőrös András:* Szemelvények dr. Fraknóy Gyula ügyvédi hagyatékából 1947–1957, 10.; *Iványi János:* 65 éve adták át a forgalomnak a Béke úti aluljárót; *dr. Hollósi Antal:* Dr. Bogárdi Mihály az újságíró gyermekgyógyász; *Varga Károly:* Az M3-as metróvonal járműveinek felújítása; *Jolsvai András:* Redaktorok; *Hirmann László:* Kelemen Éva színművésznő.

Vajda András: Változó létformák vidéken. Egy Maros menti falu [Sároemberke] gazdasági-kulturális szerkezetének átalakítása. *Dissertationes Ethnographicae Transylvanice.* Kriza János Néprajzi Társaság – L'Harmattan. Kvár – Bp. 2019. 327 old.

Valentyik Ferenc: A dabasi Kossuth-koszorú története. Antológia Kiadó. Lakitelek, 2019. 167 old.

Valentyik Ferenc: „...ki dalát az Istentől lesé el”: példaadó írástudók a Gyóni Református Egyházközség történetéből. Antológia Kiadó. Laki-telek, 2020. 231 old.

Valentyik Ferenc: A „Gyóni Beton”: a gyóni rekordpálya 1150 bibliográfiai adata. Antológia Kiadó. Lakitelek, 2020. 92 old.

Vasi Szemle. Tudományos, kulturális folyóirat. Kiadja a Savaria Megyei Hatókörű városi Múzeum. Főszerk.: *Mayer László*. LXXIV. 2020. 2. 130 – 256. –A tartalomról: *Soós Viktor Attila*: A szombathelyi bombázások társadalmi hatásai; *Nagylaki András*: A szombathelyi légitámadás pusztító eszközei és a kezelő személyzet; *Czirók Zoltán*: Az 1945. március 4-ei légitámadás amerikai szemszögből; *Gyarmati András*: A szombathelyi székesegyház sérült művészeti értékeinek restaurálása; *Benczik Gyula – Zádorhidi Czígány Balázs*: Újabb adatok a Nádasd nemzeti egy szatmári faluban; 2.: Az Elenchus Nadasdiansus és a taródházi Nádasdy levéltár; *Csiszár Zoltán*: Pápóczi településtörténete, 13-19. szd., 1.; *Károlyi Bálint*: Egy nyugat-magyarországi köznemes Mohács évszázadának forrásokban – Zichy Rafael és a Zichy család a 16. szd. első felében; *Bajzik Zoltán*: A sorokpolányi kastély története, 2.; *Tóth Csaba*: „aranyból épült ház” Vas megyei képzőművészek jáki templom-ábrázolásai; *Ferenczi Gábor*: Magyar nyelvjárások, 2. Marandó valóság.

Vasi Szemle. Tudományos, kulturális folyóirat. Kiadja a Savaria Megyei Hatókörű városi Múzeum. Főszerk.: *Mayer László*. LXXIV. 2020. 4. 385 – 512. A tartalomról: *Dominkovits Péter*: Házi Jenő 1921. évi beszéde a szombathelyi színházban – Adalék a Nyugat-Magyarország megtartásáért magyar politikai és társadalmi tevékenység feltárásához; *Bodó Judit*: Vas vármegye és a gyermekvonatok, 1920 – 1926.; *Tóth Csaba*: Nem! Nem! Soha! – Trianon a Vas megyei képzőművészetben; *Szendy László*: Szent Márton életének időrendi kérdései; *Csiszár Zoltán*: Kemenes – Újabb adatok a Kemenes tájnév etimológiájához; *Benczik Gyula*: Domokosfa, 1526 – 1690; *Bariska István*: Kőszeg a reformáció hajnalán; *Kovács Eszter Katalin*: Mozaikok Kiskos István (1874–1945) szombathelyi polgármester életéből, 1.; *Horváth Csaba Sándor*: A vasút két tömb közötti összekötő szerepe a hidegháború alatt Magyarországon 2.; *Tóth Csaba*: Vasvár és Hegyhát a képzőművészetben 2.

Varga Istvánné – Varga István: Mozaikok Fülöp-szállás történetéből 1945-től a rendszerváltásig. Kiadta az Önkormányzat. 2020.

Változó ruralitások. A vidékiségi mai formái. Szerk.: *Jakab Albert Zoltán – Vajda András*. *Krizsa Könyvek*, 45. Kriza János Néprajzi Társaság. Ko-

lozsvár 2019. 264 old. – *Jakab Albert Zoltán – Vajda András*: A vidék változó képe Erdélyben; *Vajda András*: Falusi közösségek, változó életterek, átalakuló lokalitások; *Balogh Balázs – Fülemlé Ágnes*: Jelenlét, kapcsolattartás és terepmunka módszerek a változó Kalotaszegen; *Kovács Barna*: Jegyzetek a megélt tér fogalmához; *Gagyfi József*: Deszakralizáció. A földhöz való viszony megváltozásának új fordulata vidéken; *Peti Lehel*: A falusi gazdálkodás változásai egy erdélyi településen; *Szilágyi Levente*: Parasztok és mezőgazdasági vállalkozók. Piacozási gyakorlatok egy szatmári faluban; *Simon Zoltán*: Divergens társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszerek és identitásvetületek az Alsó-Nyárad mentén; *Nagy Ákos*: Szocialista urbanizáció és ruralitás. Kollektivizálás és városrendezési kísérletek; *Sárosi-Blága Ágnes*: A rurális elit identitásának vidékfejlesztési szerepe; *Biró A. Zoltán*: Szempontok innovatív agrárkezdemenyvezések társadalmi beágyazottságának vizsgálatához; *Bodó Julianna*: A munkamigráció hatása a rurális közösségekre; *Balatonyi Judit*: A külföldi munkavállalás gyimesi értelmezései: problémák és a lehetséges megoldások a mindennapi és nyilvános diskurzusok szintjén; *Kotics József*: Folytonosság vagy megtorpanás? A zabolai cigány-magyar kapcsolatviszonyok változásfolyamata 1998–2018; *Bali János*: Párhuzamos ruralitások Kárpát-medencei református falusi közösségekben; *Kiss Dénes*: Kastély a faluban. Kísérlet az épített örökség és annak társadalmi környezete közötti viszony vizsgálatára; *Szabó Lilla*: Kalotaszegi Magyar Napok – hagyományteremtés vagy politikai játszma?

Városunk. Budapesti Honismereti Társaság Híradója. Fel. szerk.: *Gábrriel Tibor*. Bp. 2021. 1. sz. 20 old. – A tartalomról: *Vizy László*: Lipótvárosi gondolatok – Üzenetértékű Szabadság téri emlékek; *Bolla Dezső*: Csepel újkori temetőiről; *Nubrandt Istvánné*: Mindenüktől megfosztva – A német nemzetiségűek kitelepítése – 75 éve; *Benyó Gergely*: Hármashatár-hegyi Kiránduló Központ – Történelmi és természeti értékek Óbuda felett; *Sáfár József*: „Kavicsos” táviráda a Rákosmentén – Emlékét illatos virágú almafa őrzi; *Horváth Péter*: Óbudai írók – írók Óbudán; *Tamási Miklós*: Pro Urbe Budapest díjas a Fortepán; *Ádám Ferenc*: Rákosmente patakja; *R. Keleti Éva*: Csányi és az Erzsi; *Majkó Zsuzsanna*: Mi, zuglóiak – Pest mályvarózsa illatú Budája; A remény napjai – Kordokumentumok az iskolába; Budapesti Honismereti Társaság; *D. Udvary*

Ildikó, dr. Benyovszky Tóth Anita, Skaper Brigitta: Szocreál plakátok – Utcai képeskönyv korleNyomata; *Dvorszky Anikó Éva*: Modernizáció és hagyomány – Erzsébetváros egyik reprezentatív középülete; *Ötvös Anna Mária*: Helytörténetről Erzsébetvárosban – Gozdsu udvartól a Keleti pályaudvarig; *Debnár László*: Egy megbecsült polgár – Rákosliget első bírása volt [Szabó Endre]; *Vízy László*: Megújult zsinagóga; *Szelepcsényi Sándor*: Trianon után – Felvidéki cselédsorsok; *Kiss Emőke Hajnalka*: Pestújhelyi emlékek; *Benyovszky Tóth Anita*: Soroksári fotográfiai; *Dvorszky Anikó Éva*: Amikor a NAV mesél... – Adózástörténeti kiállítás a Dob utcában.

Városunk. Budapesti Honismereti Társaság Híradója. Fel. szerk.: *Gábrriel Tibor*. Bp. 2021. 3. sz. 20 old. – A tartalomról: *Millisits Máté*: „vasból készített ház” – 125 éves kisköfalattink néhai pavilonjáról; *Debrecezeni-Droppán Béla*: Kezdetek – 175 éve történt: A Magyar Nemzeti Múzeum első állandó kiállítása; *Gaal Károlyné*: Eltűnt idő nyomában – Egy történelmi fantáziakép sorsa; *Gavlik István*: Kossuth és a főváros – Főutca Budapest díszpolgárának; *Pápai Tamás László*: Kis magyar gyártörténet – Betekintés 100 év ipartörténetébe; *Vízy László*: Utcátörténeti adalékok – Kossuth Lajos utca – Kerepesi révtől az Astoriái; *gabriel*: Gőzhajó Pesten és Budán – Visszatekintés két évszázadra; Trianon árvái; *Pándy Tamás*: XVIII. kerületi történetmorzsák – Pestszentimre 90 éve vehette fel mai nevét; *Kacs Kovics Fruzsina*: Pandémiás másfél évünk – Kincses Belvárosi Egyesület; Mayer Adél – *Pápai Tamás László*: Eötvös Loránd emlékezete – Akadályverseny a XVIII. kerületben; Budapesti Honismereti Társaságról; Elfeledett kastélypark – Szabadtéri parktörténet madarodúkon; *Bognár Mária*: Jászok Budapesten – Emlékezés dr. Czettler Jenőre; *Széman Richard*: Bezártságunk hasznosításáról; *Pápai Tamás László*: Online adatbázisok – A XVIII. kerület házjegyzéke; *Gábor Fruzsina*: Lőrinci filmszallag Hollywoodban – A némafilmes Bánky Vilma (1901–1991); *Tüske Tamás*: Műfordító költő, tanár – Fél évszázada hunyt el Devecseri Gábor; *Molnár Krisztián*: Összetartozás Háza – Trianon emlékkiállítás Csepelen.

Városunk. Budapesti Honismereti Társaság Híradója. Fel. szerk.: *Gábrriel Tibor*. Bp. 2021. 4. sz. 20 old. – A tartalomról: *gabriel*: Időkapuszalák Budapesten – Megnyílt a budavári Királyi Palota Szent István-terme; *Szöllősy Mariann*:

A származás kötelez – Károlyi évfordulók ünnepe Újpesten; *Lőrincz Róbert*: Utazó cirkuszváros – A német Krone előadásai; *Széman Richard*: Mátyásföld szerelmese – Száz éve hunyt el Paulheim József; *Róbert Péter*: Józsefvárosiakat ápol – Szeles Erika Kornélia (1941 – 1956); A Trefort-kert; *Gábrriel Tibor*: Indóház Pesten – 175 éves a Magyar Vasút; *Iványi János*: Civil összefogás eredménye – Közadakozásból temetői harangláb; *Vízy László*: Áruház Budapest főutcáján; *Martsa Piroksa*: Műteremház a Józsefvárosban – Jeles festők, szobrászok alkotóhelye volt; Tájépítészetről az Andrassy úton; *Benedek Nóra*: Zsolnay emlékének adóztak – Pénzügyőr- és Adózástörténeti Múzeum; Tárolók a Városháza előtt – Károlyiak és Újpest kapcsolat; Honismereti Akadémia – konferencia Trianon következményeiről; Jászok Egyesülete; *Millisits Máté*: Elmúlt dolgok emlékezete – Harangtorony a Tisztviselőtelepen; In memoriam Pap Zsolt (1934–2020); Múzeumot terveznek modern szemlélettel a Józsefvárosban; *Opunszki Viktória*: Egy kiállítás létrehozásáról – 75 éve örizzük Halassy Olivér emlékét; A Halassy emlékkiállítás megnyitója; *Róbert Péter*: Díszkutat a Terézvárosban; Kiállítás és kutatóterem – Bp. XVI. ker. előtelepüléseinek kiállítása; *Hirrmann László*: Három évtizedes hagyomány – Helytörténeti vetélkedő Újpesten; *Szilágyi Petra*: Emlékmúzeum és oktatóközpont – Árpádföld Tóth Ilonka Emlékháza.

Verrasztó Gábor: Széchenyi gróf különös házassága. Napkút Kiadó Kft. Bp. 2020. 140 old.

Veszprémi Szemle, 58. Várostörténeti folyóirat. Főszerk.: *Dr. Földesi Ferenc*. Veszprém 2020. 3. 116 old. – A tartalomról: *Sebő József*: Egy életút a pedagógia és a helytörténet vonzásában – Köszöntjük a 80 éves Tölgyesi Józsefet; *Nagy Balázs Vince*: Veszprém város ínségakciói az 1930-as években; *Szurmay László*: Egy veszprémi kapitánynak ajánlott históriás ének; Ács Anna – *Varga Tibor László*: Krúdy Gyula Veszprémi püspök; *Rybár Olivér* – *Györe Zoltán*: A Titanic veszprémi áldozata: Weisz Lipót; *B. Horváth Elvira*: Iklódy-Szabó János munkássága Veszprémért, Veszprém térségéért; *Szabó Kristóf Amadé*: A veszprémi Harmincegyesek utolsó parancsnoka – Vitéz Pállaghy Dezső tábornok (1870 – 1953) élete; *Kovács Győző Gyula*: Veszprém meteorológiai viszonyai 2018-ban; *Csiszár Miklós*: Az Árpád-kori Veszprém székesegyházi (káptalani) iskola.

Veszprémi Szemle, 61. Várostartörténeti folyóirat. Főszerk.: *Dr. Földes Ferenc*. Veszprém 2021. 2. 116 old. – A tartalomról: *Busics György*: A veszprémi Szent György-kápolna és néhány Veszprém megyei középkori templom alaprajzi méretezése a korabeli mértékegységben; *Karlinszky Balázs*: Középkori települések Márkó területén I.; *Földes Ferenc*: Veszprémi végrendeletek 1735 – 1764; *Csizsár Miklós*: Versszerető öregdiákok alapítványa örzi nevét – Adalékok Nyakas tanár munkásságához; *Morvay Péter*: Kádárta helynevei; *Földes Ferenc*: Hogy György (1923–2021)

Veszprémi Szemle, 62. Várostartörténeti folyóirat. Főszerk.: *Dr. Földes Ferenc*. Veszprém 2021. 3. 100 old. – A tartalomról: *Karlinszky Balázs*: Középkori települések Márkó területén II.; *Mezőhegyi Gergő*: Zala (Mayer) György családfája; Feljegyzés a Veszprémi Református Eklézsia történetéhez; *Nagy Balázs Vince*: Milfajt Ferkó bakonyi betyár a levéltári források tükrében; *Rainer Pál*: Egy botanikus alkirály és társai – A zirci Ciszterci Apátságából származó, eddig azonosítatlan portrék meghatározása; *Molnár János*: Festőművész, tanár, iskolaigazgató – beszélgetés Fülöp Lajossal; *Kovács Győző Gyula*: 2021 – rövid, forró nyár; Debreczeni János György: Sokgyermekes veszprémi családok anno; *Bo-*

renich Péter: Történetem a Veszprém Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályával 1956-57.

Vigilia. Főszerk.: *Görföl Tibor*. LXXXVI. 2021. 8. 561 – 640. – A tartalomról: *Ullmann Péter Ágoston*: Premontreiek 900 éve; *Zádorhidi Czizgány Balázs*: A magyar domonkosok 800 éve; *Halász Péter*: Az Eucharisztikus Világkongresszus és a moldvai magyarok.

Völgyes Ferenc: Harasztifalu története I. Kiadja a Harasztifalu Szent László Egyesület. Harasztifalu 2019. 247 old.

Zubánics László: A múlt tükrében elmerengve. Északkelet-Magyarország mindennapjai a XVI–XVIII. század fordulóján. Helytörténeti tanulmányok. Szerkesztő: *Szemere Judit. Kárpátaljai Magyar Könyvek* 295. Intermix Kiadó. Ungvár – Bp. 2021.

Zsigmond Győző: Gombák a magyar néphagyományban. Etnomikológiai tanulmányok. Tortoma Kiadó. Barót 2020. 366 old.

Összeállította: *Halász Péter*

Megrendelőlap

Megrendelem a Honismeret című folyóiratot példányban.
Az előfizetői csekket az alábbi címre kérem:

Név: irányítószám:

Cím:

Az előfizetés díja egy évre : 4500,-Ft

A megrendelőlapot kérjük a Honismeret Szövetség címére visszaküldeni:
1370 Budapest, Pf. 364. Tel.:327-77-61

Dátum:

aláírás

*A Semmelweis Egyetem anatómiai épülete, Mihálkovicz Géza szobrának felavatása
1909-ben (Ismeretlen felvétele, a szerző archívumából, Wenger Tibor cikkéhez)*

*A Semmelweis Egyetem anatómiai épülete ma
(A szerző felvétele, Wenger Tibor cikkéhez)*

1000 Ft

MNM | MAGYAR
NEMZETI
MÚZEUM

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Varázslatos
MAGYARORSZÁG

MNM | MAGYAR
NEMZETI
MÚZEUM

Varázslatos Magyarország

természetfotó kiállítás

A magyar természetfotó nagydíjának legszebb alkotásai a Magyar Nemzeti Múzeumban

Gyönyörködj a győztes fotósok képeiben és a nemzeti parkok élővilágát bemutató lélegzetelállító fotókban!